॥तृतीयस्कंधप्रारम्भः

श्रीगणेशायनमः ॐनमोभगवतेवासुदेवाय तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनम् ईशेच्छयागुणक्षोभात्
सर्गोब्रह्मांडसंभवः १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेबंधून्हित्वागतायुषः निर्गतस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते २ ॥ अ
थत्तृतीयस्कंधव्याख्या ॥ भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा प्राहभागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः ३ द्वेधाहि
श्रीमद्भागवतसंप्रदायप्रवृत्तिःएकतःसंक्षेपतःश्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतःशेषसन
त्कुमारसांख्यायनादिद्वारेणतत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतःचतुःश्लोकाश्रीभागवतंनिरूपितम्
तदेवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणतया किंचिद्विस्तरेणोक्तम् तदेवशेषोक्तमतिवि

॥श्रीगणेशायनमः श्रीशुकउ वाच एवमेतत्पुराएष्टोमैत्रेयो
भगवान्किल क्षत्त्रावनंप्रवि ष्टेनत्यक्त्वास्वगृहम्ऋद्धिमत् १ य
द्वाअयंमंत्रकृद्वोभगवानखि लेश्वरः ॥ ॥ स्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यार

मः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्च तुर्भिरध्यायैःततोष्टभिःसविसर्गःसर्गप्रपं
चः ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वराहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्प्रसङ्गेनचतुर्भिःकपिलावतारस्त
तोनवभिःकपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताऽध्यायैः तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांतेपरिमाणंचकालस्यक
ल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृण्वितिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमितिहा
संप्रस्तौतिभगवान्शुकः एवमितिद्वाभ्याम् ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिःसंपूर्णम् १ किंच अतिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह
यद्वैप्रसिद्धंगृहंवःपाण्डवानांमंत्रकृत्दौत्यकर्त्तासन् अयंश्रीकृष्णःबुद्धिसन्निधानादयमितिनिर्देशः॥ ॥

पौरवेंद्रोदुर्योधनःतस्यगृहंहित्वाअनाहूतएवविदुरगृहंप्रविवेशतत्रहेतुःआत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतम् २ कु
त्रसंगमआसबभूव ३ वरीयसिश्रेष्ठेअल्पस्यार्थस्योदयोयस्मात् तथाभूतोनभवतिसाधुवादेनसतामनुमोदनेन।
उपबृंहितःसंवर्द्धितःयद्वासाधोर्मैत्रेयस्यवादेनउत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः ४ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहेतुत्वेनको

पौरवेन्द्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ राजोवाच कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससं
गमः कदावासहसंवाद एतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः
तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ४ सूतउवाच सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञा
परीक्षिता प्रत्याहतंसबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच यदातुराजास्व
कृतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षा
भवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् नवारयामा
सनृपःस्नुषायाःस्वास्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्याव
लंबस्यवनागतस्य॥ ५ स्वापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ता अयाहित्येकादशेऽन्वि
यासंबंधः यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोः विबंधून्पितृहीनान् ६ कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याःद्रौपद्याःआत्मनःस्नु
षायाः स्वायैरस्रैरश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवान इत्येवंधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंबस्यसत्याश्रयस्यव
नास्वत्यागनस्यसमयेनपूर्वकृतेनदायंअंशंयाचमानस्ययत्वयदान अदात्॥ ॥ ॥ ॥

दैतमोमोहंजुषाणःपुत्रंसेवमानःअविवेकंवा ८ यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनानिअमृतस्त्रावीणिरा।
जाधृतराष्ट्रःदुर्योधनोवा उरुबहुनमेने क्षतानष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नस्फुरवकीर्त्तिधर्मादिहेतुः किंतुराज्यप्राप्ति।
मात्रहेतुःपुण्यलेशएवासीत् तस्यापिनष्टत्वात् अनादृतवानित्यर्थः ९ इदानींविदुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयतिषड्भिः।
यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्रायचोपहूतोऽतद्गृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन् अथअनंतरंतदाहकिंमंत्रिणोऽद्यापियद्वैदुरिकं
विदुरवाक्यमितिप्रसिद्धंवदंति १० तदेवाह अजातशत्रोरितित्रिभिः तवआगः अपराधंसहमानस्यदायंप्रतियच्छदेहि

नयाचतोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८ यदाचपार्थप्रहितःसभायांज।
गद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ य
दोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजेन अथाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मं
त्रिणोवैदुरिकंवदंति १० अजातशत्रोःप्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः स।
हानुजोयत्रवृकोदराहिःश्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ११ पार्थास्तुदेवोभगवान्मुकुं।
दोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः॥ ११यत्रापराधेअनुजैःसहवर्त्तमानोवृकोदररूपोऽहिःक्रोधेनश्वसन्
वर्त्ततेयद्यस्मात्त्वमलमत्यर्थंबिभेषि ११ ननुममतादृशाःपुत्राःबहवःसंतीतिगर्वंमाकृथाइत्याह पार्थांस्तुमुकुंद।
आत्मीयत्वेनगृहीतवान्सचदेवःतत्रापिभगवान् नतुप्राकृतः किंचसहक्षितिदेवैर्देवैश्चब्रह्मादिभिर्वर्त्तमानः यतोऽ
सौतत्रैवविप्राःदेवाश्चेत्यर्थः स्वपुर्यामिवस्फुरवमास्तेनत्वन्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवःपूज्यःयतोऽसौतत्रैवयदुप्र

श्रीहरिः॥

किंच नृदेवेषु मंडलेश्वरेषु दीव्यंति प्रकाशंत इति नृदेववेवा राजानः विनिर्जिता अशेषा नृदेवा येन यतोऽसौ तत्रैव सर्वे राजानः अतः पार्थानां दायं देहीति १२ दुर्योधनस्तन्न मन्यत इति चेद्वत्राह स एष मूर्त्तो दोष एव गृहान्प्रविष्ट आस्ते दोषत्वे हेतुः पुरुषद्विट् श्रीकृष्णद्वेष्टा कोऽसौ यं त्वमपत्यमत्या पुष्णासि न त्वपत्यमसौ न पतत्यस्मादिति ह्यपत्यं प्राहुः गता श्रीर्यस्मात् स त्वमित्याक्रोशति अत एनम् अशिवममुमलं आशु त्यज कथं पुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कु ‾ लस्य कौश लाय त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति हि न्यायः १३ इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौ क्षत्ता विदुरः सतां स्पृहणीयं शीलं यस्य सः

आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान्प्रविष्टो यमपत्यमत्या पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्रीस्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय॥ १३ इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन १४ क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः तस्मिन्प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः १५ स इत्थमत्युल्बण कर्णवाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि॥

१९ कर्णदुःशासनशकुनिसहितेन दुर्योधनेन असत्कृतः तिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह क इति दासीसुतो ह्ययं त्वाह्वानानर्हः जिह्मश्च कुटिलः जिह्मतामाह यस्य बलिना अन्नेन पुष्टस्तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषां कार्ये वर्त्तते अतः पुरान्निर्वास्यतां श्वसानः श्वसन् जीवनमात्रशेष इत्यर्थः पाठान्तरे श्मशानवदमङ्गलः १५ अत्युल्बणैः कर्णयोर्बाणवत् प्रविशद्भिः परुषवाक्यैर्मर्म

मायासुरं बहुमानयन् अहोमायायामाहात्म्यमिति तामेवतत्रहेतुंमन्यमानः तन्निःसारणात्पूर्वंस्वयमेवअयात्
निर्जगाम किंकृत्वा एतेनूनंमरिष्यंतिकिंधनुषेति तस्यद्वारिधनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिःसंगत्य अस्माभिर्योत्
स्यतीतिमाशंकीतिधनुर्निधानम् १६ ततोनिर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिः सगजाह्वयान्निर्गतःसन्
तीर्थपादोयस्यतस्यहरेःपदानिक्षेत्राणिपुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यतकौरवाणांपुण्येनलब्धइनिते
षांभाग्यमेवतेनरूपेणगतमितिसूचितम् उर्व्यांसहस्रमूर्त्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्त्तिःसन्तीर्थपात् यानियानिअ

स्वयंधनुर्द्वारिनिधायमायांगतव्यथोऽस्यादुरुमानयानः १६ सनिर्गतःकौरवपुण्यलब्धो
गजाह्वयात्तीर्थपदःपदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यांस्वधिष्ठितोयानिसहस्रमू
र्त्तिः १७ पुरेषुपुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरस्सु अनंतलिंगैःसमलंकृते
षुचचारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्य्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिःसदाप्लुतोऽधःशयनोऽ
वधूतः अलक्षितःस्वैरवधूतवेषोव्रतानिचेरेहरितोषणानि १९ ॥ धिष्ठायस्थितः तानिता

निजगामेत्यर्थः १७ पुण्यानियान्युपवनादीनितेषुकुंजंलतादिगूढस्थानम् अपंकानितोयानियेषांतेषुसरि
सरः स्सुच तीर्थेषुआयतनेषुच क्षेत्रेषुकीदृशेषु अनंतस्यलिंगैर्मूर्त्तिभिः सम्यगलंकृतेषुअनन्यःएकाकी
१८ किंच गांपर्यटन्व्रतानि चेरेअचरत् मेध्यापवित्रा विविक्ता असंकीर्णा वृत्ति जीविकायस्यसदाप्लुतः प्रतिती
र्थस्नातः अधःशयनंयस्यअवधूतःअसंस्कृतदेहः अवधूतवेषोवल्कलादिधारी अतएवस्वैरलक्षितः १९ ॥

एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्यां एकमेव राजचिन्हं श्वेतातपत्रं यस्यां ताम् अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २० तत्र प्रभासे प
रस्परस्पर्धया निमित्तभूतया सुहृदां कौरवाणां विनष्टिं विनाशम् अशृणोत् परस्परनाशे दृष्टान्तः वेणुजं वन्हिं संश्र
यते यद्वनं तद्यथा दग्धं भवति तथा प्रत्यक् उदङ्मा भिमुखम् २१ त्रितादीनामेकादश तीर्थानि तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि।

इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासम् तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा
मेकातपत्रामजितेन पार्थः २० तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवन्हिसंश्रा।
यम् संस्पर्द्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् २१ तस्यां त्रितस्योशन
सोमनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आ
सिषेवे २२ अन्यानि चेह द्विजदेववदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकि
तमंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३ ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान्कु
रुजांगलांश्च कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श २४॥ २५ ॥ १ ॥

आसेवितवान् २२ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अंगमंगं प्रतिवर्त्तत इति प्रत्यंगानि आयुधानि तेषु मुख्यं
चक्रं तेनांकितानि मूर्द्धन्य हेमकुंभेषु चिन्हितानि मंदिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि
तीर्थानि च आसिषेवे येषां चक्रांकितमंदिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति २३ अतिव्रज्यातिक्रम्य यावदुद्ध
वः प्राप्तस्तावत्स्वयमपि यमुनामुपेत्य २४॥

वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धम् मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति तथा अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इत्यादि श्रुतेः तथा च शिक्षायाम् आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित् किंस्वित् अन्ये च स्वस्ति चरंति निजस्य देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो दे

यमामनंति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ३४ अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरंति सौम्य ३५। अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत् यस्यांघ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ३७ कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गांडीवधन्वोपरतारिरास्ते॥ दैवं श्रीकृष्णमनन्यवृत्त्या एकांतभक्तिभावेन ये सम्यगनुव्रताः अनुसृताः हृदीकश्च सत्यभामाया आत्मजाश्च चारुदेष्णश्च गदश्चादिर्येषां तेऽपि ३५ इदानीं कुरूनपृच्छति षड्भिः अपि किं स्वदोर्भ्यां स्वबाहुवत् वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यां धर्ममार्गेण धर्मो युधिष्ठिरः सेतुं धर्ममर्यादां परिपाति यस्य सभायां विजयानुवृत्त्या जयपरंपरया अर्जुनस्य सेवया वा एवंभूतं यस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कृताघेषु कृतापराधेषु स्वकर्तृकमघं दीर्घतमं बहुकालमनुचिंतितमहिवदत्यमर्षी भीमः किं व्यमुंचन्नो

उपरताअरयोयस्मात् यस्यशरकूटेनबाणसमूहेनगूढःआच्छन्नः ३८ उतस्वित् किंस्वित् यमौनकुलसहदे
वौरेमातेक्रीडातेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपिपृथायास्तनयौ पृथायाःपुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाते किंकृत्वापरात्तेइ
र्येधनात्स्वरिक्थंस्वीयंराज्यमुद्दाय आच्छिद्यवज्रिवक्त्रात् इन्द्रस्यमुखात्स्वरिक्थममृतंगरुडइवेति यद्वासुपर्णा
विवेतियदिद्वौगरुडअमृतमानयेतांतर्हितद्वत् अक्षिणीवेतिमणीवादिगणत्वात्संधिः ३९ पृथायाःकिंनुकुश
लंपृच्छेयम् यतस्तस्याःपांडुनाविनाप्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहोइति ध्रियतेजीवति नचात्राश्चर्य्यम् यतोऽ

अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौपृथा
याःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव रेमातउद्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रा
त् ३९ अहोपृथाऽपिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनाऽपितेन यस्त्वेकवीरोऽधिरथो
विजिग्येधनुर्द्वितीयःककुभश्चतस्रः ४० सौम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविद्
द्रुहेयः निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ४१ ॥

३९ अर्भकार्थेध्रियते नभो
गार्थेतथाऽपित्वाश्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनविना तदेवाह यस्त्विति धनुरेवद्वितीयंसहायोयस्य ४० पृथा
अर्भकार्थेजीवतीतियुक्तमेवेत्याह हेसौम्य तंधृतराष्ट्रंजीवंतमनुशोचामि तत्किमधःपतंतम् तत्रहेतुःपरेता
यमृतायभ्रात्रेपांडवेतत्सुतद्रोहेणयोविद्रुहे द्रोहंकृतवान् किंच जीवतोऽपिभ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येनसु
हृत्भ्राताअहंस्वपुर्याःसकाशान्निर्यापितः विवासितः ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

भा०त० टी० ६ अहोस्वलुविस्मयोजाननतोऽपितस्यैवंदुश्चेष्टितम् यतस्त्वंसाधुरपिदुःखंप्रापितोऽसीत्यत आह सोऽहंहरेःप्रसादा
त्तस्यपदवींमाहात्म्यंपश्यन्गतविस्मयः अत्रभूतलेनान्योपलक्ष्यःगूढःसन्स्वैरंविचरामि कथंभूतस्यमर्त्य
विडंबनेनऐश्वर्याच्छादकेनम नुष्यानुकरणेननृणांदृशश्चित्तवृत्तीःचालयतःभ्रामयतः ४२ ननुहरेःकिमेवं
लीलयायेनस्वभक्तानांवनवासादिक्लेशाभवंति स्व स्यचरौयैबंधनोद्यमादिपराभवः तद्वरंतेषामपराधानांन
रमेवहननंनापराधोपेक्षेत्यतआह नूनंनिश्चितंत्रिभिर्मदैरुत्पथानामुद्धतानांवधाद्धेतोः प्रपन्नानामार्त्तिंजिहीं

सोऽहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्च।
रामिपश्यन्गतविस्मयोऽत्र ४२ नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमू।
भिः वधात्प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपेक्षिताघंभगवान्कुरूणाम् ४३ अजस्यजन्मोत्प।
थनाशनायकर्माण्यकर्त्तुर्ग्रहणायपुंसाम् नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामु।
तकर्मतंत्रम् ४४॥

र्षयाईशःअघसमयएवहंतुंसमर्थोऽपिकुरूणामघमुपेक्षत तदानीमेवते
षांवधेसर्वदुष्टराजवधोनस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदा मदांधानां
तएवहिसतांदमा इतित्रयोमदाः ४३ सर्वदुर्वृत्तवधाद्यर्थमेवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेना
ह अजस्यापिजन्म अकर्त्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणायकर्मस्वप्रवृत्तये अन्यथानचेदेवंतर्हिभगवतोजन्मादि राम: ६
कथातावदास्ताम् कोवाऽन्योपिगुणानांपरोगुणातीतोदेहयोगंकर्मविस्तारंवाऽर्हतीति ४४॥ ४५ ॥ ६॥

तस्मादेवंभूतावित्समायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखिललोकपालाःतेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनाययदुषुजातस्यतीर्थसंसारतारिणीकीर्त्तिर्यस्येति ४५ ॥इतितृतीयेटीकायांप्रथमोऽध्यायः१॥ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादनुशोचन्नुद्धवः स्वेबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयत्स्मरन् १तदेवंप्रियवार्त्तांपृष्टस्योद्धवश्रीकृष्णविरहोत्कण्ठ्यावेशेनप्रतिवचनासामर्थ्यमाह षड्भिः इतीति स्मारितईश्वरीय

तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे अर्थाययजातस्ययदुष्वजस्य।
वार्त्तांसखेकीर्त्तयतीर्थकीर्त्तेः ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः १॥ श्रीशुकउवाच ॥इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्त्तांप्रियाश्रयाम्
प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः
तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवा
र्त्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्त्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् तीव्रे
णभक्तियोगेननिमग्नस्साधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गोमुञ्चन्मीलद्दृशाशुचः ॥ ६॥

स्य१एतदेववक्ष्यमाणन्यायेनप्रपंचयति यइतिद्वाभ्याम् यःपंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णार्कंचित्सपरिकल्प्यकल्पितैरेवसाधनैःपरिचर्यांकुर्वन्मात्राभोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत २ जरसंवृद्धत्वंगतःप्राप्तः २ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतःतस्यामेवतीव्रेणविवशतापादकेनभक्तियोगेनभृशन्निमग्नश्च ४पुलकैरुद्भिन्नानिउज्जृंभि

२
भा०तृ० अश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थःकृतार्थोलक्षितःयतोभगवतियःस्नेहःतस्यप्रसरःपूरःतस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५
टी० भगवानेवलोकःतस्मान्नृलोकंदेहानुसंधानमुत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्य्यस्मरणेनविस्मयंप्राप्नुवन्
७ ६ श्रीकृष्णविरहेणसंतप्यमानःप्रत्याह श्रीकृष्णएवद्युमणिःसूर्य्यःतस्यनिम्लोचेऽस्तसमयेसति अजगरेणकालमहा
सर्प्पेणगीर्णेषुनिगिलितेषुनोगृहेषुत्वत्स्पृष्टानांवंधूनांकिन्नुकुशलंब्रूयाम् ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनःयेसह
वसंतोऽपिश्रीहरिंयमितिनविदुःयथाक्षीरसमुद्रेजातेमुडुपंतद्वानत्रसामीनाःकेवलंकमनीयःकश्चिज्जलचरइत्येवं

पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः विमृ
ज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ उद्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजग
रेणह किंपुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहम् ७ दुर्भगोवतलोकोऽयंयदवोनितरामपि
येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम् ८ इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः सा
त्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यदसदाश्रिताः॥ ७॥

विदुःनत्वमृतमयइतितद्वत् यद्वाजलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति ८ भाग्यहीनत्वादेवनविदुः नतुज्ञानसामग्र्यभा
वादित्याह इंगि तंचित्तस्थंजानन्तीतितथा पुरुअतिशयेनप्रौढानिपुणाःएकस्मिन्नेवस्थानेआरमंतीतितथा एवंभू
ताअपिभूतानामावासंईश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यंत ९ येयादेवादेवमाययास्पृष्टाव्याप्ताःयादवो राम:
यमस्मद्वंधुरितिवदंति येचशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रिताःनिंदंति तेषांवाक्यैरात्मनिहरोउप्तात्मनोनिक्षिप्त ७

चित्तस्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यते मोहंनप्राप्यते अन्येतुमूढाएवेत्यर्थः १० कोसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति नत
प्ततपोयैः अतोऽवितृप्तादृशोयेषांतेषांस्वबिं बंश्रीमूर्त्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोंऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादा
यआच्छिद्यतादृशस्यान्यस्यविलोकनीयस्याभावात् ११ तदेवबिंबंवर्णयतित्रिभिः यन्मर्त्यलीलासुऔपयिकंयोग्य
म् स्वस्यापिविस्मयजनकम् यतःसौभगर्द्धेःसौभाग्यातिशयस्यपरंपदंपराकाष्ठा भूषणानांभूषणान्यंगानियस्मिन्
।१२ दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरम् त्रिभुवनस्थोलोकःप्राणिमात्रम् अद्यइदानीमिहबिंबेअर्वाक्सृतौअर्वाचीनसं

भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशान्नृणाम्॥
आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंद
र्शयतागृहीतम् विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेःपरंपदंभूषणभूषणाङ्गम् १२ यद्धर्मसूनोर्ब
तराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौश
लमित्यमन्यत १३ यस्यानुरागप्लुतहाससासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः॥ छ ॥ ९ ॥९

सारनिर्माणं यत्कौशलंनैपुण्यंतत्कार्त्स्न्येनगतंसमुपक्षीणंनातःपरंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेने तन्मूर्त्तेर्विधातुःसृ
ज्यत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरागेणप्लुतोव्याप्तःहासःरासोविनोदश्चलीलावलोकश्चतैःस्वकृतहासा
चनंतरंप्रतिलब्धोमानोयाभिःतादृग्भिःसहानुप्रवृत्तागच्छंतंतमेवानुगताधियोयासांताःकृत्यशेषायासांताःअसमापित
कृत्याएवतस्थुः १४ एवंभूतबिंबप्रदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येवशांतान्यशांतानिचरूपाणि तत्रशांतरूपेषुइतरैरशांतैर्दैत्या
दिभिः॥

भा॰ द॰ पीड्यमानेषु अनुकंपितः कृतानुकंपः आत्मा यस्य अजोपि जातः आविर्भूतः महाभूतरूपेण नित्यसिद्ध एवाग्निर्यथाका
टी॰ ष्ठेष्वाविर्भवति तद्वत् अजस्य जन्मनि हेतुः महान्महत्तत्वमंशः कार्यलेशो यस्याव्यक्तस्य तन्महदंशं तद्युक्त इति १५
८ ननु कुतोऽसौ परावरेणामीशः पारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राहद्वाभ्याम् मामप्येतद्दुर्वितर्क्यं दुर्घटं च खेदयति तदेवाह वसुदेव
गेहे बंधनागारे यज्जन्म नो विडंबनमनुकरणम् न तु नृसिंहवत् कस्मादाविर्भावः कंसभयादिव निलीय व्रजे वासश्च
कालयवनादिभिरिपुभयादिव पुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत १६ एतच्च हरेश्चरितं स्मरतो मम चेतः कर्मभू

व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरू
पैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशो महदंशयुक्तोह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाऽग्निः
१५ मां खेदयत्येतदजस्य जन्म विडंबनं यद्वसुदेवगेहे व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्य
वात्सीद्यदनंतवीर्यः १६ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः तातांब कंसा
दुरुशंकितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७ को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशी
त पुमान्विजिघ्रन्॥ दुनोति व्यथयति तदेव दर्शयति यदाहेति हे तात हे अंब युवां प्रसीदतं प्रसादं तं कुरु
तम् न कृता निष्कृतिः शुश्रूषणं यैस्तेषां नोऽस्माकं इति बहुवचनं तु रामाद्यभिप्रायम् १७ ननु तत्र्यनीश्वर एव किं न
स्यात् तव तु श्रद्धामात्रमेतत्तत्राह त्रिभिः को वा अंघ्रिसरोजयो रेणुस्तमपि विजिघ्रन् सेवमानः पुमान् विस्मर्तुमीशी एम:
तशक्नुयात् विस्मरन्नेव विदपः॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ८

७

न्मूलता एव कृतांतस्तेन १८ न चतस्यैश्वर्यत्वं साधनीयं भवद्भिरपि दृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यां सिद्धिं सम्यक्‌योगेन प्रा
प्तुमिच्छंति १९ आहवे युद्धे पार्थस्यास्त्रैः पूताः निष्पापाः संतः २० तदेवं परमैश्वर्ये सत्यपि यदुग्रसेनानुवर्तित्वं तत्सुनर
स्मान् स्वंतं व्यथयतीत्याह स्वयं तु य एवंभूतस्तस्य तत्कैंकर्यं नोऽस्मान्विग्लापयतीत्युत्तरेणान्वयः न साम्यातिशयौ य
स्य यमपेक्षान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः तत्र हेतवः त्र्यधीशः त्रयाणां पुरुषाणां लोकानां गुणानां वा ईशः स्वा

यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्य
स्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यक्‌योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९
तथैव चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविंदम् नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्था
स्त्रपूताः पदमापुरस्य २० स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोट्येडितपादपीठः २१ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो
विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनम् तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति २२॥

राज्यलक्ष्म्या परमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तसमस्तभोगः बलिं करम् अर्हणं वा हरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकाली
नैर्लोकपालैः किरीटाग्रेण ईडितं स्तुतं पादपीठं यस्य प्रणमतां किरीटसंघट्टनध्वनिरेव स्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१ अंग
विदुर भृतान् भृत्यान् उग्रसेनेयत्किंकरत्वं तदेवाह परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासने निषण्णं आसीनं स्वयं तिष्ठन् हे देवावधा
रयेति न्यबोधयत् विज्ञापितवान् २२॥ २२ ॥ २२ ॥ २२ ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

२
भा०त० एवमनुवृत्तिः कृपयैवेति सूचयन्नपकारिष्वपि तस्य कृपालुतां दर्शयन्नाह अहो आश्चर्यं कृपालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपि स्त
टी० नयोः संभृतं कालकूटं विषं यमपाययत् बकी पूतना असाध्वी दुष्टाऽपि धात्र्या यशोदाया उचितां गतिं लेभे भक्तवेषमात्रेण
९ यः सद्गतिं दत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यं कं वा भजेम २३ ननु भागवतानेव भगवाननुगृण्हातीति प्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्य
हं भागवतानेव मन्ये यतो भागवता इव तेऽपि भगवत्ध्यानाभिनिवेशेन भगवंतमपरोक्षं पश्यंतीत्याह संरंभः क्रोधावेशः ते
न मार्गेणाभिनिविष्टं चित्तं येषां तान् अत एव ये संग्रामे तार्क्ष्यः कश्यपः तस्य पुत्रं गरुडमंसे स्कंधे सुनाभायुधश्चक्रायुधो ह

अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं।
कं वा दयालुं शरणं व्रजेम २३ मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्ता
न् ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसे सुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजें
द्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः २५ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसाद्वि
बिभ्यता। एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् २६॥

रिर्यस्य तम् अचक्षत् अपश्यत् तस्मा
त्तेष्वप्यनुग्रहो युक्त एवेत्यर्थः वक्ष्यति च तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति २४ इदानीं तस्यातर्यानप्र
कारं वक्तुमादित आरभ्य तच्चरितं संक्षेपतः कथयति वसुदेवस्य भार्यायां जातः भोजेंद्रः कंसः तस्य बंधनागारे अस्याः
पृथिव्याः शं सुखं स्वयं चिकीर्षुः अजेन ब्रह्मणा च याचितः सन् २५ पित्रा हेतुभूतेन नंदव्रजमितः गतः समाः संवत्सरा एमः
न् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६ ॥ २६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीगजाननप्रसन्न ॥ ९

व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिः द्विजैः पक्षिभिः संकुलिता व्याप्ता अंघ्रिपा यस्मिन् २७ रुदन्निवेति इवशब्दस्य यथार्थो
गं सर्वत्राप्यन्वयः मुग्धो बालश्चयः सिंहः तद्वदवलोकनं यस्य २८ स एवाधिकं वयः प्राप्तः सन् गोधनं चारयन् कथं
भूतं गोधनम् लक्ष्म्याः शोभादिसंपदो निकेतनम् सिता गावो वृषा यस्मिन् नानावर्णगोसंघेरणं शब्दं कुर्वन् वेणुर्य

परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौ
मारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८
स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ॥
२९ प्रयुक्तान्भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः लीलया व्यनुदत्तांस्तान्बालः क्रीडन
कानिव ३० विपन्नान्विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृ
तिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्
सद्व्ययं विभुः ३२ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भ
द्रानुगृह्णता ३३ ॥ एस्य अरीरमत् रमयामास २९ व्यनुदत् जघान क्रीडनकान् तृणादिनिर्मितान् सिंह
दीन् यथा ३० विपन्नान् मृतान् गोपान् गावइति गाश्चोत्थाप्य तद्वतोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषम् ३१ इंद्रपूजाभंगेनाक
त्वा गवां पूजैव गोसवस्तेन गोपराजं नंदं वित्तस्य चेति चकारादिंद्रस्य मानभंगं कुर्वन् उरुभारस्य अतिसमृद्धस्य ३२ कौ
पाद्वर्षतीति गोत्रः पर्वत एव लीलातपत्रं तेन हे भद्र ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ७ ॥ ७ ॥ २ ॥

२
भा॰ तृ॰
टी॰
१०

मृष्टमुच्चलंस्त्रीणांमंडलंमंडयतीतितथा ३४॥ इतितृतीयेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः२ ॥तृतीयेमथुरामेत्यव्रजा
त्कंसवधादिकम् यत्कृतंद्वारकायांचकृष्णेनतद्वर्णयत् १शमित्यव्ययंपित्रोःसुखस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगात्तुंगा
जमंचात्रिपुयूथानांनाथंकंसंव्यसोरपिविकर्षणंपित्रोःसुखार्थं१ब्रह्मवेदंसविस्तरंषडंगादिसहितं पंचजनोदर
विदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानःसमाहूताःद्रुस्वत्वमार्षम् समाहूताइतिपा
ठेआकृष्टाइत्यर्थःकेनसाधनेन श्रियालक्ष्म्याःसवर्णेनसमानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतःनसर्वे

शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्रजनीमुखम् गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४॥
इतिश्रीभा॰तृ॰द्वितीयोऽध्यायः२ ॥उद्धवउवाच ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षया
यांशंबलदेवसंयुतः निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १सांदीप
नेःसकृत्प्रोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम् तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् २ समाहुता।
भीष्मककन्ययायेश्रियःसवर्णेनबुभूषयैषाम् गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्नि
दधत्सुपर्णः ३॥ एतथाऽपितस्यालावण्यंतेषामा गमनेहेतुरितितयैवाहूताइत्युच्यते एषांमिषतांप
श्यतांमूर्ध्निपदंदधत् तयासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपयाबुभूषयाभवितुमिच्छयाजहार कथंभूतामुस्व
भागंलक्ष्म्यंशत्वात् तयास्वात्मनोऽपितत्वाच्चसुपर्णःसुपतनःयद्वासुपर्णइवस्वभागंसुधामित्यर्थः यद्वाश्रियःरु
क्मिण्याःसमानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसःश्रियःसवर्णोरुक्मीतेनसमाहूताःशिशुपालादयःकिमर्थंभीष्मककन्ययास

७

ककुद्मतोवृषभान् अविद्धनासिकान् विद्धनासिकान्कृत्वेनिवातैर्वृषभैः तद्दमनेनचभग्नोमानोयेषांतथाऽपि
तान्गृध्यतःकामयमानान् अतएवाज्ञान् शस्त्रभृतोराज्ञःतच्छस्त्रैरक्षतएवजघान ४ यदाअदित्याःकुण्डलेह
तुंस्वर्गगतःतदाप्रभुःस्वतंत्रोऽपियाम्यःस्त्रीपरतंत्रइवप्रियायाःसत्यभामायाःप्रियंविधातुमिच्छुःद्युतरुंपारिजात
मानीतवान् यदर्थेयंनिमित्तंतंकृष्णंवज्रीस्त्रीप्रेरितःयोद्धुमन्वधावत् स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवे॥

ककुद्मतोविद्धनसोदमित्वास्वयंवरेनाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपिगृध्यतोऽज्ञान्।
जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ४ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रियायाविधित्सुरार्च्छद्द्युतरुंय
दर्थे वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषाऽन्धः क्रीडामृगोनूनमयंवधूनाम् ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्र
संतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्वातदंतःपुरमाविवेश ६
तत्राहृतास्तानरदेवकन्याःकुजेनदृष्ट्वाहरिमार्त्तबंधून् उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडाऽ
नुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्त्तएकस्मिन्नानागारेषुयोषिताम् सविधंजगृहेपाणी।

त्याह क्रीडामृगइति अयंवज्री ५ सुनाभेनचक्रेणउन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वातस्य (ननुरूपःस्वमायया॥
मात्राधरित्र्याभूम्याआमंत्रितःप्रार्थितःसन् तस्यतनयायभगदत्तायहृतशेषंराज्यंदत्वा ६ तत्रांतःपुरेकुजेनभौ
मेनयाआहृतास्ताःप्रहर्षश्चव्रीडाच अनुरागश्चतैःप्रहिताःप्रेरिताःयेऽवलोकास्तैर्जगृहुःस्वीकृतवत्यः ७ आसांयो
षितांपाणीन्तत्तनुरूपःसन् सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति ८॥ ८॥ ९॥ ९॥

सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायाया विविधं भवनं विस्तारः तदिच्छया यद्वा प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छ-
यार्थे काल: कालयवनः रुंधत आवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्मात्रैः स्वयमेव अजीघनत् घातितवान् तेन च स्वपुंसां
तेजः स्वभावं कीर्तिं वा दत्तवान् १० शंबरद्विविदबल्वलानन्यानपि कांश्चित् प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयत् अघातयत्

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालं
मागधशाल्वादीननीकै रुंधतः पुरम् अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १० शं-
बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दंतवक्त्रादीनवधीत्कांश्च घातयत् ११ अथ
ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः १२ स-
कर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषम् सुयोधनं सानुचरं शयानं भ-
ग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् १३ कियान्भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममू-
लैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४ ॥

१ घातयन्निति वा पाठः दंत-
वक्त्रादीन्स्वयमवधीत् ११ नृपान घातयदित्यनुषंगः कथंभूतान् कुरुक्षेत्रमापततां गच्छतां येषां बलैः सैन्यैर्भू-
सर्वाऽपि चचाल चपंके १२ स कृष्णः हता श्रीः आयुश्च यस्य भग्नौ ऊरू यस्य तम् उर्व्यां शयानं पश्यन्नपि न ननंद सं-
तोषं न प्राप १३ अभिनंदनप्रकारमेवाह कियानिति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयु-
क्तः क्ष्मस्वमार्षम् क्षपितः उरुभारो भुवः अयं कियान् अत्यल्प इत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः दुर्विषहं बल ११

नचात्रान्यउपायःप्रभवति किंतुमधुनायआमर्दः सर्वतोमर्दः तेन आत्माम्नविलोचनानामेषांविवादोयदाभवि
ष्यतिनदाइयानेवैषांवधोपायः अतअन्योनास्ति एकात्मानोऽपिमय्युद्यतेसतिस्वयमेवविवादेनांतर्द्धीरन्नित्य
र्थः १५ एवंश्लोकद्वयेनोक्तंक्रमेणसंचिंत्यस्वराज्येस्थापयित्वा १६ धृतःरक्षितः १७ अनुजैःसह १८ सांख्यप्रकृ

मिथोयदैषांभविताविवादोमध्वामदाताम्रविलोचनानां नैषांवधोपायइयाननोऽन्यो
मय्युद्यतेऽन्तर्दधतेस्वयंस्म १५ एवंसंचिंत्यभगवान्स्वराज्येस्थाप्यधर्मजम् नंदयामाससुहृ
दःसाधूनांवर्त्मदर्शयन् १६ उत्तरायांधृतःपूरोर्वंशःसाध्वभिमन्युना सवैद्रौण्यस्त्रसंछि
न्नःपुनर्भगवताधृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोऽपिक्ष्मामनुजैरक्ष
न्नरेमेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवेद्वार्व
त्यामसक्तःसांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया चरित्रेणा
नवद्येनश्रीनिकेतेनचात्मना २० इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् रेमेक्षणदयादत्त
क्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहून् गृहमेधेषुयोगेषुविरागः
समजायत २२

तिपुरुषविवेकम् १९ स्निग्धोयःस्मितसहितोऽवलोकस्तेनपीयूषकल्पयासुधातुल्ययापाठांतरेसुधाप्रवाहरूपया आत्मनादेहेन २० क्षणदयारात्र्यादत्तःक्षणःअवसरःउत्सवोवायासांस्त्रीणांतासुक्षणं सौहृदंयस्यसः २१ गृहमेधेषुगृहधर्मेषुयोगेषुकामभोगोपायेषुविरागऔदासीन्यंजातमित्यर्थः २२ ॥ २२ ॥ ६॥

यदास्वाधीनेष्वपिभगवतोविरागः तदादैवाधीनेषुकोविस्रंभेत विश्वासंप्रीतिंवाकुर्यात् योगेनचेत्योगेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रतः २३ शेपुःशापंददुःभगवतोमतेअभिप्रायेकोविदाअभिज्ञाः २४।२५ वयःशीलादिबहुगुणोपेताः याःगावःताः २६ कन्याश्चवृत्तिकरींजीविकापर्याप्ताम् २७ भगवदर्पणंयथाभवति गोविप्रार्थाअसवोयेषां।

दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान् कोविस्रंभेतयोगेनयोगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपितामुनयःशेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुःप्रभासंसंहृष्टारथैर्दैवविमोहिताः २५ तत्रस्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चैवतदंभसा तर्पयित्वाऽथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः २६ हिरण्यंरजतंशय्यांवासांस्यजिनकंबलान् यानंरथानिभान्कन्याधरांवृत्तिकरीमपि २७ अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्वाभगवदर्पणम् गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्द्धभिः २८ ॥इतिश्रीभा०तृती० विदुरोद्धवसंवादेतृती०३॥ उद्धवउवाच अथतेतदनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीम् तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः १ तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम् निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २॥

एम् २८ ॥ इतितृतीयेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३॥ चतुर्थेबंधुनिधनंश्रुत्वात्मज्ञानलब्धयेउद्धवस्योपदेशेनक्षत्तामैत्रेयमागमत् १ तेर्ब्राह्मणैरनुज्ञाताःवारुणींपेष्टींमदिराम् १ वारुण्येव मैरेयंतस्यदोषेण रवौनिम्लोचति अस्तंगच्छतिसतिमर्दनंकदनम् २॥ २ ॥ २ ॥ ७ ॥ ४ ॥

उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ३ अहंचोक्तःपूर्वमेवद्वारकायाम् ४ तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकं ५ कृतकेतंकृता
वासम् अकेतनमनाश्रयम् ६ विरजंविरजसंशुद्धसत्वमयंविदितंलक्षितम् कौशंकौशेयम् ७ अधिश्रित्य
उपरिस्थापयित्वाअपाश्रितःपृष्ठतोऽवष्टब्धःअर्भकःबालःकोमलोऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेन

भगवान्स्वात्ममायायागतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्षमूलमुपाविशत्
३ अहंप्रोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ ॥
अथापितदभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्रा
क्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिम् श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतनमकेतनम् ६॥
श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वा
मऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम्
८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखा लोकाननुचरन्सिद्ध आससादयदृच्छया
९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुन्दःप्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतोमामनुरागहास
समीक्षयाविश्रमयन्नुवाच १०॥

॥नतंतथाऽपिअकृशम् आनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनःसुहृत्सखाच
यस्यसःस्वगुरुपुत्रत्वात्पराशरशिष्योमैत्रेयइत्यर्थः ९ प्रमोदेनभावेनचानताकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्वभा
रेणअनुरागेणसहहासोयस्याम् तयासमीक्षयाविश्रमयन् विगतश्रमंकुर्वन् १०॥ १०॥ १०॥ ६॥

४
भा०तृ० तेमनसीप्सितमहं अंतःस्थितोवेदवेद्मि दानेहेतुः विश्वसृजांवसूनांचमिलितानांसत्रे हेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनि
टी० त्वंवसुरभूः तदाममप्राप्तिकामेनत्वयाहमिष्टः अतःतत्साधनंददामि दास्यामि अन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापम् ११ तस्यभा
१३ ग्यमभिनंदति सएषभावोजन्मतेभवानांमध्येचरमःयद्यस्मिन्मदनुग्रहः आसादितःलब्धःयत्पुनर्मारिहएकांतेवि
शदानुवृत्याएकांतभक्त्याददृश्वान् दृष्टवानसि एतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान् नृशब्देनजीवाः तेषांलोकान्

श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः सत्रेपुराविश्वसृ
जांवसूनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषभावश्चरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्र
होयत् यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजा
यनाभ्येपाद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति
१३ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तं
मुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोऽर्थेषुचतुर्ष्वपीह॥

त्सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन्पाद्मेकल्पे आदिसर्गेसर्गोपक्र
मेममममहिमालीलाऽवभास्यतेयेनतम् १३ इत्येवमादृतश्चासावुक्तश्चाहंप्रतीक्षणंकृपाऽवलोकएवानुग्रहःतस्य
भाजनंपात्रभूतःपाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमिति शुचःअश्रूणिमुञ्चन् आबभाषेउक्तवानस्मि १४ नहिसा
ज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोऽहंकिंतुत्वन्निषेवणात्मकःत्वयिचाघटमानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवति अतस्त्वत्तत्त्वज्ञानंदेही

ति प्रार्थयितुमाह कोन्विति॥
१३

नतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणोमि हेभूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोहम् २५ अघटमानाचरणंदर्श
चतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणोमि हेभूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोहम् २५ अघटमानाचरणंदर्श
यति कर्माण्यनीहस्यनिःस्पृहस्यनिष्क्रियस्यवा अभवस्यअजन्मनोभवोजन्मकालात्मनस्तवारिभयात्दुर्गा
श्रयः पलायनंचस्वात्मनिरतिर्यस्यबह्वीभिः स्त्रीभिःगृहस्थाश्रमइतियत् इहास्मिन्संसारे विदुषामपिधीःसंभ्र
येनखिद्यति २६ किंच मंत्रेषुप्रस्तुतेषुसत्सुमामाहूयवैअहोपृच्छेः अकुंठितःकालादिना अखंडःसंततःसदा
कर्माण्यनीहस्यभवोभ
नतथाऽपिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः २५ कर्माण्यनीहस्यभवोभ
वस्यतेदुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयःस्वात्मन्रतेः
खिद्यतिधीर्विदामिह २६ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेःप्र
भोमुग्धइवाप्रमत्तस्तन्नोमनोमोहयतीवदेव २७ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मै
भगवान्समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्त्तर्वदांजसायद्वृजिनंतरेम २८ इत्यावेदितहार्दा
यमर्त्यःसभगवान्परः आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनःपरमांस्थितिम् २९॥ १९॥ छ॥
स्वात्मनस्तवरहः
त्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्य मुग्धवत् अज्ञवत् अप्रमत्तः अवहितःसन् २७ स्वात्मनस्तवरहः
रहस्यंतत्वंतस्यप्रकाशकम् कस्मैब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणाय अपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिवद भ
र्तःस्वामिन् यत् यतः वृजिनंसंसारदुःखमनायासेनतरिष्यामः २८ आवेदितोहार्दोहृदिस्थितोऽभिप्रायोयेन
ननस्मै २९॥ १९॥ रामः॥

४

भा॰ तृ॰ आराधितपादो भगवान्स एव तीर्थं गुरुः तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्य परमार्थात्मज्ञानस्य मार्गो

टी॰ येन सोऽहं देवं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य २० तस्य दर्शनेनाल्हादो वियोगेनार्तिश्च ताभ्यां युतो वदर्याश्रमस्थानं गमि

१४ ष्यामि २१ मृदुपरोपद्रवशून्यं तीव्रं दुश्चरं दीर्घमाकल्पांतं तेपाते तपश्चरतइत्यर्थः लोकभावनौ लोकानुग्रहकार॰

स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहाग

तोऽहं विरहातुरात्मा २० सोऽहं तद्दर्शनाल्हादवियोगार्तियुतः प्रभो गमिष्ये दयितं तस्य

वदर्याश्रममंडलम् २१ यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपा॰

ते लोकभावनौ २२ श्रीशुक उवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ज्ञानेनाशम

यत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः २३ स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः विश्रंभादभ्यधत्तेदं मु॰

ख्यं कृष्णपरिग्रहे २४ विदुर उवाच ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वर॰

स्ते वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धव उवाच ननु तेत

त्त्वसंराध्य ऋषिः कौषारवोंतिमे साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता २६ ॥ १ को २२ ज्ञा

नेन विवेकेन २३ विश्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतश्चरंति नहि कृतार्थानामन्यत्

कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ तत्त्वाय संराध्य इति अयं भावः भागवतैवस्मरणमात्रेण तवापि तत्त्वमुपदिष्टप्रायम् अथ केव॰ एस:

लमसंभावनादिनिवृत्तये ज्ञानी कश्चिदाराध्यः मैत्रेयः न त्वहं ममांतिक एव त्वदुपदेशे तस्यादिष्टत्वादिति २६ ॥ ६॥ १४

०

प्लावितः अपनीतः उरुस्तापो यस्य ग्रमस्व स्कर्य्य मुनायाः पुलिने तीरे तां निशां क्षणमिव समुषितः औपगविरुद्धव
२७ ब्रह्मशापेन निधनं प्राप्तेषु यदुषु यस्मात् त्रयाणां ब्रह्मादीनामीशो हरिरपि आकृतिं मनुष्याकारं त्यक्तवान् २८ ब्र
ह्मशापः अपदेशो मिषं यस्य तेन कालेन स्वशक्तिरूपेण अमोघं वांछितं यस्य न त्वत्र शापः प्रभुः किंतु भगवदिच्छैवे

श्रीशुकउवाच इति सह विदुरेण विश्वमूर्त्तेर्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः क्षणमि
व पुलिने यमुनस्व स्कस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात् २७ राजोवाच निधनमुपग
तेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्या
ज आकृतिं त्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवांछितः संहृ
त्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् अ
र्हत्युद्धव एवाद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः ३० नोद्धवोण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः अतो
मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ३१ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना बदर्याश्र
ममासाद्य हरिमीजे समाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः क्रीडयोपा
त्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ३३॥ ॥स्यार्थः २९ मयि उपरते सति ज्ञानमर्हति ज्ञानयोग्यो भवति ३
मत्तः सकाशादीषदपि न्यूनो न भवति यत् यस्मात् गुणैर्विषयैर्न क्षोभितः मद्वयुनं मद्विषयं ज्ञानं लोकस्योपदिशन्
३१ एवमनेनाभिप्रायेण शब्दयोनिना वेदकर्त्रा ईजे पूजयामास ३२। ३३। ३३। ७। ७। २

अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविप्लुवात्मनामधीरचित्तानाम् ३४ मनसेप्सितंचिंतितम् ३५ कालिंद्याःसकाशात्
सिद्धएवविदुरःकतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापद्यतप्राप्तः ३६ ॥इतितृतीयेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥पंचमेभ
गवल्लीलांक्षत्रापृष्टोमहामुनिःप्रोवाचमहदादीनांसर्गंतैश्चहरेस्तुतिम् १ उक्तश्चतुर्भिरध्यायैःक्षत्तुर्मैत्रेयसंग
मःसंवादस्तुतयोःस्कन्धद्वयेनाथनिगद्यते २ द्युनद्याःगंगायाःद्वारिहरिद्वारेआसीनंनतुकर्मव्यग्रम् तत्रहेतुःअ

देहंन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्य्यवर्द्धनम् अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४॥
आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेप्सितम् ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५॥
कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभः प्रापद्यतस्वःसरितयत्रमित्रासुतोमुनिः॥
३६॥इतिश्रीभा०तृती०विदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोऽध्यायः ४॥ श्रीशुकउवाच द्वारिद्युनद्या
ऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावसिद्धःपप्रच्छसौशी॰
ल्यगुणाभितृप्तः १ विदुरउवाच सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवान्यदुपार॰
मंवा विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः २ १ गाधःआपरिच्छिन्नोबोधोयस्ये॰

ति मैत्रेयस्यसौशील्यमार्जवादिगुणाश्चकरुणादयस्तैरभितृप्तःपाठांतरेक्षत्तुःसौशील्यादिभिरभितृप्तंसंतुष्टंमैत्रे
यम् १ प्रश्नानेवाह सुखायेतिपंचदशभिःतैःकर्मभिःसुखंवाऽन्यस्यदुःखस्योपशमंवेत्यर्थः अथवान्यद्यानविंदेन
किंतद्दित्यपेक्षायांतस्यैवनिर्देशःउपारमंवेति ततस्तैःकर्मभिःभूयःपुनःपुनर्दुःखमेवविंदेत अत्रएवंविधेसंसारे

दैवात्प्राचीनकर्मणोनिमित्तभूतात्कृष्णात् विमुखोस्य अतः अधर्मशीलस्य अतः सुदुःखितस्य जनस्यानुग्रहाय
भव्यानि मंगलानि भूतानि चरंति भवंतः परोपकारस्वभावा एवेत्यर्थः ३ तत्तस्मात् हे साधुवर्य शं सुखरूपं वर्त्मना
आदिश कथय येन वर्त्मना संराधितो हृदि स्थितः सन् तत्त्वाधिगमः आत्मापरोक्ष्यं तत्सहितं पुराणं अनादिवेदप्र
माणकम् ४ करोति कर्माणीत्यादीना वर्णयति पञ्चमश्लोके क्रियासंबंधः यथा येन प्रकारेण कृतावतारः सन् त्र्यधीशः

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि
भव्यानि जनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शन्नः संराधितो भगवान्येन पुंसाम् हृदि स्थि
तो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं न तत्त्वाधिगमं पुराणम् ४ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्म
तंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ५ यथा पुनः
स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा
यथासीत् ६ क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ॥ छ ॥ ॥

त्रिगुणमायानियंता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथेत्यादिना निरीहः नि
ष्क्रियः निस्पृहो वा संस्थाप्य सृष्ट्वा स्थितं कृत्वा वृत्तिं जीविकाम् ५ स्वे स्वीये खे हृदयाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा निवृत्त
वृत्तयो यस्य गुहायां योगमायायाम् बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन् यानि यथा कर्माणि विधत्ते
पुनर्विशेषं प्रष्टुमौत्सुक्यमाविष्करोति मन इति॥ ७ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ छ

मनइति सुश्लोकाःपुण्यकीर्त्तयस्तेषांमौलिरिवाधिक्येनोपरिविराजमानस्तस्येत्यर्थः ७ अधिलोकनाथःलोक
नाथाधिपतिःअलोकानलोकालोकपर्वताद्बहिर्भागान् अचीक्लृपत् कल्पयामास यत्रयेषुसर्वाणियानिसत्वानि
तेषांनिकायास्तेषांभेदःअधिकृतः तत्तत्कर्माधिकारीआश्रितइति ८ उतेअपिच येनप्रकारेणजीवानामात्मास्वा
भावःतत्कृतंकर्मतत्कृतंरूपंतत्कृताअभिधाःतासांभेदंकृतवान् विश्वस्रष्टास्वयमात्मयोनिःस्वतःसिद्धः ९ ननुम

मनोनतृप्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७ यैस्तत्वभेदैरधिलोक
नाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान् अचीक्लृपद्यत्रहिसर्वसत्वनिकायभेदोऽधिकृ
तःप्रतीतः ८ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानांचभिदांव्यधत्त नारायणोविश्वसृ
गात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य्य ९ परावरेषांभगवन्व्रतानिश्रुतानिमेव्याससुखाद
भीक्ष्णम् अतृप्नुमक्षुल्लसुखावहानांतेषामृतेकृष्णकथामृतौघात् १० कस्तृप्नुयात्तीर्थ
पदोऽभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभिरीड्यमानात् यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभवप्रदांगेहरतिं

हाभारतेत्वयासर्वंश्रुतमेवतत्राह परेत्रैवर्णिकाः अवरेशूद्रादयः तेषांव्रतानिधर्माः मेमयाअभीक्ष्णं छिनत्ति ११
पुनःपुनःतेषांश्रवणेनअतृप्नुम तृप्ताःस्मतेषांतुच्छसुखावहत्वात् यस्तुतत्रकृष्णकथाऽमृतौघःसूचितःतस्माद
तेतत्रखलंबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्रहेतुः कइति तीर्थपदःकृष्णस्यअभिधानात् कथाऽमृतात् सत्रेषुसमाजेषुसू
रिभिःनारदादिभिः ११ ॥ छ ॥

महाभारतस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासो भगवद्गुणान् मोक्षधर्मान्नैनारायणीयाख्याने वक्तुमि
च्छुः सन् अर्थकामादिवर्णनं तु हरिकथायां मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्हृष्टरसू
तैर्मुनिश्चित्तं हरेः कथायां गृहीतानीना तदुक्तमितिहाससमुच्चये कामिनो वर्णयन् कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् नरः किं
फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् लोकं चिन्तावनारार्थं वर्णयित्वाऽत्र तेन तौ इतिहासेऽपवित्रार्थैः पुनरत्रैव निन्दितौ अ
न्यथा घोरसंसारबंधहेतू जनस्य तौ वर्णयेत्स कथं विद्वान् महाकारुणिको मुनिरिति १२ श्रीहरिकथामतिप्रवेशस्य फ

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्म
तिर्गृहीतानु हरेः कथायाम् १२ सा श्रद्दधानस्य विवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः
पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते १३ तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे ह
रेः कथायां विमुखानघेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् १४
तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्त्तबंधो शिवाय नः
कीर्त्तय तीर्थकीर्त्तेः १५॥

लमाह सा कथा मतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे ततः किमत आह हरेरिति १३ एवं
भूतायां कथायां ये न रमंते तानू शोचंति शोच्याये तेषामपि शोच्यांश्च तत्राविदो भारततात्पर्यानभिज्ञान् शोच्यान् येः
पिज्ञात्वा हरेः कथायां विमुखास्तान् तेषामपि शोच्यानिति योज्यम् अनिमिषः कालो येषामायुः क्षिपति अत्रैव हेतुः
वृथैव वादगतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापारा येषाम् १४ तत्तस्मात् हे कौषारव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारभूतां

द्विशेषतः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह सइति योविश्वसर्गाद्यर्थं पूर्वं गृहीतशक्तिः सएवपुरुषेषुकृतावतारः स-
न्पुरुषानतिक्रम्यवर्त्तमानानिचकार तानिविस्तराद्वद १६ पुंसानिःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनंतेनहेतुनापृष्टः १७ बहुमा-
नमेवाह साध्विति पंचभिः अधोऽक्षजएवात्मामनोयस्यतस्यात्मनःस्वस्यकीर्त्तिंचप्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः

सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारःप्रगृहीतशक्तिः चकारकर्माण्यतिपूरुषाणिया
नीश्वरःकीर्त्तयतानिमह्यम् १६ श्रीशुकउवाच सएवंभगवान्पृष्टःक्षत्त्राकौषारविर्मुनिः
पुंसांनिःश्रेयसार्थेनतमाहबहुमानयन् १७ मैत्रेयउवाच साधुपृष्टंत्वयासाधोलोकान्सा
ध्वनुगृण्हता कीर्त्तिंवितन्वतालोके आत्मनोऽधोऽक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बा-
दरायणवीर्य्यजे गृहीतोनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वरः १९ माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासं
यमनोयमः भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतोनित्यंसंमतः
सानुगस्यच यस्यज्ञानोपदेशायमादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथतेभगवल्लीलायोगमा
योपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ ॥ १९ एतच्चित्रंनभवतिकुतः बादरायण

वीर्य्यजे १९ ननुतर्हिकथंशूद्रत्वंकथंचलोकानुग्राहकत्वंतत्राह मांडव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्य्यस्यक्षेत्रेस्व-
त्वेनस्वीकृतायांभुजिष्यायांदास्यांयमएवत्वंजातोऽसि २० किंच भवानिति कुतःयस्यतवज्ञानोपदेशायमामादिष्ट- रामः
वान् चकारात्त्वयमपिस्मरस्यैवोपदिष्टवानिति २१ विश्वस्थित्यादयःअर्थाविषयायासांताः २२ ॥ २२ ॥ ६ ॥ १७

तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्वावस्थामाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् आत्मनां
जीवानाम् आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नान्यत् दृष्टृदृश्यात्मकं किंचिदासीत् कारणात्मना सत्त्वेऽपि पृथक्प्रतीत्यभा
वादित्याह अनानामत्युपलक्षणः नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यत इति तथा यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमित्य
र्थः यः सृष्टे नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक एवासीदिति कुतः आत्मेच्छा माया तस्या अनुगतौ लये सति यद्वा आत्म
न एकाकीत्वेन अवस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः २३ तत्र प्रथमं मायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्याम् स वै द्रष्टा सन् दृश्यं।

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्माऽनानावत्युपलक्षणः।
स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेऽसंतमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ स
वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ काल
वृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६॥ (२४) नापश्य

त् यतः स एकराट् एक एव तदा प्रकाशते न तदा आत्मानमसंतमिव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदाह सुप्ताः मायाद्याः
शक्तयो यस्य सः न त्वसंतमेव मेने यतः असुप्ता दृक् चिच्छक्तिर्यस्येति २४ सा वै द्रष्टुर्यानुसंधानरूपा सदसदात्मिका का
र्यकारणरूपा यद्वा सत् दृश्यं असत् अदृश्यमात्मस्वरूपं च तयोरात्मा यस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्या।
कालशक्त्या गुणमय्यां क्षुभितगुणायाम् अधोऽक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चि
दाभासमाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तियुक्तः २६ ॥ २६ ॥ २६ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वंपदंपरित्यज्य महतोलक्षणं अतः पुल्लिङ्ग निर्देशो विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानत्वात्स्व
देहस्थं विश्वमुच्छून्यबीजगतमंकुरादिरूपं वृक्षमिव व्यंजन् व्यंजयन् प्रकाशयन् यतोऽसौ तमोनुदतीति तमोनुदः
तदुक्तं सात्वततंत्रे विष्णोस्तुत्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितम् तृतीयं सर्व
भूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सार्द्धाभ्याम् सोऽपीति अंशश्चिदाभो निमित्तम् गुणाउपादा
नम् कालः क्षोभकः तदात्मा तदधीनः भगवान् सर्वाध्यक्षस्तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत् रूपान्तरमनयत्

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनु
दः २७ सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सि
सृक्षया २८ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोम
यः २९ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकाद
भूत् वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः ३० तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि
च॥

२८ अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्तृ अधिदैवम् तेषामात्मा आश्रयः अत्र
हेतुः भूतेन्द्रियमनोमयः तद्विकारवान् मन इति देवानामुपलक्षणम् २९ एतदेव विभागतः प्रपंचयति वैकारिक
इत्यादिना वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्यभूता इत्यर्थः यतः येभ्यः इं
द्रियाधिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं शब्दादिप्रकाशो भवति ३० तैजसान्येवेत्यन्वयः ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानमयानां सात्वि

तामसो भूतसूक्ष्मस्य शब्दस्यादिः कारणम् यतः शब्दात् खमाकाशो भवति आत्मनो लिंगं स्वगुणशब्दरूपेण प्रकाश
कं दृष्ट्याकाशतया वा यद्वा लिंगशरीरमाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ३१ नभसः स्वस्मात् अनुसृतमुद्भूतं स्पर्शं विकुर्वत्
रूपांतरं नयत् अनिलं वायुम् एवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यम् ३२ नभसा सहितः स्वयं चोरुबलान्वि
तः ततो ज्योतिस्तेजः लोचनं प्रकाशकम् ३३ । ३४ । ३५ हे भव्य विदुर पाठांतरे भाव्यकार्यं यद्यदवरमवरं कार्यं तेषां का।

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः ३१ कायमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः॥
नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ३२ अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबला।
न्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ३३ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्पर
वीक्षितम् अधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवी
क्षितम् महीं गंधं गुणामाधात् कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्याव।
रावरम् तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांश

र्याणां परैः कारणैरनुसंसर्गात् यथासंख्यं यथाक्रममुत्तरोत्तरमधिकान् गुणान्विदुः तथाहि नभ ((लिङ्गिनः॥
सः शब्द एव गुणः अन्यान्वयाभावात् वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयात् शब्दश्च एवं तेजसस्तेच रूपं च अंभसस्त्वाति रस
श्च मत्याः सर्वे ३६ देवा महदाद्यभिमानिनः विष्णोः कला अंशाः काललिङ्गः विकृतिः माया लिङ्गं विक्षेपः अंशः लिंगं चेत
ना तानि विद्यन्ते येषु अतः समत्वेन नानात्वात् परस्परासंबंधात् स्वक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायामनीशाः॥ ६॥ ं॥

५
भा०टी० अशक्ताः संतो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः ३७ मिथः स्पर्धिष्णवो देवान मिलंतः परस्परम् विश्वकर्मण्यनीशाना निर्विण्णाः
टी० हरिमीडिरे प्रपन्ना नां तापोपशमे आतपत्रं छत्रम् तत्र हेतुः यस्य पादारविंदस्य मूलेन तलं केत आश्रये ये षां ते संसारदुः
१९ खं बहिर्दूरतउत्क्षिपंति परित्यजंति यथा पांथाः स्वगृहं प्राप्य मार्गश्रममिव ३८ श्रमं विनिवेदयंत आहुः हे धातः पितः
यद्यस्मात् भवे संसारे आत्मन् आत्मनि संबोधनं वा शर्म सुखं कृतेय दिति पाठे यत्पादभजनं विना शर्म न लभंते ननु ज्ञा
नादज्ञानकृतस्तापो निवर्त्तते किं मदंघ्रिच्छायाश्रयणेन तत्राहुः स विद्यातदाश्रयणमेव विद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ अज्ञा

नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् ३७ देवा ऊचुः नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्न
तापोपशमातपत्रम् यन्मूलकेता यतयोंऽजसोरु संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यद
स्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म आत्मँल्लभंते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां सविद्या
मत आश्रयेम ३९ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनीडैश्छंदः सुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते यस्याघमर्षोद
सरिद्वरायाः परं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ४० ॥ तस्याश्रयणायोगात्तत्त्वज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंति
यत्ते तीर्थपदस्तव पदं वयं प्रपन्नाः कैर्मार्गंति छंदः सुपर्णैः वेदपक्षिभिस्तवैव मुखपद्मनीडं येषां यथा पक्षिणो नीडादु
द्गतास्ततस्ततः परिभ्रम्य पुनस्तत्रैव विशंति तथा वेदा अपि त्वत्तउद्गतास्त्वय्येव पर्य्यवस्यंति अतो वेदानाश्रित्य त्वत्पदं
मृगयन्त इति विविक्ते असंगे मनसि किञ्च अघमर्षमघनाशकमुदमुदकं यासां सरितां तासु वरायाः गङ्गायाः परमु एस:
द्गमस्थानम् अतो गङ्गामनुसेवमाना अपि तदुद्गमस्थानं त्वत्पदम् प्राप्नुवंतीत्यर्थः ४० ॥ ४० ॥ ४० ॥ ५॥ १९

ननुविषयाकृष्टचित्तानांकुतस्त्वदन्वेषणंतत्राहुः यच्छ्रद्धयात्हृदयेअवधायध्यात्वावैराग्यंबलंयस्यतेनज्ञानेनधी
राभवन्ति सरागेचित्तेध्यानमेवकुतः श्रद्धयाश्रवणपूर्विकयाभक्त्याचसंमृज्यमानेसंशोध्यमाने ४१ भक्तानुग्रहं
स्मरंतआहुःविश्वस्येति ४२ अंतर्यामितयानित्यंसन्निहितेअनर्थकंव्रजनमित्याशंक्याहुः यदिति सानुबंधेसोपक
रणेअसतितुच्छेपुर्यांस्वदेहेएववसतोऽपियत्सुदूरंदुष्प्रापम् ४३ ननुयदित्वहृदिस्थस्यापिपदाब्जंकेषांचित्सुदूरंत
र्हिअन्येषामपितथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानिति असद्वृत्तिभिर्बहिर्मुखैरक्षिभिरिंद्रियैःपराहृतंदूरमप

यच्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेऽवधाय ज्ञानेनवैराग्यबलेनधीराव्रजेम
तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ४१ विश्वस्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबुजंते व्रजेम
सर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्यभयंस्वपुंसाम् ४२ यत्सानुबंधेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यू
ढदुराग्रहाणाम् पुंसांसुदूरंवसतोऽपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् ४३ तान्वाअसद्वृ
त्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयेतेपदन्यासविलास
लक्ष्म्याः ४४

हृतमंतस्थंमनोयेषांते अथोएतएवतेनूनंतान्नपश्यन्ति वैप्रसिद्धम् कुतःपुनस्तेषांतत्संगःस्यात् कान्
तेतवपदन्यासोगमनंतस्यविलासोविभ्रमः तस्यलक्ष्मीःशोभातस्याःयेत्वल्लीलाकथादिभिःशोभमानास्तान्लब्धका
नित्यर्थः पथइतिलक्ष्यान्इतिचपाठेत्वत्पदन्यासविलासोलक्ष्योयेषांतान् पथःत्वन्मार्गभूतान् सतःमार्गान्वाश्रव
णादीन्नपश्यन्तीत्यर्थः यद्वायेएवंभूताभागवताःतेवाननुन्मत्तान्नूनंनैवपश्यन्तीत्यन्वयः सत्संगाभावेनहरिकथाश्र

एतदेवस्फुटयंति पानेनेतिद्वाभ्याम् वैराग्यसारोबलंयस्यबोधस्यतंलब्ध्वाऽन्वीयुःप्रापुः अकुंठधिष्ण्यंवैकुंठलो
कम् ४५ आत्मनिसमाधिर्मनःस्थैर्य्यंसएवयोगउपायःतस्यबलेनज्ञानयोगतःश्रमेणमोक्षःसत्संगतःत्वत्कथा
श्रवणादिनात्वनायासेनैव अहंममताविष्टानांतुनकथंचिदितिभावः ४६ तदेवंस्तुत्वाप्रार्थयंतेचतुर्भिः तत्तस्माद्
हेअद्यतेत्वदीयावयंयस्माल्लोकानांसिसृक्षयाऽत्वयाऽनुसृष्टाः क्रमेणउत्पादिताःत्रिभिरात्मभिःसत्वादिस्वभावै
रतएवविरुद्धस्वभावत्वात् वियुक्ताःसंतःयदर्थंसृष्टाः तत्त्वविहारतंत्रंत्वत्क्रीडोपकरणंब्रह्मांडंनेतुम्‌प्रतिहर्त्तुंनैवे

पानेनतेदेवकथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्याविशदाशयायेवैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथाऽ
जसाऽन्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ४५ तथाऽपरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलि
ष्ठाम् त्वामेवधीराःपुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते ४६ तत्तेवयंलोकसिसृक्षया
ऽद्यत्वयाऽनुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिहर्त्तवे
ते ४७ यावद्बलिंतेजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र यथोभयेषांतइमेहिलोकाबलिं
हरंतोऽन्नमदंत्यनूहाः ४८॥ वेप्रतिहर्त्तुंसमर्पयितुंनशक्नुमः अतस्त्वन्नःस्वचक्षुःपरिदेहीतित्रयाणां

श्लोकानांचतुर्थेनान्वयः ४७ असामर्थ्यमेवप्रपंचयितुंकार्य्यंस्यातिवैचित्र्यमाहुः भोअजकालेतत्तदवसरेबलिं
भोगंयावत्ताकल्पेननतुभ्यंहरामःसमर्पयाम यथायेनप्रकारेणअन्नमदामभक्षयामेत्यनेनान्नमात्रंचास्माकमै
श्वर्य्येणतुभोगस्त्वदैवेत्युक्तम् उभयेषांतवचास्माकंचयत्रस्थित्वाइमेजीवाःअनूहाःअप्रत्यूहाःनिर्विघ्नाःयद्वा अनू

अवश्यंचत्वयाऽस्माकमेषांचकार्योपाधीनांजीवानांवृत्तिःपरिकल्पनीयाजनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकंसान्वयानां
सकार्याणां यद्वा अन्वेतीत्यन्वयःकारणंतत्सहितानांत्वमेवाद्यःकारणम् अत्रहेतवः कूटस्थःअविक्रियःपुरुषःअ
धिष्ठातापुराणःपुरातनःएतदुपपादयंति त्वमिति हेदेवअजएवत्वंगुणानांसत्वादीनांकर्मणांजन्मादीनांचयोनौका
रणभूतायांशक्त्यांमायायांप्रथमंरेतंआदधे निहितवानसीत्यर्थःकीदृशंकविंसर्वज्ञंमहत्तत्वरूपम् ४९ तथाहेआत्म
न्देवसत्यमुखामहदादयोवयंयदर्थंबभूविमतत्किंतेकार्य्यंकरवाम सृष्टिमितिचेत्तत्राहुः नहिनोऽस्माकंत्वंस्वच।

त्वन्नःस्वराणामसिसान्वयानांकूटस्थआद्यःपुरुषःपुराणः त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरे-
तस्त्वजायांकविमादधेऽजः ४९ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मन्करवामकिन्ते
त्वन्नःस्वचक्षुःपरिदेहिशक्त्यादेवक्रियार्थेयदनुग्रहाणाम् ५० ॥इतिश्रीभागव०तृ०पंच
मोऽ०५॥ऋषिरुवाच इतितासांस्वशक्तीनांसतीनामसमेत्यसः प्रसुप्तलोकतन्त्राणांनि।
शाम्यगतिमीश्वरः १॥ ।।चक्षुःस्वीयंज्ञानंशक्त्यासहपरिदेहिप्रयच्छ यस्मात्त्वत्तएवानुग्रहोयेषांतेयदनुग्र
हास्तेषामस्माकंक्रियार्थःइयानेवएतावाननुग्रहोयेषामित्येकंवापदम् त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेववयंसृष्टौ
क्षमानान्वयेत्यर्थः ५० ॥इतितृतीयस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः५॥षष्ठेतैरीश्वराविष्टैःसृष्टिमाहविराट्तनोःअधि
दैवाधिभेदंचतत्रैवभगवत्कृतम् १ स्वशक्तीनांमहदादीनामसमेत्यअमिलितासतीनांस्थितानाम् प्रसुप्तंलोकतं
त्रंविश्वरचनायासाम् यद्वाप्रसुप्तजीवोपकरणानांगतिंस्थितिंदृष्ट्वाआविशदित्युत्तरेणान्वयः२॥ १॥ १॥

कालेनसंज्ञाउद्दोघोयस्याः कलयतिक्षोभयतिस्वकार्याणीतिवा कालसंज्ञाप्रकृतिः तांशक्तिंप्रकृत्यसहप्रवेशात्त्र
योविंशतितत्त्वानामित्युक्तमंतर्यामितयाप्राविशत् २ चेष्टारूपेणक्रियाशक्त्या कर्मतेषांक्रियाम् जीवानामदृष्टंवा ३
प्रबुद्धकर्मक्रियाशक्तिर्यस्यसत्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणप्रेरितः मात्राभिः अंशैः अधिपूरुषंविराट् देहम् ४ जनन
मेवाह परेणईश्वरेणविश्वसृजांतत्त्वानांगणः मात्रयाचुक्षोभ परिणतः स्वर्वात्मना यस्मिन्लोकाः स्थिताः ५ सपुरुषोये

कालसंज्ञातदादेवीबिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्त्वानांगणंयुगपदाविशत् २॥
सोऽनुप्रविष्टोभगवान्चेष्टारूपेणतंगणम् भिन्नंसंयोजयामासस्रुप्तंकर्मप्रबोधयन् ३
प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशतिकोगणः प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेण
विशतास्वस्मिन्मात्रायाविश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योऽन्यमासाद्ययस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५
हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् आण्डकोशउवासाप्सुसर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ सवैवि
श्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधात्रिधा ७॥ ७॥

धिपुरुषइत्युक्तः आण्डकोशेब्रह्मांडमध्येसर्वैःसत्त्वैरनुशायीभिर्जीवैःसहितः ६ गर्भःकार्य्यरूपोविराट् देवशक्ति
र्ज्ञानशक्तिस्तया एकधात्हृदयावच्छिन्नचैतन्यरूपेण कर्मशक्तिःक्रियाशक्तिः तयादशधाप्राणरूपेणप्राणादयःपं
चनागःकूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजयः इत्येतेपंच एवंवृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तया रामः
अध्यात्मादिभेदेनत्रिधाऽत्मानंविभक्तंकृतवान् ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ २१

०

एवंविभागसामर्थ्याय तस्योत्कर्षमाह एषहीति अशेषसत्वानांप्राणिनांआत्मा व्यष्टीनांतदंशत्वात् अंशोजीवः अवता
रस्योक्तिः तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेण ८ पूर्वश्लोकार्थंविवृणोति साध्यात्मः अध्यात्मानीद्रियाणितत्सहितःविरा
डिति सर्वत्र ९ अध्यात्मादिभेदंप्रपंचयितुमाह स्मरन्निति विज्ञापितम् यावद्बलिंतेऽजहरामेत्यादि स्वेनतैजसाचि
च्छक्त्या अतएव एवंकरिष्यामीत्यालोचितवान् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः विवृत्तयेविविधवृत्तिलाभाय १० मेमत्तः

एषत्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः आद्योऽवतारो यत्रासौभूतग्रामोविभाव्यते ८॥
साध्यात्मःसाधिदैवश्चसाधिभूतइतित्रिधा विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९॥
स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेनतैजसेषांविवृत्तये १०॥
अथतस्याभितप्तस्यकतिचायतनानिह निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ त
स्याग्निरास्यन्निर्भिन्नंलोकपालोऽविशत्पदम् वाचास्वांशेनवक्तव्यंययासौप्रतिपद्यते॥
१२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांऽशेनचरसंययाऽसौप्रतिपद्यते १३
निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम् घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४

शृणु ११ आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिचतुर्भिः आस्यन्निर्भिन्नंपृथक्जातंपदंस्वस्थानम् स्वांशेनस्वशक्त्या
वाचामहाविशत् असौजीवःवक्तव्यंप्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्रयंनिर्भिन्नंतदधिष्ठानमग्न्यादिप्रय
क्रांतमधिदैवम् वागादीन्द्रियंतन्नीयंतमध्यात्मम् प्रतिपत्तव्यमधिभूतम् १२ हरेःविराजः १३। १४ ॥ १४ ॥

त्वष्टा आदित्यः १५ घ्राणेनेति घ्राणवद्देहव्यापिना त्वगिंद्रियेणेत्यर्थः १६ शब्दसिद्धिं ज्ञानम् १७ त्वचं चर्म ओषधीः औषधयः त्वगिंद्रियस्यैव स्थानभेदेन विषयद्वयं कंडूः स्पर्शश्च तत्र चायं नामभेदो देवताभेदश्चेति द्वितीयस्कंध एव व्या

निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः चक्षुषांऽशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् घ्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते १६ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते १७ त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् रेतसांऽशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते॥ १९ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् पायुनांऽशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविंद्रः स्वःपतिराविशत् वार्त्तयांऽशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशत् मनसांऽशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २३ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानो विशत्पदम् कर्मणांऽशेन येनासौ कर्त्तव्यं प्रतिपद्यते २४॥ २४॥

ख्यातम् १८ कः प्रजापतिः १९।२० स्वःपतिः स्वर्गस्य पतिः वार्त्तया क्रयविक्रयादिरूपया वृत्तिं जीविकाम् २१।२२ विक्रियां संकल्पादिरूपाम् २३ आत्मानम् अहंकारं अभिमन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा अहं त्वया कर्त्तव्यमिति क्रियाम् २४॥

सत्वमितिबुद्धिचित्तयोरभेदेननिर्देशः महानितिब्रह्माचित्तेनचेतनया २५ त्रिलोकोसत्तिमाह शीर्ष्णाइति वृत्त
यःपरिणामाः २६ एतदेवप्रपंचयतिद्वाभ्याम् आत्यंतिकेनडुर्जितेनपणव्यवहारे पणंतेयागादिनाव्यवहरंती
तिपणयोमनुष्याः ताननुयेतदुपकरणभूताः येगवादयस्तेऽपिधरांप्रपेदिरे २७ तृतीयंतमः तदीयेनतामसेनउभ
योर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यव्योमअंतरिक्षंतदेवभगवतोनाभिः तामाश्रिताः रुद्रपार्षदाः रुद्रस्यपार्षदानांभूतादीनां

सत्वंचास्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्य
ते २५ शीर्ष्णोऽस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषुप्रतीयंतेसुरादयः॥
२६ आत्यंतिकेनसत्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचताननु २७ ता
र्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमाश्रिताः उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदांगणाः २८ मुख
तोऽवर्त्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यस्त्वन्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योऽभूद्ब्राह्मणोगुरुः २९॥
बाहुभ्योवर्त्ततक्षत्रंक्षत्रियस्तदनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् ३०

गणाः २८ अवर्त्ततप्रवृत्तम् ब्रह्मवेदः यस्तुउन्मुखत्वात् मुखोद्भवत्वात् वर्णानांमुख्यः मुखमिवप्रथमः गुरु
श्चाभूत् सोऽपिमुखतोवृत्तेत्यनुषंगः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तयावृत्यासहब्राह्मणोमुखतोजा
तइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवर्णत्रयेऽपिज्ञातव्यम् २९ क्षत्रंपालनरूपावृत्तिः तत्क्षत्रमनुव्रतः अनुसृतः क्षत्रियोपि
बाहुभ्योवर्त्ततइत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यइति पौरुषःपुरुषस्यविष्णोरंशः कंटकाश्चोरादयः तेभ्योयत्क्षतमुप

विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्तिकरीः जीविकाहेतवः तस्यविभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवाः उरुजः वार्त्तोंजी
विकांयः स्ववृत्त्यासंपादितवान् ३१ तस्यांनिमित्तभूतायांयस्यवृत्त्याहरिः स्वयमेवतुष्यते ३२ यद्यस्माज्जाताः गु
रुत्वाज्ज्ञानकत्वात् वृत्तिप्रदत्वाच्चहरेराराधननेषांपरोधर्मइत्यर्थः ३३ भोक्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्म
स्वभावशक्तिमतः भगवतोयोगमायाबलेनोज्जृंभितमेवतद्विराट्रूपमुपाकर्त्तुंसाकल्येननिरूपयितुंकः श्रद्द

विशोवर्त्तन्तसस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवोवार्त्तांनृणांयः समवर्त्तयत् ३१
पद्भ्यांभगवतोजज्ञेशुश्रूषाधर्मसिद्धये तस्यांजातः पुराशूद्रोयद्वृत्त्यातुष्यतेहरिः ३२ एतेव
र्णाः स्वधर्मेणयजंतिस्वगुरुंहरिम् श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताः सहवृत्तिभिः ३३ एतत्क्ष
त्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्त्तुंयोगमायाबलोदयम् ३४ अथाऽपि
कीर्त्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम् कीर्त्तिंहरेः स्वांसत्कर्त्तुंगिरमन्याभिधाऽसतीम् ३५ ए
कांतलाभंवचसोऽनुपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथा
सुधायामुपसंप्रयोगम् ३६ ॥ श्रद्दध्यात् इच्छेत् इच्छाऽप्यशक्त्या निरूपणंतुदूरतइत्यर्थः ३४ अंगविदु
र अथापिहरेः कीर्त्तिंकीर्त्तयामि यथाश्रुतंगुरुमुखात्तदपिनसर्वात्मना किंतुयथामतिस्वमत्यनुसारेण अन्याभि
धाहरिव्यतिरिक्तार्थाभिधानंतयासतींमलिनांस्वीयांवाचंसत्कर्त्तुंपवित्रीकर्त्तुम् ३५ अज्ञात्वाऽपियथामतिकीर्त्तनेश्रव
णेवा आवश्यकंकैवल्यमित्याह एकांततोलाभंतुनिश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्यउपाकृतायांनिरूपितायाम् उपसंप्रयोग

नत्वतीवज्ञानेनिर्बंधःकर्त्तव्यःब्रह्मणोऽपिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्वयाऽपिसंवत्सरसहस्रां।
तेऽपिआदिकविनाब्रह्मणाऽपिकिमवसितःकिंज्ञातः इतिकाकुत्याएतावानितिनज्ञातएवेत्युक्तम् ३७ यद्यस्मात्स्वय
मपिआत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमायागतिमेतावदितिनवेद अनंतत्वात् ३८ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंनमस्करोति यतइ।
तियस्यज्ञानायप्रवृत्तावाचोऽपिमनसासहतमप्राप्यैवन्यवर्त्तंतदुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मनसीअहमहंकारस्याधिष्ठा

आत्मनोऽवसितोवत्समहिमाकविनाऽऽदिना संवत्सरसहस्रान्तेधियायोगविपक्वया ३७।
अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३८ यतो
ऽप्राप्यनिवर्त्तंतेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः ३९ ॥इतिश्री
भागवते०तृ०षष्ठोऽध्यायः ६॥ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीण
यन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविका
रिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २॥

९ तारुद्रोऽपिइमेंद्रियाधिष्ठातारोदेवाःअन्ये
च ३९ ॥इतितृतीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६॥ सप्तमेसंशयच्छेदिप्रीतिर्नंद्यमुनेर्वचः पुनःप्रश्नाविनानानाप्र
श्नाःसम्यगुदीरिताः १ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताइत्यादिनामायागुणैःलीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरो
तीत्येवंब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनारूपयाप्रीणयन्निवेति अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यचगु
णाःकथंलीलयेत्युक्तिःप्रयोजनाभावंपरिहरति नवस्तुविरोधमितिभावः २॥ २ ॥ २ ॥ ६ ॥

अर्भकवल्लीलापिनयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमयतिप्रवर्त्तयतीतिउद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुःकामोऽ
स्ति अन्यतस्तुवस्त्वंतरेणबालांतरप्रवर्त्तनेनवातस्यक्रीडेच्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतुस्वतस्तृप्तस्यकथंकामः अ
न्यतःसदानिवृत्तस्यच असंगाद्वितीयस्यकथमन्यतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ यच्चोक्तम् स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापि
तमधोक्षजइत्यादिना आविद्योपाधेर्जीवस्यभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिकरोतीतितदप्याक्षेप्तुमनुवदति गुणमयी
आत्मनोजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्यादिकायामायातयासृष्टवान् तदुक्तंप्रथमे यथासंमोहितोजीव आत्मानं
त्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यतइत्यादिना अत्रच अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्यकामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदाऽ न्यतः ३ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यभिधा स्यति ४ देशतःकालतोयोऽसाववस्थातःस्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मासयुज्येताज याकथम् ५॥

२ ति संस्थापयतिपालयति प्रत्यभिधास्यतिप्रातिलोम्येननिरोहितंकरिष्यति पाठांतरेप्रा
तिलोम्येनात्मनि अभितोधारयिष्यति ४ एतच्चजीवस्याविद्याश्रयत्वेघटेतनतुतत्त्वंभवतीत्याह देशतइति योऽ
सौदेशादिभिरविलुप्तावबोधात्माजीवःब्रह्मस्वरूपत्वात्सकथमजया अविद्ययायुज्येत तत्रदेशतोदीपप्रभायाइ
वलोपोनास्तिसर्वगतत्वात् नकालतोविद्युतइवनित्यत्वात् नावस्थातःस्मृतिवत् अविक्रियत्वात् नस्वतःस्वप्नवत्
सत्यत्वात् नान्यतःघटादिवत् अद्वितीयत्वात् एवंभूतैर्यस्यबोधोनलुप्यतेसकथमजयायुज्येत अजाचात्राविद्यैवनमा

मायासत्त्वेऽपिनविरोधाभावात्॥

किंच ब्रह्मरूपत्वादेवजीवस्यसंसारोऽपिनविद्यतइति आक्षिपति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितोभोक्ताऽपिवस्तुतोभगवानेव चिद्रूपत्वेनतद्व्यतिरेकाभावात् एवंचसति अमुष्यजीवस्यदुर्भगत्वमानंदादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशोवाकुतः कचिन्मेसंबंधाभावात् अन्यथाईश्वरस्यापिलस्त्रसंगःस्यादितितिभावः ६ अज्ञानमेवसंकटंदुर्गंतस्मिन् तन्मानसंकश्मलंमोहंपराणुदअपाकुरु ७ चोदितःआक्षिप्तःस्मयन्निवप्रौढिमाविष्कुर्वन्निव वस्तुतस्तुगतस्मयः ८ भगवतोऽचिंत्यशक्तेः

भगवानेकएवैषसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच सइत्थंचोदितःक्षत्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच सेयंभगवतोमायायन्नयेनविरुध्यते ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९ यदर्थेनविनाऽमुष्यपुंसआत्मविपर्ययः प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः दृश्यतेऽसन्नपिद्रष्टुरात्मनोऽनात्मनोगुणः ११

ईश्वरस्यसेयंमायानयेनतर्केणविरुध्यतइतियत् तर्कविरोधमेवानुवदतिविमुक्तस्यैवपुंसोऽविद्ययाबंधनंकार्पण्यंचेति ९ अत्रोदाहरणमाह यद्यथा अर्थेनशिरश्छेदादिनाविनाऽपिउपद्रष्टुःस्वप्नसाक्षिणःसमेदंशिरःछिन्नमित्यात्मविपर्ययःकेवलंमृषैवप्रतीयतेतद्वत् १० तर्हीश्वरस्यापिकिन्नप्रतीयेततत्राह यथाजलेप्रतिबिंबितस्यैवचंद्रमसोनलोपोऽधिकृतःकंपादिधर्मोदृश्यतेनत्वाकाशेस्थितस्यतथाऽनात्मनोदेहादेर्धर्मः असन्नपितदभि

तन्निवृत्त्युपायमाह सवै अनात्मनोगुणः निवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपातयाचतस्मिन्भक्तियोगः तेननिरोधने।
अदृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेणेत्युक्तम् १२ तर्हिसर्वानर्थनिवृत्तिः कदाइत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणा
मुपरामोनैश्चल्यंचद्रष्टुरात्मनि अंतर्यामिरूपे अथअनंतरमेवकृत्स्नक्लेशविनयमात्रेदृष्टांतः संसुप्तस्येवेतिन
तुपुनरुत्थाने १३ भक्तियोगेनक्लेशनिवृत्तिंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्चश्रवणंचआत्मनिमनसिलब्धा।
श्रवणकीर्त्तनापेक्षयासप्रेमध्यानेकिंपुनर्न्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनन्दन्नात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति संछिन्नइ।

सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेन्द्रि।
योपरामोऽथद्रष्टात्मनिपरेहरौ विलीयंतेतदाक्लेशाः संसुप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेष।
संक्लेशसमंविधत्तेगुणानुवादःश्रवणंमुरारेः कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारति
रात्मलब्धा १४ विदुरउवाच संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो उभयत्रापिभ
गवन्मनोमेसंप्रधावति १५ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन्आत्ममायाऽयनंहरेः॥ एतिषड्भिः चिद्रूप।
त्वाविशेषेऽपिकथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादि कथंवाजीवस्यसंसारइतियः संशयोममासीत् सतवसूक्तंसोपप
त्तिकंवाक्यमेवासिःखड्गः तेनसंछिन्नः अतइदानीमेमनः उभयत्रापिईश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येचसंप्रधावति
सम्यक्प्रविशति एवंवाअविलुप्तावबोधस्य स्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभय
त्रेतिबंधेमोक्षेचेत्यर्थः १५ यस्मात्त्वयासाधुव्याहृतम् किंतत् हरेःशक्तिर्या आत्ममायाजीवविषयातदयनंतद्आश्रय

कत्वऽविद्यादिकमात्मनि॥

यद्यस्मात्त्वशिरश्छेदादिवदपार्थमवस्तुभूतंमूलशून्यंच यस्मादस्यविश्वस्यमूलंस्याज्ज्ञानंविनाबहिर्नास्ति १६ अ
त्यज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्यासक्तः यश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तःतौसुखंयथा
भवतितथाएधेतेजीवतइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुसुखदुःखानुसंधानेनप्रपंचंजिहासति स्वानंदसंवेदनाभा
वाद्धातुंनशक्नोति सतुक्लिश्यतीत्यर्थः १७ इदानींतुकृतार्थोऽस्मीति यतस्त्वयासंशयःछिन्नःकेवलंबाधितानुवृत्तिरेवा
वशिष्टासाऽपियुष्मत्प्रसादान्निवर्त्स्यतइत्याह नात्मनःअनात्मनःप्रपंचस्यप्रतीतस्यापि अर्थाभावमर्थोऽत्रनास्ति

आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः १६ यश्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः ता
वुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः १७ अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्म-
नः तांचापियुष्मच्चरणसेवयाऽहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतःकूटस्थस्यमधुद्विषः र-
तिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठवर्त्मसु यत्रोप
गीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात्॥ ॥२॥

किंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषःपा
दयोरतिरासःप्रेमोत्सवस्तीव्रःदुर्वारःस्वाभाविकःव्यसनंसंसारमर्दयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तम
येत्याह दुरापादुर्लभावैकुंठस्यविष्णोस्तल्लोकस्यवावर्त्मसु मार्गभूतेषुमहत्सुयत्रयेषुमहत्सेवयाहरिकथाश्रव
णंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधानमपिनिवर्त्ततइतितात्पर्यम् २० अथान्तरंप्रष्टुंतदुक्तमनुवदतित्रिभिः सृष्ट्वे

विकारैरिंद्रियादिभिः सहितानि उद्धृत्य तदंशैर्विराजं सृष्ट्वा २१ प्रविष्टस्य स्वरूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रे
ति तेइमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाशमसंकोचेन २२ प्राणादयः पंच नागादयः पंचेति एवं दशविधः इंद्रियाणि च अ
र्थाश्च इंद्रियाणि चेति पुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्था तत्सहितः सर्वोपबृंहकत्वात् प्राणस्य तत्साहित्यम् एवं त्रिवि।
धः प्राणस्त्वयेरित उक्तः तस्य विभूतीर्ब्रह्माद्याः विसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्र याभिः इदं विश्वं ततं व्याप्तम् २४ एवमेतत्सु

तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्र्यूरुबाहुकम् यत्र
विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते २२ यस्मिन्दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृ
त् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः॥
प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततम् २४ प्रजापतीनां सपतिश्चिक्लृपे कान्प्रजाप॰
तीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंश्यानुचरिता
नि च उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च व
र्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणाम् वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७

रापृष्टो मैत्रेयो भगवान् किलेति परीक्षित्प्रश्नोत्तरतया विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अतस्तानेव विदुरेण कृ
तान्प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा स यादीनां वर्णयेति वक्ष्यमाणेनान्वयः चिक्लृपे अकल्पयत् सर्गा
न्नवविधान् अनुसर्गान् तद्गतान् २५ हे मित्राया आत्मज २६ संस्थां सन्निवेशं सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्वि

सर्गादीनामयंचसृजतः २८ रूपंलिंगंशीलमाचारःस्वभावःशमादिः ततःविकर्षणंविभागान् २९ विनानानि
विस्तारान् नैष्कर्म्यस्यचज्ञानस्यतदुपायस्यचसांख्यस्यपथःमार्गान्तंत्रंचेत्यर्थः ३० पाखण्डानांपंथाःप्रवृत्तिःत

गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्र
मम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्चरूपशीलस्वभावतः ऋषीणांजन्मकर्माणिवेदस्यचविक
र्षणम् २९ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो नैष्कर्म्यस्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभग
वत्स्मृतम् ३० पाखण्डपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुण
कर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोधतः वार्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यच
विधिंपृथक् ३२ श्राद्धस्यचविधिंब्रह्मन्पितॄणांसर्गमेवच ग्रहनक्षत्रताराणांकालाव
यवसंस्थितिम् ३३ दानस्यतपसोवाऽपियच्चेष्टापूर्त्तयोःफलम् प्रवासस्थस्ययोधर्मोयश्चा
पुंसउतापदि ३४ येनवाभगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्या
हिचानघ ३५ अनुव्रतानांशिष्याणांपुत्राणांचद्विजोत्तम अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्स
लाः ३६

द्विवैषम्यम् ३१ निमित्तान्युपायान् परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादीनांकालचक्रेसंस्थितिम् ३३।३४ ॥
येनमार्गेणसंतुष्येत् येषामितियादृशानाम् ३५ अनापृष्टमपिअपृष्टमपियद्योग्यंतद्वक्तव्यमितिभावः ३६ ॥ ३६

प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलयेइमंपरमेश्वरंशयानंराज्ञानमिवचामरग्राहिणः केवा अनुशेरतेशयानमनुस्व
पंति ३७ पुरुषस्यसंस्थानंजीवस्यतत्त्वंपरमेश्वरस्यस्वरूपंयेनांशेननयोरैक्यंतथाज्ञानंचनैगममौपनिषदंस्य
निसूरिभिः प्रोक्तानितस्यज्ञानस्यसाधनानिचब्रूहि ३८ गुरुंविनैतत्कथंभवतीत्याह स्वतइति भेदप्रश्नान्मेमित्रत्वा
त्स्निग्धत्वादिति अन्वयभेदान्नमेपरस्यपौनरुक्त्यम् ३९ तत्त्वोपदेशेनजीवाभयप्रदानस्य ४० पुराणेकल्पते

तत्त्वानांभगवंस्तेषांकतिधाप्रतिसंक्रमः तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ३७ पु
रुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापरस्यच ज्ञानंचनैगमंयत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् निभि
त्तानिचतस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ३८ स्वतोज्ञानंकुतःपुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा॥
एतान्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ब्रूहिमेऽज्ञस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः
३९ सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानिचानघ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि॥
४० श्रीशुकउवाच सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनिप्रधानः प्रवृद्धहर्षो
भगवत्कथायांसंचोदितस्तंप्रहसन्निवाह ४१ ॥इति श्रीभागवतेमहापुराणेतृती॥
यस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७॥ ७ ॥प्रकाशतइतिपुराणकल्पोबुभुत्सितोर्थःआपृष्टःपुराणक
ल्पोयंमुनिप्रधानःसः ४१ ॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेटीकायांसप्तमोऽध्यायःसमाप्तः ७ ॥ छ ॥ रामः
अष्टमेसमभूद्ब्रह्मानाभेस्तुजलशायिनः तमजानन्जलेऽबिभ्यत्तपसाऽतोषयद्विभुम् १॥ १ ॥ श्रीकृष्णः २७

श्रोतारमभिनंदति सतां सेवितुं योग्यः बत अहो यद्यस्मादिह अस्मिन्वंशे बभूविथ जातोऽसि कथंभूतः भगवाने-
वप्रधानभूतो यस्य सः अत्र हेतुः प्रतिक्षणं नूतनयसि नवीनां करोषि १ अल्पसुखाय महद्दुःखं प्राप्तानां तस्य
दुःखस्य विरमाय प्रवर्त्तये प्रारंभे भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ कोऽसौ भगवान्केभ्यश्च ऋषिभ्य
आह कथं च त्वया प्राप्तमित्यपेक्षायामाह आसीनमिति सप्तभिः उर्व्यां पातालतले अकुंठसत्त्वमप्रतिहतज्ञान

मैत्रेय उवाच सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः बभूविथेहा-
जितकीर्त्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् १ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं मह-
द्गतानां विरमाय तस्य प्रवर्त्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमु-
र्व्यां भगवंतमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्त्वम् विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मु-
नयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेव धिष्ण्यं बहुमानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षां-
बुजकोशमीषदुन्मीलयंतं विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चर-
णोपधानम् ॥ अतः संकर्षणात्परस्य श्रीवासुदेवस्य ३ तमेव विशिनष्टि स्वमेव धिष्ण्यं स्वीयमाश्रयं वासु-
देवसंज्ञं परमानंदरूपं ध्यानपथेऽनुभूय बहुमानयंतं सर्वैः संकर्षणपूजयंतं प्रत्यग्धृतमंतर्मुखीकृतं नेत्रांबुजमुकु-
लं किंचिदुन्मीलयंतं कृपाऽवलोकेन सनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थम् ४ मुनीनां विशेषणं सार्धेन स्वर्धुन्या उदकेना-
र्द्रैरिति श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालं प्रत्यवतरंतो निरंतरं गंगामध्य एवाकीर्णा इति भावः ॥ ६

चरणावुपधीयेतेयस्मिन्पद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतः कथंभूतंतदाह यस्यांप्रेमसहितंयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूज
यंतिवरार्थाःपतिकामाः ५ कृतानिकर्माणिगृणंतःकेनअनुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिंस्तेनवचसातानिजानंतीनि
तज्ज्ञाःसहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकाःरत्नोत्तमास्तैःप्रद्योतितमुद्दामफणानांसहस्रंयस्यतम् अ
ऽच्छन्निति पूर्वेणान्वयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तम् ७ पारमहंस्येधर्मेमुख्यःविवक्षमाणः इत्यात्मनेपदं

पद्मं यदर्चंत्यहिराजकन्याः सप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतो वचसाऽनुरागस्खा-
लत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रो-
क्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायना-
यांग धृतव्रताय ७ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः जगाद सोऽ-
स्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ८ प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्ये-
न पुराणमाद्यम् सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लुतं विश्वमि-
दं तदाऽसीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत्

ब्रुवादेशश्च वचेरुभयपदत्वात् अन्विताय अनुगता-
य ८ पुलस्त्येनोक्तः इत्यत्रैवमाख्यायिका पितरं राक्षसभक्षितं श्रुत्वा पराशरो राक्षससत्रं प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्नि-
वृत्तस्ततः पुलस्त्येन स्वसंततिरक्षणात्तुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ९ तदेवं संकर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिंप्र- रामः
दर्श्य विभूतिकथनाय पद्मोद्भवं वक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदकनिमग्नं यत् यदा आसीत्तदा अमीलितदृक्॥ १० ॥ २८

अतिरोहितचिच्छक्तिरेवश्रीनारायणोनेत्रेनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदंपरित्यज्यस्वात्मरतौस्वरूपानंदए
वकृतोत्सवः अतएवनिरीहः निष्क्रियःसन् १० कालशक्तेःप्रेरणंपुनःसृष्ट्यवसरेप्रबोधनार्थंस्वपदेअधिष्ठानेब
हिर्दृश्य भावेदृष्टान्तःयथाऽनलइति ११ स्वयाचिच्छक्त्यासहवर्त्तमानएवयोगनिद्रयास्वपन्पूर्वमेवबोधनार्थंनियु
क्तयास्वकालशक्त्याऽसादितंप्रापितंकर्मतंत्रंक्रियाकलापोयस्यसः अपीतान्लीनान्ददर्श १२ लोकसृष्ट्यर्थमर्थां

अहींद्रतल्पेऽधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतौनिरीहः१०सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः
कालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणःउवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथाऽनलोदारुणिरुद्धवी
र्य्यः ११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपन्स्वयोदीरितयास्वशक्त्या कालाख्ययासादितक
र्मतंत्रोलोकानपीतान्ददृशेस्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थोरजसातनी
यान् गुणेनकालानुगतेनविद्धःसूष्यन्तदाऽभिद्यतनाभिदेशात् १३ सपद्मकोशःसहसो
दतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्म
योनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासम्॥ ९ सूक्ष्मेऽभिनिविष्टा

दृष्टिर्य्यस्यकालानुसारिणारजोगुणेनविद्धःसंक्षोभितःसन्तनीयानतिसूक्ष्मोऽर्थःसूष्यन्प्रसोष्यन्उद्भविष्यन्
नाभिदेशादुद्भूतइत्यर्थः १३ सःतनीयानर्थःपद्मकोशःसन्नुदतिष्ठत् कर्माणिजीवादृष्टानिप्रतिबोधयतियःकाल
स्तेन आत्माश्रीविष्णुर्योनिर्य्यस्य १४ तत्लोकात्मकंपद्मंसर्वान्जीवभोग्यानर्थानवभासयतीतितथानन्तयस्मा

प्रकर्षेणलुप्तशक्तिरेवांतर्यामितयाप्रविवेश तस्मिन्विष्णुनाअधिष्ठितेपद्मेविधाताब्रह्माऽभूत् कथंभूतःस्वय
मेववेदमयःनत्वध्ययनेनप्राप्तवेदः कोऽसौ अदृष्टपितृत्वेनयंस्वयंभुवंवदंति यःप्राक्कल्पांतेनारायणेनसहनिद्र
यैकीभूतआसीत् तस्मिंश्चप्रबुद्धेततएवपाद्मकल्पेपद्मद्वारेणाभिव्यक्तिंप्राप्त इत्यर्थः १५ सचतस्मिन्कल्पेचतुर्मु
खोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन्तत्रस्थएवग्रीवांचालयन् लोकनिरीक्षणार्थंविवृत्तेविचलितेनेत्रेयस्यशं
तस्यचश्रीनारायणोपासनयैवाविर्भूतज्ञानंक्रियाशक्तेर्लोककर्तृकत्वंनस्वतइतिवक्तुंप्रथमंतस्यविमोहमाह त०

तस्मिन्स्व यंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदंतिसोऽभूत् १५ तस्यांसचांभोरुहकर्णिका
यामवस्थितोलोकमपश्यमानः परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेऽनुदिशंमुखा
नि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् अपाश्रितःकंजमुलो
कतत्त्वंनात्मानमद्धाऽविददादिदेवः १७ कएषयोऽसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाऽब्जमनन्य

स्मात्सलिलात् विरूढमुद्गतंकंजमपाश्रितोऽपिसाकल्येनतत्कंजलोकतत्त्वंचात्मानंचसाक्षान्न ॥ १८ ॥
ज्ञातवान् उ इतिविस्मये कथंभूतात् युगांतश्वसनःप्रलयवायुःतेनावघूर्णन्तत्रतत्रप्रकंपितंयत्जलंतस्मात्
सर्वतऊर्मिचक्रंयस्मिन् १७ अविदुषस्तस्यवितर्कमाह योऽसावहमब्जपृष्ठेएषःनान्यत् एकमेवैतदब्जंकुतो
वाजातंयत्रैतदधिष्ठितंतेनअधस्तात्सतावर्त्तमानेननुनिश्चितंभाव्यंसइत्यसुद्वीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः तथाचश्रुतिः रामः
सोऽपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोऽमन्यत

अस्तिवैतत्‌ यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति १८ तस्यचबहिर्मुखप्रवृत्त्यामहताऽपिकालेनतदप्राप्तिमाह सइतिद्वाभ्या-
म् तस्याब्जस्ययन्नालंतस्यनाडीभिरंतश्छिद्रैः तस्यखरनालस्यपद्मस्ययन्नालंतस्यनाभिमधिष्ठानंविचिन्वा-
न्नर्वाग्गतोऽपितत्‌ तदानाविंदत १९ आत्मसर्गस्यकारणम् त्रिणेमिःकालः अजस्यविष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपं
शस्त्रम् देहभाजांनराणांभयमुत्पादयन्निति संवत्सरशतमतिक्रांतमित्युक्तंभवति २० अंतर्मुखतयात्तुभगवंत

अस्तित्वधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् १८ स इत्थमुद्वीक्ष्य तद-
ब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तद-
विंदताजः १९ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः यो देहभाजां-
भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्य-
मासाद्य पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः २१ काले-
न सोऽजः पुरुषायुषाऽभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यता-
पश्यत यन्न पूर्वम् २२॥ ॥ ददृश्वानित्याह द्वाभ्याम् ततः अन्वेषणान्निवृत्तः नप्रतिलब्धः कामोमनो-
रथोयेनस्वधिष्ण्यंपद्मम् जितेनश्वासेननिवृत्तंसंयतंचित्तंयस्यअतएवआरूढआश्रितःसमाधियोगो-
येनतथाभूतःसन्न्यषीदत्‌ उपविवेश २१ पुरुषायुषासंवत्सरशतेनकालेनअभिप्रवृत्तःसुनिष्पन्नोयोग-
स्तेनविरूढउत्पन्नोबोधोयस्यसःपूर्वंविचिन्वन्नपिनापश्यत्‌ तत्स्वयमेवांतर्हृदयेऽवभातमपश्यत् २२ ॥ ८ ॥

यदपश्यत्तद्वर्णयति मृणालेतिनवभिः नवस्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्चयःशे
षस्तस्यभोगोदेहः सएवपर्यंकः तस्मिन्कुत्रस्थितेपर्यंके फणातपत्रैरायुताःसर्वतोयुक्तायेमूर्द्धानस्तेषांरत्ना
निकिरीटस्थानितेषांद्युभिःप्रभाभिर्हतध्वांतेयुगांततोये २३ कथंभूतंपुरुषं हरितोपलाद्रेः मरकतशिलामय
पर्वतस्यप्रेक्षांशोभांक्षिपंतंस्वलावण्यातिशयेनतिरस्कुर्वंतं संध्याभ्रनीवीपरिधानंयस्यतस्यशोभांपीतांबरे
णाक्षिपंतंउरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकस्वर्णशिखरस्यतस्यस्वकिरीटैः रत्नानिचउदधाराश्च औषधयश्चसौमन

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम् फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हत ध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ आयामतोविस्तरतःस्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण॥

स्यानिचपुष्पसमूहाःक्रमनसएववानेषांवनस्रजःवनमालायस्यवेणवएव
भुजायस्यअंघ्रिपाएवांघ्रयोयस्यसचासौसचतस्यअयमर्थः यस्तिन्स्मिन्मालाइवस्थितारत्नादयोभवंति वेणवश्च
भुजाइववृक्षाश्चपादाइव तर्हितस्यशोभांस्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्चक्षिपंतमिति २४
किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्तरतश्चस्वमानदेहेनमीयतेअनेनेतिमानमुपमा शोभनश्चासावमानोनिरुपमोदे
हःतेनयद्वास्रष्टुअमानःअपरिच्छिन्नस्तेनयद्वातान्यासानुरूपप्रमाणेन अतएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिन् एमः
तथाविचित्राणिनानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांकृतात्रासमंतात्॥ ७ ॥ ८ ॥ ३०

श्रीः शोभा येन तेन देहेन विशिष्टम् एवं स्वत एवातिरम्यत्वेऽपि अपाश्रितवेषः स्वीकृतालंकारो देहो यस्य तमपश्य-
त् यद्वा केन प्रेक्षां क्षिपेत मित्यपेक्षायामेवंभूतेन देहेनेति संबंधः २५ स्वाभिलषितं फलाय विविक्तैर्मार्गैः शुद्धैर्वै-
दोक्तैर्मार्गैरभ्यर्च्यमानां पुंसां कामदुघमंघ्रिपद्मं प्रदर्शयंतं किंचिदुन्नमय्य समर्पयंतं नखा एवेंदवस्तेषां मयूखा र-
श्मयस्तैर्भिन्नाः संभिन्ना अंगुलय एव चारूणि पत्राणि यस्य तत् २६ लोकार्त्तिहरं स्मितं यस्मिंस्तेन परिस्फुरद्भ्यां
कुंडलाभ्यां मंडितेनाधारबिंबदीप्त्या शोणं वदनं चरितेन शोभननासायुक्तेन सुभ्रुवा शोभनया भ्रुवा च प्रसहयंतं पू-

विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् २५ पुंसां स्वकामाय विवि
क्तमार्गैरभ्यर्च्यतां कामदुघांघ्रिपद्मम् प्रदर्शयंतं कृपया नखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचा
रुपत्रम् २६ मुखेन लोकार्त्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधर
बिंबभासा प्रत्यर्हयंतं सुनसेन सुभ्र्वा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससा स्वलंकृतं मे
खलया नितंबे हारेण चानंतधनेन वत्स श्रीमत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८ परार्ध्यकेयूरम
णिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ॥ जकान्प्रतिपूजयंतं संमानयंतम् २७ कदंबकिंजल्क-
वत् पिशंगं यद्वासस्तेन मेखलया च नितंबे स्वलंकृतम् हे वत्स श्रीवत्सयुक्तं यद्वक्षस्थलं तस्य वल्लभेन वक्षः-
स्थलनर्घेण हारेण स्वलंकृतमित्यर्थः २८ महाचंदनवृक्षरूपकेण निरूपयितुं तं विशिनष्टि परार्ध्यानि श्रेष्ठानि केयू-
राणि अंगदानि मणिप्रवेकाश्च मण्युत्तमाः तैः पर्यस्ता व्याप्ता दोर्दंडा एव सहस्रमनंताः शाखा यस्य ॥ ॥

चेद्रन्तरक्षो ऽपि केयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो यस्य यद्वा अ
व्यक्तं ब्रह्म मूलं यस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापि मूलं नव्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रं महीद्रस्यानन्तस्य
भोगैः फणैः देहावयवैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः स्पष्टाः वल्शाः स्कंधा यस्य वनस्पतेः शतवल्शो विरोहेति श्रुतेः सो ऽ
पि सर्पैर्वेष्टितो भवति २९ प्रेक्षांक्षिपंत मित्यत्रैव पर्वतरूपेण निरूपितमपि विशेषणांतरैः पुनर्निरूपयति भगवा
नेव महीध्रस्तम् चराचराणामोकः स्थानम् सो ऽपि तथा अहीद्रस्य बंधुम् सो ऽपि अहीद्राणां बंधुः सलिले नोपगू

अव्यक्तमूलं भुवनांघ्रिपेंद्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चराचरौको भगवन्म
हीध्रमहीद्रबंधुं सलिलोपगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्न
गर्भम् ३० निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्त्तिमय्या वनमालया हरिम् सूर्येन्दु
वाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ३१॥ ॥ ढमावृत्तम् पर्वतो ऽपि मे

नाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेव हिरण्यशृंगाणि यस्य सो ऽपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य गर्भे क्वचित् रत्नमा
विर्भवति तथा आविर्भवत् स्पष्टं दृश्यमानं कौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्त्तिमध्ये यस्य तम् ३० किंच वनमालया निवीतं
कंठलंबिन्या व्याप्तम् आम्नाया वेदा एव मधुव्रतास्तैः श्रीर्यस्यास्तया हरिमिति पर्वतादिरूपं पश्यन् हरिरसावि
ति ज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगमम गम्यं स्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंच त्रिष्वपि लोकेषु धा
म स्फूर्त्तिर्येषां तैः रक्षणार्थं परिक्रमद्भिः परितो धावद्भिः प्राधानिकैः प्रधनं संग्रामः तत्र योजनैः सुदर्शनादिभिर्हेतुभू

यदैवहरिमपश्यत् तर्ह्येव तदैवलोकविसर्गदृष्टिः सन् तस्यनाभिसरसिसरोजं श्वसनं प्रलयवायुं वियत् आकाशं
चददर्श ३२ कर्मबीजं लोकसृष्टेः कारणम् उपरक्तः रजोगुणयुक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नियदेवनाभिसरोजा
दिपंचकमेव विसर्गेऽपि अभिमुखः दत्तचित्तः अव्यक्तवर्त्मनि भगवति निवेशितचित्तः ३३ ॥ इतितृतीयेटीकाया
मष्टमोऽध्यायः ८ ॥ नवमे तपसा तुष्टं दृष्ट्वा नारायणं त्वजः अस्तौदेकार्णवेसीदन् लोकसर्गचिकीर्षया १ भगवज्ज्ञा

तर्ह्येव तन्नाभिसरस्सरोजमात्मानमंभः श्वसनं वियच्च ददर्श देवो जगतो विधाता नातः
परं लोकविसर्गदृष्टिः ३२ सकर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा अ
स्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणे तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसि मेऽद्य
सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि
तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ ॥ १ ॥ ॥ एनेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्व

न् अज्ञां श्वशोचन्नाह ज्ञातोऽसीति सुचिरात् बहुकालोपासनेन अद्य मे मया ज्ञातोऽसि ननु अहो देहभाजां मे
तदवद्यं दोषः किं तत् यद्भगवतस्तव गतिः तत्त्वं न ज्ञायत इति यतस्त्वमेव ज्ञातुं योग्यः सत्यत्वात् नान्यत् असत्य
त्वादित्याह त्वत् त्वत्तोऽन्यन्नास्ति यदप्यस्तीति प्रतिभाति तदपि शुद्धं सत्त्वं न भवति कथमसतः प्रतीतिस्तत्राह य
तः मायागुणक्षोभात्त्वमेव उरुः बहुरूपो विभासि १ ॥ १ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्रीरामाय ॥

॥ ९ ॥

ननुत्वमपिसम्यक्नजानासियत्त्वयादृष्टंरूपमेतदपिगुणात्मकमेवनिर्गुणंब्रह्मैवतुसत्यंतत्राह रूपमिति
द्वाभ्याम् अवबोधरसोदयेनचिच्छक्त्याविर्भाविनशश्वत्सदानिवृत्तंतमोयस्मात् तस्यनवयदेतत्रूपंत्वयैवस्वा
तंत्र्येणसतामुपासकानामनुग्रहाययगृहीतमाविष्कृतम् अवतारशतस्यशुद्धसत्वात्मकस्ययदेकंबीजमूलंत
त्वदर्शनार्थम् गुणावतारबीजत्वंदर्शयतियन्नाभीति २ हेपरम अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाशम् अतःअविक
ल्पंनिर्भेदम् अतएवानंदमात्रम् एवंभूतंयद्भवतःस्वरूपंतत् अतोरूपात्परंभिन्नंनपश्यामि किंतुइदमेवतत्

रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनुग्रहाय आदौगृहीतमवतारशता
तैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् २ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरूपमानंद
मात्रमविकल्पमविद्धवर्चः पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमद
स्तउपाश्रितोऽस्मि ३ तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलायध्यानेस्मनोदर्शितंतउपासकाना
म् तस्मैनमोभगवतेऽनुविधेमतुभ्यंयोनादृतोनरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ ॥ ९ अतःकारणा

त् तेतव अदः इदंरूपमुपाश्रितोऽस्मि योग्यत्वादपीत्याह एकंउपास्येषुमुख्यम् यतःविश्वसृजम् अतएवअ
विश्वंविश्वस्मादन्यत् किंच भूतेंद्रियात्मकंभूतानामिंद्रियाणांचात्मानंकारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपिसोपाधिक
मेतदर्वाचीनमेवेत्याशंक्याह तद्वैतदेवेदम् हेभुवनमंगल यतःतेत्वयानोऽस्माकमुपासकानांमङ्गलायध्यानेद
र्शितम् नत्वव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकंत्वयासोपाधिकदर्शनंयुक्तमितिभावः अतस्तुभ्यंनमोऽनु

आदरेण तु त्वां भजंतः कृतार्था इत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदः स एव वातः तेन नीतं प्रापितं नापैषि नापयासि ये त्वत्क
थाश्रवणमत्यादरेण कुर्वंति तेषां हृदि नित्यप्रकाश इत्यर्थः ५ ततः किमत आह तावदिति द्रविणादेर्विद्यमा
ने भयं गते शोकः पुनश्च स्पृहा ततः परिभवः तथापि विपुलो लोभः तृष्णा पुनः कथंचित्स्वाप्ने मयेत्यसदाग्रहः आ
र्तिमूलं भयशोकादेः कारणं न प्रवृणीत नाश्रयेत् त्वत्सदाश्रयणमात्रेण भयादिनिवृत्तिः किं पुनस्त्वत्प्रकाशे सती

येतु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् भक्त्या गृहीत
चरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ तावद्भयं द्रविणगेहसुहृ
न्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं याव
न्न तेऽघ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ६ दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्वि
मुखेंद्रिया ये कुर्वंति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्व
त् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निना
च्युत रुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ८ ॥ ननु तिमावः ६ येनिष्कामा अपि संत

स्त्वां नाद्रियन्ते ते नरकभाज इत्युक्तम् येतु त्वत्कथाश्रवणादिविमुखाः संतः काम्यकर्मपरास्तेतिमंदा इत्याह दै
वेनेति हतधियो नष्टमतयः प्रसङ्गात् श्रवणकीर्तनादिरूपात् सर्वदुःखनिवर्तकात् विमुखानि इंद्रियाणि येषां
स म् अकुशलानि अक्षेमकराणि ७ अकुलत्वमेव दर्शयंति क्षुच्च तृट् च त्रिधातवश्च वातपित्तश्लेष्माण स्तैः इमाः

नन्वेवंभूतायाः संसृतेरपरमार्थत्वात्किमर्थं विषादः क्रियते तत्राह यावदिति आत्मन इदं पृथक्त्वं देहादिभावं
भगवतस्तवेंद्रियार्थरूपाया मायातया बलमाधिक्यं यस्य तत् नप्रतिसंक्रमेत नोपरमेत दुःखसमूहं प्रापय-
तीति क्रियाणामर्थः फलं यस्याम् ९ भवत्वेवमविवेकिनां विवेकिनस्तु मुक्ता एवेति किं तेषां भक्त्या कस्येमत आ
ह अह्नि आपृतानि व्यापृतानि च तानि आर्तानि क्लिष्टानि करणानीन्द्रियाणि येषाम् रात्रौ विषयसुखलवोऽपि ना

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृतिर
सौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थाऽपि दुःखनिवहं वहती क्रियाऽर्था ९ अह्न्यापृतार्तकरणा नि
शि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव यु
ष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति १० त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितप
थो ननु नाथ पुंसाम् यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ११
नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदिबद्धकामैः ॥

स्तीत्यतो निशि निः-
शयानाः स्वप्नदर्शनेन च क्षणे क्षणे भग्ननिद्राः दैवेनाहताः सर्वतः प्रतिहताः अर्थरचना अर्थार्थोद्यमा येषाम् १० त
देवमभक्तानां संसारानिवृत्तिमुक्त्वा भक्तानां तन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेन शोधिते हृत्सरोजे आस्से तिष्ठ
सि श्रुतेन श्रवणेनेक्षितः पंथा यस्य किंच श्रवणं विनाऽपि त्वद्भक्ता मनसा यद्यत्तव वपू रूपं स्वेच्छया ध्यायंति तत्तत्
प्रणयसे प्रकटयसि सतां भक्तानामनुग्रहाय ११ भक्तानां च निष्कामाणां त्वमतिसुलभो नेतरेषामित्याह नेति उपचि

०

पुष्पोपहारादिभिः यत् यथा असतामभक्तानामलभ्ययादयया प्रसादे हेतुः एक इत्यादि २२ यतः सकामानां भवान्ना
ति प्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणामुत्तमं फलं न भवति किंतु त्वत्प्रीणनमेव कामसंयोगस्तु अवांतरफलेन
प्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवतस्तवाराधनमेव सं(?) श्वासौ क्रियार्थश्च श्रेष्ठं क्रियाफलम् श्रेष्ठत्वे हेतुः यत्र त्वय्य
र्पितो धर्मो न कदाचित् ह्रियते न नश्यति कामार्थस्तु धर्मः कामं दत्वा नश्यतीत्यर्थः २३ अतस्त्वामेव वयं नताइत्याह शा
श्वत् सर्वदा स्वरूपचैतन्येनैव निरस्तभेदभ्रमाय पुनश्च बोध एव धिषणा विद्याशक्तिर्यस्य यद्वा बोध एव धिषणमा

यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा २२ पुंसामनो विवि
धकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियाऽ
र्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न यत्र २३ शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोध
धिषणाय नमः परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्व
राय २४ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणंति ते नैकजन्म
शमलं सहसैव हित्वा संयांत्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये २५॥ ((श्रयः अत एव परस्मै अत्र हेतुः विश्वो

द्भवादिनिमित्तं या माया तस्य लीलाविलासः तया रासः क्रीडा यस्य तेतुभ्यं इदं नमः नमनं च कृमकृतवंतो वयम् २४
नामग्रहणमात्रतः कैवल्यप्रदत्वेनैश्वर्यं व्यंजयन्नमस्करोति यस्येति अवतारादीनां विडंबनमनुकरणमस्ति येषु
तत्रावतारविडंबनानि देवकीनंदन इत्यादीनि गुणविडंबनानि सर्वज्ञो भक्तवत्सल इत्यादीनि कर्मविडंबनानि गोव

तत्रगुणावतारकर्माणिदर्शयन्प्रणमति योवैएकःत्रिपात्त्रयोब्रह्मादयःपादाःस्कंधायस्य प्रत्येकंचउरवःप्ररोहाः शाखोपशाखामरीच्यादिमन्वादिरूपायस्यतथाभूतःसन्ववृधेतस्मैभुवनाकारायद्रुमायनमःकिंकृत्वाववृधेआत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्यतत् प्रधानंभित्वागुणत्रयरूपेणविभज्यत्रिपात्त्वमेवाह अहंब्रह्मागिरिशश्चस्वयं विभुर्विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयम् एवंत्रिपाद्भूत्वायोववृधेइत्यर्थः १६ एवंगुणावतारकर्मविडंबनमुक्त्वा तस्यैवतत्कालाख्यरूपंतत्कर्मचेदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्याम् विकर्मनिरतःविरुद्धकर्मनिष्ठः कुशले

योवा अहंचगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तः कर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तुतस्मै १७ यस्माद्बिभेम्यहमपिद्विपरार्द्धधिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपोबहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखायतुभ्यम् १८॥

हितेस्वे आत्मीयेत्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुक्ते भवदर्चनरूपेकर्मणि उक्तंहिगीतायां यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः अदत्तचित्तोयावद्वर्त्ततेतावदस्यलोकस्य अनिमिषायकालाय १७ आस्तांतावल्लोकस्यकथा यस्मात्कालाख्यात्त्वत्तः यद्द्विपरार्द्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानंतदारूढोऽपिबिभेमि भीतश्चसन्त्वामेवावरुरुत्समानःप्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् कथंभूतःबहुसवःबहवःसवाःसंवत्सरावायस्य

इदानींतनतत्कालभाविलीलावतारकर्माणि दर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषुस्वेच्छयास्वीकृतमूर्तिः सन्स्वकृ
तधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमे वस्तुतःस्वानंदानुभवेनैव निरस्तविषयसुखोऽपिय: अतएवपुरुषोत्तमः तत्तदुपा
धिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तंगीतायां यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोके वेदेच प्रथितःपुरुषोत्तमइ
ति १९ इदानींदृश्यमानामेवमूर्त्तिंप्रणमतियोऽविद्यये तिद्वाभ्याम् दशार्धाःपंचवृत्तयोयस्याःतयाऽविद्ययानिद्राहेतुभू
तयाऽनभिभूतोऽपियोनिद्रामुवाहतस्मैतेनमइत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्रविलापिता लोकयात्रालोकस्थितिर्ये

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽत्मकृतसेतुपरीप्सयायः रेमेनिरस्तरति
रप्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपिदशार्द्धवृत्त्या
निद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शाऽनुकूलांभीमोर्मिमालिनिजन
स्यसुखंविवृण्वन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्यलोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहे
ण तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्राऽवसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ ॥ एनअहिरेवक

शिपुःशय्यातस्याःस्पर्शोऽनुकूलोयस्यास्तांनिद्राम् भीमानामूर्मीणांमालाविद्यंतेयस्मिन् अंतर्जलेनिद्राणस्यापिवे
किनोजनस्यनिद्रासुखमीदृगितिविवृण्वन्प्रदर्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अतएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्व
कल्पेश्रांतस्यजनस्यविश्रामसुखंविवृण्वन्स्फारयन् तदानुपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढव्यमितिबो
तनार्थंविशेषणानि २० किंच यस्यनाभिपद्ममेवभवनंतस्मात् लोकत्रयमुपकरणंयस्य यद्वा लोकत्रयस्यस्रष्ट्यादिद्वा
रेणोपकरोतीतितथाहमासंयदनुग्रहेणास मउदरेस्थितःभवःसंसारप्रपंचोयस्ययोगनिद्रावसानेकिंचिद्विकसन्

एवंस्तुत्वाप्रार्थयते सोऽयमिति चतुर्भिः यत् येन सत्वेन ज्ञानेन भगेनैश्वर्येण च मृडयते सुखयति विश्वं दृशं प्रज्ञां मनुस्तुशनात् योजयतु यथाऽहं स्त्रष्टुं समो भविष्यामि यतः प्रणतप्रियोऽसौ अहं च प्रणतः न चान्यः प्रार्थनीयोऽस्ति यतः भगवान् स एव समस्तजगतां सुहृत् यतोऽसौ एकोऽनुस्यूत आत्मा अंतर्यामी २२ आत्मशक्त्या रमया सह यद्यत्कर्म करिष्यति स्वविक्रमं विष्णोरेव विक्रमः प्रभावो यस्मिन् तदिदं विश्वं नरा ज्ञाया सृजंतोऽपि मे चेतः स एव युंजीत प्रवर्त्त

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान् भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाऽहं स्त्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ २२ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युंजीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् २३ नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २४ सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजृंभन् उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिराऽपनयतात्पुरुषः पुराणः २५॥ ॥ यत्तु कर्मासक्तिं तत्कृतं शमलं च वैषम्यादि पापं यथा विजह्यां त्यक्ष्यामि २३ अंभसि सतो यस्य नाभिह्रदादिहासम् विज्ञाने शक्तिर्यस्य महत्तत्त्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी अस्य रूपमिदं विस्तारयतो मे निगमस्यावयवभूतानां गिरां विसर्ग उच्चारणं मा रीरिषीष्ट हृत्तं तं ब्रह्मचर्य्यसमिति न्यायेन मा लुप्यतामित्यर्थः २४ विवृद्धप्रेम्णा स्मितेन विजृंभयन् विश्वस्य विजयाय उद्भवाय च

⊗
स्वस्यसंभवोयस्मात्तम् तपःशारीरंविद्याउपासनासमाधिरैकाग्र्यंतैः निशम्यदृष्ट्वायथाशक्तिस्तुत्वाश्रांतवद्विर
राम २६ आत्मनोलोकसंस्थानविज्ञानेपरिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेतिद्वयोरन्वयःतेनप्रलयोदके
नविषण्णचेतसम् २७ कश्मलंमोहं द्र्वेति समस्तमोहशमनंदर्शयति २८ हेवेदगर्भतंद्रीविषादकृतमालस्यंमा

मैत्रेयउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचःस्तुत्वाविररामस
खिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः विषण्णचेतसंतेनकल्पव्य।
तिकरांभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः तमाहागाधयावाचाकश्म
लंशमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह तन्मयाऽपा।
दितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ताभ्या।
मंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृताम् ३० ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तःसमाहितः॥
द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थित
म् प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२॥ १ गाः तेनैवमेदृशमनुस्पृशतादित्यादियत्प्रा

र्थयते तदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् २९ तर्हिकथमहंनजानामीत्यतआह भूयइति ३० अभियुक्तःसमाहितश्चसन्
आत्मनिस्वस्मिंल्लोकेचमान्ततंव्याप्यस्थितंद्रष्टाऽसिद्रक्ष्यसिआत्मनोजीवांश्च ३१ सर्वत्रमद्दर्शनेमोहोनिवर्ततइ
त्याह यदात्विति प्रतिचक्षीतपश्येत् ३२॥ ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥ रामः

तदा च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ मुच्यत इत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितम् आत्मानं जीवं शुद्धत्वंपदार्थस्वरूपेण स्वस्या-
त्मभूतेन मया तत्पदार्थेन उपेतमेकीभूतं पश्यन् भवति न दास्वाराज्यं मोक्षं प्राप्नोति ३३ यतः वर्षीयान् वृद्धतरः अत्यधि-
कोऽस्तीत्यर्थः २ अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति चतुर्भिः यद्यतस्त्वं त्वयामनो मयि निबद्धम् ३५ यद्यस्मात् भूतेरिन्द्रियैर्गुणैः
सत्वादिभिः आत्मनाऽहंकारेण चायुक्तं मन्यसे ३६ तुभ्यं तव नालेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्व

यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति ३३॥
नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः।
३४ ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते
३५ ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्म-
भिः ३६ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचि-
न्वतः ३७ यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाऽभ्युदयाङ्कितम् यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनु-
ग्रहः ३८ प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णय-
न् ३९

तो मयि विचिकित्सायां भवितव्यमस्याश्रयेण न च दृश्यते ततोऽस्ति नास्तीति संदेहे सति आत्मा स्वरूपं
मे मया अबहिरंतर्हृदि दर्शितः ३७ अंग हे ब्रह्मन् चकर्थ कृतवानसि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितं स एष बंधाभावः
मयि मनोनिबन्धः मज्ज्ञानं मद्रूपस्य त्वद्धृदि दर्शनम् मत्स्तुतिः तपोनिष्ठा चेति यत् एष सर्वोऽपि मदनुग्रहः ३८ गुणमय-
त्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९॥

तवप्रतीतइतिकिंवक्तव्यमित्याह यइति ४० नचमत्प्रीतेरप्यधिकंकिंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिःराद्धंसिद्धंयन्निःश्रे
यसफलंतत्तन्मत्प्रीतिरेवेतितत्त्वविदांमतम् ४१ अत्रहेतुमाह अहमिति आत्मनामहंकारोपाधीनांजीवानामात्मा
अतःप्रेयसामतिप्रियाणामपिमध्येप्रेष्ठःप्रियतमःसन्निरवद्यःयत्कृतेयदर्थम् ४२ अतस्त्वंकृतार्थएवतथाऽपिम
त्प्रियार्थंसृष्टिंकुर्वित्याह सर्वेति आत्मात्वमिदंत्रैलोक्यम् यामय्यनुशेरतेताःप्रजाश्चसृजकेनात्मनेवान्यनिरपेक्षे

य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ४० पू
र्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अह
मात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ स
र्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्मात्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रे
य उवाच तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरो
दधे ४४ इति श्रीभागवते महा० तृ० पद्मोद्भवे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमो० ९॥ विदुर उवा
च अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १

णतत्रज्ञापकापेक्षाऽभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्मा अहंयोनिःकारणंयस्येति ज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयंसूचय
यति यथापूर्वमिति तवात्राभ्यासोऽप्यस्तीत्युक्तंमय्यनुशेरतइतिस्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यना
यासत्वमुक्तम् ४३ इदंस्रष्टव्यंव्यज्यप्रकाश्यपद्मनाभःश्रीनारायणरूपेणतिरोदधे अदृश्योऽभवत् ४४॥इतितृतीये

मेमयावदस्त्ववद भासयस्वेतिवा २ संचोदितः प्रार्थितः तद्दिस्यानेवाह ननुतेप्रश्नाः तेनविस्मृताइत्यर्थः ३ आत्म निश्रीनारायणेआत्मानंमनआवेश्य ४ अब्जसंभूतोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्त्तरिक्तः तस्यपद्मंमंभश्चविलोक्य कथंभूतंपद्मंमंभश्च तेनप्रलयकालेनकृतंवीर्य्यंयस्यतेनवायुनाकंपितम् न्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृद्धंवि ज्ञानंबलंचयस्य न्यपात्सर्वंपीतवान् ६ पुष्करंपद्मंप्राग्लीनान्त्रींल्लोकान्कल्पिताऽस्मिस्रक्ष्यामि ७ भगवतास्वयं

येचमेभगवन्पृष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधिनः सर्वसंशयान् १

सूतउवाच एवंसंचोदितस्तेनक्षत्त्राकौषारवोमुनिः प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्था नथभार्गव २ मैत्रेयउवाच विरिंचोऽपितथाचक्रे दिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमा वेश्ययथाहभगवानजः ३ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः पद्ममंभश्चतत्का लकृतवीर्येणकंपितम् ४ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञा नबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ५ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम् अनेनलो कान्प्राग्लीनान्कल्पिताऽस्मीत्यचिंतयत् ६ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः॥

करणीयेनकर्मणिचोदितोनियुक्तः सन् तदापद्मकोशंप्रविश्यतमेकमेवत्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीत् विबभाज एकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह हिसप्तधा एमः
चतुर्दशलोकरूपेणउरुधाततोपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यम्॥ ७॥ ८॥ ९॥ १० ३७

०

अतोननेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ८ त्रिलोकीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावान्त्रिलोकीरूपःजीवलो कस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः नतुपरमेष्ठिनोपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्म लोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मात्निमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकःफलरूपः सोउपलक्षणमेतत्सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानांतद्वासिनांत्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्तनिकल्पमुत्प त्तिविनाशौभवतःमहःप्रभृतीनामुपासनासमुच्चितनिष्कामधर्मफलत्वात्द्विपरार्द्धपर्यंतंननाशःतत्रस्थानांचत तःपरंप्रायेणमुक्तिरितिभावः९ कालभेदेनलोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंल

एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृ तः धर्मस्यत्थनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ९ विदुरउवाच यदात्थबहुरूपस्यहरे रद्भुतकर्मणः कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच गुणव्यति कराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयासृजत् ११॥ ८

क्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीःकथंकालःकल्पतेकिंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः १० तत्रसामान्य तःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यते उत्तराध्यायेतुविशेषतःगुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामःतेनैवाक्रियतेयःसकालइ तिशेषःवक्ष्यतेचैकादशेगुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेति स्वतस्तुनिर्विशेषःअप्रतिष्ठितःक्वाप्यपर्यवसितः आद्यंतशून्यइत्यर्थःएतदेवदर्शयितुमीश्वरःसृष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वी क्रियतइतिउपादानम्सकालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तम्आत्मानमेवविश्वरूपेणासृजत्स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावा

१०
भा०तृ० व्यतिरिक्तस्यसद्भ्याभावंदर्शयन् कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितंतदनंब्रह्मतन्मा
टी० त्रंसहिस्वसीश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रकाशितंअव्यक्तामूर्तिःस्वरूपंयस्येतिस्वतोनिर्विशेष
३८ तादर्शिना १२ अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंतत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाऽग्रेपूर्वमप्यासीत् पश्चा
दपिभविष्यति एकंसामान्यतःकालंनिरूप्यविशेषतोनिरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्यसर्गस्यपूर्वोक्तानेवभेदाननुवद
नि सर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृतश्चसदशमः १३ तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्रलयमाह कालेनैवकेवलेननित्यःप्रलयः

विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तिमूर्तिना॥
१२ यथेदानीन्तथाऽग्रेचपश्चादप्येतदीदृशम् सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः १३
कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधःप्रतिसंक्रमः आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४ द्वि
तीयस्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतसर्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान् १५ च
तुर्थऐन्द्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः १६॥ छ।

द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकःगुणैःस्वस्वकार्यप्रसद्भिःप्राकृतिकःतानेवसर्गान्प्रपंचयति आद्यइत्यादि
नायावदध्यायसमाप्ति महतोलक्षणंआत्मनोहरेःसकाशात्गुणानांवैषम्यमिति १४ अहमःअहंकारस्यतस्यलक्ष
णम् यत्रेति द्रव्यादयोवक्ष्यमाणास्त्रयःसर्गाःतन्मात्रोभूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थःद्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पाद एमः
कः १५ ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकश्चतुर्थःपंचमःवैकारिकः इंद्रियाधिष्ठातारोदेवामनश्च १६॥ १६॥ १६॥ १६॥ ३८
०

षष्ठस्तुतमसःपंचपर्वाऽविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणंविक्षेपश्चतांकरोतीत्यबुद्धिकृत् तस्यमेमतःशृणु १७ अनुदि
गेनश्राव्यतामाह यद्विषयामेधासंसारंहरति तस्यहरेर्लीला यद्वाद्यमिति तमआदिसर्गरूपोरजोभाजइतिब्रह्मरूप-
स्येत्यर्थः अस्मिन्पक्षे अबुद्धिकृतइतिप्रथमांतम् अनवधानकृतइत्यर्थः मुख्यमिवप्रथमंकृतोमुख्यःसर्गःतस्थुषांस्था
वराणाम् १८ षड्विधत्वमेवाह येपुष्पंविनाफलंतितेवनस्पतयः ओषधयःफलपाकांताःलताःआरोहणापेक्षाःत्वक्
सारावेण्वादयःलताएवकाठिन्येनारोहणानपेक्षावीरुधः येपुष्पैःफलंतितेद्रुमाः तेषांसाधारणंलक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोतआ

षष्ठस्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो षडिमेप्राकृताःसर्गावैकृतानपिमेशृणु १७ र
जोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८ व
नस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्रायाअंतःस्पर्शाविशेषिणः १९
तिरश्चामष्टमःसर्गःसोऽष्टाविंशतिधोमतः अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २०
गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः द्विशफाःपशवश्चेमेअविरुष्ट्रश्चसत्तम २१॥

हारसंचारोयेषाम् तमःप्रायाअव्यक्तचैतन्याः अंतस्पर्शाःस्पर्शमेवजानंतिनान्यत् तदप्यंतरेव नबहिः विशेषि
णः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः १९ तिर्यक्स्रोतसांसर्गमाह तिरश्चामिति सचाष्टाविंशतिधः तिरश्चां
लक्षणं अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थंजानंति हृदि अवेदिनः दी
र्घानुसंधानशून्याः तथाचश्रुतिः अथेतरेषांपशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनवि

दुःश्वस्तनंनलोकालोकाविति २० अष्टाविंशतिभेदानेवा ॥ २
ह गवादयउष्ट्रान्ताः द्विशफाद्विखुरानव २१॥ १९ ॥

१०
भा०त० खरादयएकशफाःषट् २१ श्वादयोगोधांताःपंचनखाद्वादश एवमेतेभूचराःसप्तविंशतिःमकरादयोजलचराः २३ कं
टी० कादयःखगाःअम्बूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताःतदेवमष्टाविंशतिभेदाभवंति तेषुकृष्णरुरुगौरामृगविशेषाःअन्ये
३९ षामपितिर्य्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः२४ अथआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताःहस्वमार्षत्वात् नृणांस
र्गःनृणांलक्षणंरजअधिकंयेषुते २५ एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारवदुभयात्मकाःदेवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगःवै

खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरःशरभश्चमरीयथा एतेचैकशफाःक्षत्तःशृणुपंचनखान्पशून्
२२ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्लकौ सिंहःकपिर्गजःकूर्मोगोधाचमकराद
यः२३ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लुकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयःखगाः
२४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षत्तरेकविधोनृणाम् रजोधिकाःकर्मपराःदुःखेचसुखमा
निनः २५ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्म
कः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसःसिद्धायक्षरक्षांसिचार
णाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याधाःकिन्नरादयः॥ कारिकस्तुदेवसर्गःप्राकृतेषुपूर्वमेव
प्रोक्तःअयंतुनतोन्यूनत्वाद्वैकृतःदेवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्चसनत्कुमारादीनांसर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेन
मनुष्यत्वेनचपूज्यइत्यर्थः २६ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधःतत्रविबुधादयस्त्रयोभेदाःगंधर्वाप्सरसएकःयक्षर रामः
क्षांस्येकः २७ भूतप्रेतपिशाचएकःसिद्धचारणविद्याधराएकःकिंनरादयएकःआदिशब्दात्किंपुरुषाश्वमुखा ३९

एतद्धिंशे॰ ध्यायेस्पष्टंभविष्यति २८।२९।३० ॥इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायांदशमो॰ध्यायः १० ततएकादशेक
लपरमाण्वादिलक्षणैः युगमन्वंतरादिभ्यः कल्यमानादिवर्ण्यते १ तदेवंसामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतंगुणव्य
तिकरंदशविधंनिरूप्येदानीतस्यैवविशेषंनिरूपयितुंतत्परिच्छेद्यंवस्तुलक्षयतिद्वाभ्याम् सतःकार्यस्यविशेषाप्रा
मंशानांयश्चरमः अन्त्यः यस्यांशोनास्ति अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः समुदायावस्थांचाप्राप्तः अतएवसद
कार्यसमुदायावस्थयोरपगमे॰प्यस्तिसपरमाणुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमतआह यतः येभ्यःसमुदितेभ्यः नृणांव्यव

दर्शितेविदुरस्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणि।
च एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवात्मानमा।
त्मना ३० ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमो॰ध्यायः १० मैत्रेयउवाच चर।
मःसद्विशेषाणामनेको॰संयुतःसदा परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १ सतएव
पदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् कैवल्यंपरममहानविशेषोनिरंतरः २॥ २ ॥ छ ॥

हर्तॄणामैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिः तथाचपंचमे॰वयविनिराकरणेवक्ष्यति येषांसमूहेनकृतोविशेषइतिका
र्यानुपपत्याकल्प्यतइतिभावः १ सूक्ष्ममुक्त्वास्थूलमाह सतएवेति यस्यचरमोंशःपरमाणुः तस्यैवसतःकार्य
मात्रस्यस्वरूपावस्थितस्यपरिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसपरममहान् पुरुत्वंतुपरमाणुत्वनियोगित्वात्
त ननुनानाविशेषवान्परस्परंभिन्नश्चसर्वःपदार्थः कथमैक्यंतस्येत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंत

यथासूक्ष्मःस्थूलश्चायंपदार्थःएवंकालोऽप्यनुमितःचकारान्मध्यमाऽवस्थागृह्यते संस्थानंपरमाण्वाद्यवस्था।
तस्यंभुक्तिःव्याप्तिःतयाभगवानितिहरेःशक्तिःस्वतोऽव्यक्तःव्यक्तंभुंक्तेव्याप्नोतिपरिच्छिनत्तीतितथाविभुःउ
संस्थादिपदद्वयंसः२एतदेवप्रपंचयति सइत्यादिनासतःप्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्तेसकालःपरमा
णुःतस्यैवावशेषसाकल्यंयोभुंक्तेसपरममहान् अयमर्थःग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यते
तत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामतितावान्कालःपरमाणुःयावताचद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशम्।

एवंकालोऽप्यनुमितःसौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्
विभुः ३ सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् सतोविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमो
महान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयःस्मृतः जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपत
न्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसत्रुटिःस्मृतः शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तु
लवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातस्तेत्रयःक्षणः क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुता
नादशपंचच ७ ॥

अतिक्रामतिसपरममहान् संवत्सरात्मकःकालःतस्यैवावृत्त्यायुगमन्वंतरादिक्र
मेण द्विपरार्धांतत्वमितितथाचपंचमेसूर्यगत्यैवकालादिविभागंवक्ष्यति ४ इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकं
मध्यमकालावस्थांकथयति द्वौपरमाणूअणुःस्यात् त्रयोणवस्त्रसरेणुःसतुप्रत्यक्षइत्याहजालार्केतिगवा
क्षप्रविष्टेष्वर्करश्मिष्ववगतःकोऽसौयोतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगात् गतःपाठांतरेखमेवानुपतन्नवग

०

नाडिकाः षट् सप्त वा प्रहरः स एव यामो दिनस्य रात्रेश्च चतुर्थभागः ह्रासे षट् वृद्धौ सप्त संध्यांशमुहूर्त्तद्वयं विनेति
ज्ञातव्यम् तत्राप्यनियमार्थो वाशब्दः प्रत्यहं तद्वृद्धिह्रासानां गुणयितुमशक्यत्वात् ७ नाडिकाया उन्मानमाह उन्मीय
ते अनेनेति उन्मानं पात्रम् षट्पलताम्रविरचितम् पंचगुंजो माषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेण
विरचितैः कृतमूलच्छिद्रं तेन च्छिद्रेण यावत्तस्य परिमितं जलं प्रविशति तेन च प्लुतं निमग्नं भवति तावान्कालो

लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ते द्वे मुहूर्त्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम्
७ द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुत
म् ८ यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे पक्षः पंचदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मान
द ९ तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशम् द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि
१० अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम् ११
ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् संवत्सरावसानेन पर्य्येत्यनिमिषो विभुः १२

नाडिका अत्र पलच्छिद्रयोराधिक्ये शीघ्रं निमज्जेत् अल्पत्वे च विलंबेनेति पलशलाकयोर्नियमः ९ अह
नी अहोरात्रम् १० षण्मासा अयनं दिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ११ देवानामहोरात्रे प्राहुर्द्वादश मासाः १२ अनेन
क्रमेणासौ सूर्यो निरमायुः क्षपयतीत्याह ग्रहाश्चन्द्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि तारा अन्यानि नक्षत्राणि तदुप
लक्षितं यत्कालचक्रं तत्र स्थितः अनिमिषः कालात्मा विभुरीश्वरः सूर्यः जगत् द्वादशराश्यात्मकं भुवनकोशं प

११
भा॰त॰ संवत्सरादिभेदश्च सौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेन द्रष्टव्यः केचित्तु नरेवमाहुः यदा शुक्लपक्षप्रति-
टी॰ पदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमो भवतीति स संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षड्दिनानि व
४१ र्द्धन्ते चान्द्रमानेन वर्षे षड्दिनानि ह्रसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति एवं व्यवधान-
तारतम्येन पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवतीति १४ एवंभूतः काल-
स्तानित्यमप्रमत्तैः पूजनीय इत्याह य इति सृज्यं कार्यमङ्कुरादि तद्विषयां बीजादीनां शक्तिं कालरूपया स्वशक्त्या

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते १४॥
यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाय १५ विदुर उवाच पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १६
भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा १७॥

बहुधा उच्छ्वसयन् कार्याभिमुखीं कुर्वन् दिवि अंतरिक्षे धावति कोऽसौ भूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमंड-
लरूपी सूर्यः किमर्थं धावति पुंसः पुरुषस्य अभ्रमाय भ्रमो मोहः तन्निवृत्तये आयुरादिव्ययेन विषयासक्तिं नि-
वर्त्तयन्नित्यर्थः सकामानां तु गुणमयं स्वर्गादिफलं क्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मै संवत्सरपंचकप्रवर्त्तकाय पूजां कुरु-
त १५ इदं स्वस्वमानेन वर्षशतं गणितमायुर्मानं प्रत्यहं कल्प्यते सृज्यत इति कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्बाह्यतः विदो ज्ञानि

द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्याज्ज्ञातव्यम् अवधीयत इति अवधानं संध्या चांशश्च तत्सहितम् १८ कृ
तयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्यासंध्यांश—योश्चत्वारि चत्वारीत्यष्टौ शतानि च एवं त्रेतादिष्वपि योज्यम् १९ युगस्या
दौ संध्या अन्ते संध्यांशः उक्तानि शतानि संख्याययोस्तयोरन्तरेण मध्ये युगं तस्य विशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्म
विशेषो यत्र विधीयत इत्यर्थः साधारणधर्मस्तु संध्यांशयोरप्यस्त्येव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषु पादेन पादेन व्येति

मैत्रेय उवाच कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं
निरूपितम् १८ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् संख्यातानि सहस्राणि द्वि
गुणानि शतानि च १९ संध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र
धर्मो विधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्त्तते स एवान्येषु धर्मेण व्येति पा
देन वर्धता २१ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिरा ब्रह्मणो दिनम् तावत्येव निशा तात यन्नि
मीलति विश्वसृक् २२ निशाऽवसाने आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्त्तते यावद्दिनं भगव
तो मनवस्तु भुंजश्चतुर्दश २३॥ २१ ह्रसति पादेन पादेन वर्द्धमानेनाधर्मेण हेतुना एतच्च स्वरूपकथ
नमात्रं वैराग्यार्थं न तु धर्मसंकोचनार्थम् २१ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकप्रभृति ब्रह्मलोकमभिव्याप्य चतुर्युगसहस्र
मिकं दिनं यत्र यस्यां विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति निर्व्यापिति २२ तत्र दिनस्थितिमाह निशावसान इत्यादि सार्धश्चतुर्भिः
चतुर्दश मनून्भुञ्जन्पालयन्व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३॥ २३ ॥ २६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

किंचिदधिकां युगानामेकसप्ततिं मनुवंश्याः पृथ्वीपालकाः क्रमेण भवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तु युगपत्समकालं
मेव भवंति सुरेशाः इंद्राः ताननुवर्त्तंते ये गंधर्वादयस्तेऽपि २४ त्रैलोक्यं वर्त्तयतीति तथा २५ स्वमूर्त्तिभिर्मन्वंत
रावतारैः मन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारः सन् विश्वं रक्षति २६ रात्रिगतां स्थितिमाह पंचभिः तमसो मात्रां

स्वंस्वं कालं मनुर्भुंक्ते साधिकांत्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः
भवंति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान् २४ एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः
तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः २५ मन्वंतरेषु भगवान् बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्त्ति
भिः मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्र
मः कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये २७ तमेवान्वपिधीयंते लोका भूरादयस्त्र
यः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम् २८ त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सं
कर्षणाग्निना यांत्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनं सद्यः
कल्पांतैधितसिंधवः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३०॥

लेशं प्रतिसंरुद्धः प्रत्याहृतो विक्रमो येन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषं यस्मिन् २७ तदेव स्पष्टयति अपिधीयंते इ
ति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः तिरोहिता भवंतीत्यर्थः कथम् निर्मुक्तः रहितः शशी भास्करश्च यथा भवति तथा २८ भगवच्छ
क्तिरूपो यः संकर्षणमुखाग्निस्तेन ऊष्मणा अर्दिताः संतः जनलोकं यांति २९ कल्पांते एधिताः सिंधवः समुद्राः उत्क
टआटोपः क्षोभो येषां तैश्चंडवातैरीरिता ऊर्मयश्च ३०॥

जनलोक आलयो येषां महर्ल्लोकगतानामन्येषां च तैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्राणिनामायुषः परमधिकमस्य ब्रह्मणो यदायुस्तदप्यपक्षितमिव क्षीणमिवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३२ तदेवाह यदिति ३३ पूर्वस्य परार्धस्यादाविति त्रिभिर्वस्तुकथनमात्रम् ३४ पाद्मत्वे हेतुः यदिति ३५ अयं तु द्वितीयस्यादौ क

अन्तः स तस्मिन्सलिल आस्तेऽनंतासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते पूर्वः परार्धोऽपक्रांतो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चांते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः ३६ कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते अव्याकृतस्यानंतस्य अनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धांत ईश्वरः॥

थितः ३६ तदेवं कालेन निमित्तेन सृज्यानामायुःपरिमाणमुक्त्वा कालपरिच्छेदरहितं तत्त्वमाह कालोऽयमिति पंचभिः उपचर्यते केवलं नत्वनेनापि क्रमेणायुर्गणनं तस्येत्याह अव्याकृतस्य कार्याद्यपि शून्यस्य अत एवानंतस्य अनादेश्च जगदात्मनो जगत्कारणस्य ३७ तत्परिच्छेदेन कालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोऽमीश्वरः समर्थोऽपि भूम्नः परिपूर्णस्येशितुं नैव प्रभुः समर्थः॥ ३८

पतोधाममानिनांदेहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८ भूम्नदृयुक्तंतत्प्रपचयन्नाह विकारैःषोडशभिर्युक्तैः अष्ट
प्रकृतिसंयुक्तैः सहितैः तदारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशः यत्रप्रविष्टः परमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशः
अंतः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्चविशेषादिभिः पृथिव्यादिभिः सप्तभिरावृतः ३९ कीदृशैः आण्डकोशप्र
माणाद्दशगुणमुत्तरोत्तरोऽधिकोयेषुतैः नकेवलमयमेकएव अपितुअन्येऽपिलक्ष्यंते ४० सर्वेषांकारणानांकारणं
धामस्वरूपम् ४१ ॥इतितृतीयस्कन्धेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११॥ द्वादशेतुकुमारादिमनःसर्गासमेधनात् का०

नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिनाम् ३८ विकारैःसहितोयुक्तैर्विशेषादिभिरावृ
तः आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रविष्टःपरमाणुव
त् लक्ष्यतेंऽतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यण्डराशयः ४० तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारण
म् विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुरा०तृ०एका
द०११ मैत्रेयउवाच इतितेवर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः महिमावेदगर्भोथयथा
ऽस्राक्षीन्निबोधमे १ ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत्॥ ९ यद्द्वैधेनयोनस्तुमनु॰

सर्गोऽनुवर्ण्यते १ अग्रइतिब्रह्मास्वसृष्टेःप्रथममविद्यावृत्तीःससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहा
द्यहंबुद्धिः महामोहोभोगेच्छा तामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः अंधतामिस्रंतन्नाशेऽहमेवमृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदुक्तं
तंवैष्णवे तमोविवेकोमोहःस्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखैषणा मरणंत्वंधतामिस्रंता

अविद्यापंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति पातंजलेप्येत एवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशा इति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता वा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तम् स्वादृगुत्थविपर्यासेत्यादि २ नबह्वम

महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत॥ भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत् ३ सनकं च सनंदं च सनातनमथात्मभूः॥ सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषे स्वभूः पुत्रान्प्रजाः सृजत पुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः क्रोधं दुर्विषहं जातं नियंतुमुपचक्रमे ६ धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ७ स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ८ इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ९ यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः १०॥

बह्वमन्यत नाभ्यनंदत् ३ यद्यपि प्रतिकल्पं सनकादिसृष्टिर्नास्ति तथाऽपि ब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यते वस्तुतस्तु मुख्यसर्गादय एव प्रतिकल्पं भवंति सनकादयस्तु ब्राह्मकल्पसृष्टा एवानुवर्ण्यंते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्याख्यातमनंगीकृतमनुशा

अग्रेपूर्वमेवमयाकृतानि ११। १२। १३ सयोषणःसस्त्रीकः एभिःस्थानैर्नामभिश्चयुक्तःप्रजाःसृज १४ सत्वं

त्वहृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिमे।

११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवःऋतुध्वजः उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः।

१२ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांऽबिका इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रते।

स्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानाम

सियसतिः १४ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जा

त्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत् निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्र

जापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम मयासहदहंतीभिर्दिश

श्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७ तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहम् तपसैवयथापूर्वंस्रष्टावि

श्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतगुहावासमंजसा

विंदतेपुमान् १९ मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् बाढमित्य

मुपामंत्र्यविवेशतपसेवनम् २० अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे॥ ॥

बलम् आकृतिर्नीललोहितनास्वभावस्तीव्रतानेन १५ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा १६। १७ स्रष्टास्रक्ष्यति १८।

।२१।२२।२३।२४। २५ अधरदच्छदात् अधरोष्ठात् २६। २७ देहांतरेणकृतंसर्गंवक्तुंनदेहत्यागेकारणमा

भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकःसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्र।
तुः भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोऽगुष्ठात्स्वयंभुवः
प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचि कराक्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋ
षिः अङ्गिरामुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ धर्मस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनाराय
णःस्वयम् अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चा
धरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छायायाःकर्दमोजज्ञेदे
वहूत्याःपतिःप्रभुः मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् २७ वाचंदुहितरंतन्वींस्वयं
भूर्हरतींमनः अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलो
क्यपितरंसुताः मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभात्सबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनक
रिष्यंतिचापरे यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्येतन्नसुश्लो।
क्यंजगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्पते ३१ ॥ २८ वाचमित्यादिना २८।२९ त्वत्
त्वत्तोयेपूर्वेब्रह्मादयोऽन्येवातैरेतन्नकृतम् अंगजंकामम् ३० तेजीयसामतितेजस्विनामपिसुश्लोक्यंस

कीर्त्तिदंनभवति येषांतेजीयसांवृत्तम् ३१ ॥

३२ तन्वंतनुम् ३३ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यायुक्तात् मुखात् समवेतान् क्रमसंग-
तान् यथापुरा प्राक्कल्पे ३४ चातुर्होत्रं होत्रादीनां चतुर्णां कर्मतंत्रं यज्ञविस्तारः उपवेदैर्न्यायैश्च सह आश्रमास्त-

तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ३१
स इत्थं गृणतः पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा
३२ तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखा-
त् कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथापुरा ३४ चातुर्होत्रं कर्मतंत्रमुपवेदनयैः सह॥
धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ विदुर उवाच स वै विश्वसृजामीशो वेदादी-
न्मुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ३६ मैत्रेय उवाच ऋग्यजुःसा-
माथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ३७
आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इति-
हासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ३९॥ इतयश्चा-

सन् ३५ मुखतो मुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाह शस्त्रं अप्रगीतमंत्रस्तोत्रं होतुः कर्म इज्या मध्वर्योः कर्म स्तु-
तिस्तोमः स्तुतिः सगीतं स्तोमम् तदर्थमृक्समुदायं त्रिवृत्स्तोमो भवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्त

ब्राह्मम् ३७ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनो मुखैः स्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रम् ३८ । ३९ ॥

कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थ्याविति पुरीषीचयनम् अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ४० विद्येतिशौचम् क्षेत्रज्ञस्येश्वज्ञानाद्विशुद्धिःपरमात्मनेतिस्मृतेः दानमितिदया भूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंच तपः शौचंदयासत्यमितिपादाःकृतेकृताइतिप्रथमस्कन्धोक्तेरविरोधः ४१ सावित्रंब्रह्मचर्यम् उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्रम् प्राजापत्यंव्रतान्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणान्तम् बृहान्नैष्ठिकम् वार्त्ताअनिषिद्धकृष्यादिवृत्तिःसंचयोयाजनादिवृत्तिःशालीनंअयाचितवृत्तिःशिलोंछंनपतितकणिशकणवृत्तिःएक

षोडश्युक्थ्यौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवम् ४० विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा वार्त्तासंचयशालीनशिलोंछइतिवैगृहे ४२ वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने न्यासेकुटीचकःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिस्तथैवच॥ एववचनमार्षम् इत्येतागृहेवृत्तयइतियद्वाशिलोंछइतिद्वंद्वैकवत्त्वम् एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ४२ वनेस्थिताश्चत्वारः तत्रवैखानसाःअकृष्टपच्यवृत्तयःवालखिल्याः नवेऽन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनःऔदुंबराःप्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतितत आहृतैःफलादिभिर्जीवंतःफेनपाःस्वयंपतितैःफलादिभिर्जीवंतःकुटीचकःस्वाश्रमकर्मप्रधानःबह्वोदःकर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानःहंसोज्ञानाभ्यासनिष्ठःनिष्क्रियःप्राप्ततत्वः एतेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः४३ न्यासादीनांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति॥

आन्वीक्षिक्याद्या मोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवः स्वरितिव्यस्ताः त्रिसः समस्ताश्चतुर्थी यथाहाश्वलायनः एवंव्याहृतयः
प्रोक्ताव्यस्ताः समस्ता इति यद्वा त्वतुर्या नथाच श्रुतिः भूर्भुवः स्वरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं माहाच
मस्य प्रवेदयत महइतीति दृहृतः हृदयाकाशात् ४४ स्नुतः स्नायुतः अनुष्टुप् स्नावानीति श्रुतेः ४५ सहाकल्पेन ब्रह्माप्य
ष्टरूपोऽभवदित्युक्तं तदेव दर्शयन् वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्श इति सार्द्धेन स्पर्शः कादिवर्गपंचकम् स्वरोऽकारादिः ४६॥

एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्य दहृतः ४४ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो
विभोः त्रिष्टुप् मांसात्स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ४५ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृह-
ती प्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ४६ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरं
तस्था बलमात्मनः स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्य
क्ताव्यक्तात्मनः परः ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ४८ ततोऽपरामुपादाय
स सर्गाय मनो दधे ४९॥ ७॥ ४॥ ऊष्माणं शषसहचतुष्कम् अंतस्था यरलवाः सप्त स्वराः
षड्जादयः विहारेण क्रीडया ४७ अत एव शब्दतनुत्वात् ब्रह्मणः परमेश्वरो नित्यं प्रकाशत इत्याह व्यक्ता वैखरी अ
व्यक्तः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वरः आभाति कीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राव्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपो
विततोऽवभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहितः इंद्रादिरूपोऽवभाति या पूर्वं विसृष्टा सती नीहारं तमोऽभवत् ताम- रामः
तीपरमनिषिद्धकाभासक्तां तनुम् शब्दब्रह्मतनुस्तु सदाऽस्त्येव ४९॥ ४८॥ ४७॥ ४९॥ ४८॥ ४६

तन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ४९।५०युक्तकृतःयथोचितंकुर्वतःअतएवकस्यब्रह्मणद्वैधी
भूतमित्याश्चर्यात्कायमद्याप्यभिचक्षते ५१। ५२ यास्त्रीसाऽस्यमहिष्यासीत एधांबभूविरेवृद्धिंप्राप्ताः ५३ तदेवाह।

ऋषीणांभूरिवीर्य्याणामपिसर्गमविस्तृतम् ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिन्तयामासकौरव
४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा नह्येधन्तेप्रजानूनंदैवमत्रविघातक।
म् ५० एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते॥
५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनेसमपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोऽभून्मनुःस्वायंभुवः।
स्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधां
बभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्या
श्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतु
मध्यमाम् ५५ दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु० तृ०
द्वादशोऽध्यायः१२॥ श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप भूयःपप्र।
च्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः१॥ ॥सचापीति ५४यतःयासांसंततिभिः५५॥ इतिश्रीधरीयेटीका
यांद्वादशोऽध्यायः१२॥त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लुताम् धरामुद्धर्तुमुद्भूतःक्रोडादेत्यानुसूदनम्१॥१॥

स्वयंभुवःपुत्रःतद्देहांशत्वात्सः २ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ३ अतस्तस्यचरितंश्रोतव्यमित्याह रूचिरंश्र
मोयस्मिन् तस्यपुंसांश्रुतस्यअंजसामुख्यत्वेनायमेवार्थईडितःस्तुतःननुमुकुंदपादारविंदंयेषां हृदयेषुस्तितेषां
भागवतानांगुणानुश्रवणम् ४ सहस्रशीर्षाश्रीकृष्णस्तस्यचरणावुपधीयेतेयस्मिन्श्रीकृष्णःप्रीत्यायस्योत्संगेच
रणौप्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्टअभ्यभाषतप्रणीयमानःतेनप्रवर्त्यमानः ५ १ ईत्वमेवैकःपितासर्वेषांयतोजन्म।

विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः प्रतिलभ्यप्रियांपत्नीकिंच।
कारततोमुने २ चरितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेना।
श्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांस्रुचिरश्रमस्यनन्वंजसासूरिभिरीडितोर्थः तत्तद्गुणानुश्रव
णंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्र।
शीर्षश्चरणोपधानम् प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेयउ
वाच यदास्वभार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत
६ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत्
७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु॥ ६ वृत्तिदःपोषकस्त्वमेव अतस्तवयद्यप्य
न्यापेक्षानास्ति अथाप्यस्माकंतेशुश्रूषाकेनकर्मणाभवेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हेईड्यआत्मशक्तिषुअ
स्मच्छक्येषुकर्मसुमध्येकेनकर्मणाभवेत्तद्विधेहि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं कर्त्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति विश्वकर्त्तारं ते तः ८ वां युवाभ्यां स्वस्ति भद्रं स्तात्‌ भूयात् यद्यतः मा
मां शाधि अनुशिक्षयेति आत्मना स्वयमेवार्पितं निवेदितम् अतः प्रीतोऽस्मि ९ अपचितिः पूजा गृत्स्येन आज्ञानिर्वि
षः सनकादयो न कुर्वन्ति वयं त्विमि ति करिष्याम इति एवंभूतो गतो मत्सरो येभ्यः १० गां शास संशाधि पालयेत्यर्थः।

यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां।
क्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेन त्वहं शाधीत्यात्मनाऽर्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या।
ह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः १० स त्वमस्यामपत्यानि सदृशा
न्यात्मनो गुणैः उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ११ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्ष
या नृप भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति १२ येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिंगो ज।
नार्दनः तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयम् १३ मनुरुवाच आदेशेऽहं भगवतो
वर्त्तेयामीवसूदन स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४ यदोकः सर्वसत्त्वानां
महीमग्ना महाम्भसि अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयताम् १५॥ २५॥ १५॥

पुरुषं हरिम् ११ प्रजापालकस्य ते तुष्टो भविष्यति १२ यज्ञलिंगः यज्ञमूर्त्तिः अपगतोऽर्थो यस्मात् केवलं श्रमाय एवे
त्यर्थः यद्यस्मात् आत्मैव स्वयं नादृतः तस्मिन्ननुष्टे स्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाच्च तस्य १३ वर्त्तेय वर्त्तिष्ये अमीवसूद
न पापनाशन अनुजानीहि अत्र स्थातव्यमिति सनुज्ञां देहि १४ मही ति चेदत आह यदोकः स्थानं सा मही हे देव अस्याः दे

पूर्वं पानेकृतेऽपिपुनरकाण्डएवोद्धृतानामपांमध्येसन्नामवसन्नां निमग्नांसमुन्नेष्येउद्धरिष्यामि १६ चिंतामे
वाह सृजतःसतःवाभिरद्भिःरसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तैः १७ मेअनुष्ठेयंसएवविदधातुसंपादयतु ब

मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् कथमेनांसमुन्नेष्यइतिद
ध्यौधियाचिरम् १६ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता अथात्रकिमनुष्ठेय
मस्माभिःसर्गयोजितैः १७ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे इत्यभिध्यायतोनास
विवरात्सहसानघ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः १८ तस्याभिपश्यतःखस्थः।
क्षणेनकिलभारत गजमात्रःप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकु
मारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा २० किमेतत्सौकरव्याजंसत्वं
दिव्यमवस्थितम् अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेवनिःसृतम् २१ दृष्टोंऽगुष्ठशिरोमा।
त्रःक्षणाद्गंडशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२ इतिमीमांसत।
स्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ॥ १८ वराहतोकःसूक्ष्मो
वराहः १८ खस्थः आकाशेस्थितःसन् १९ चित्रधा अनेकधा २०। २१ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टःगंडशिलास्थू
लपाषाणःतत्समःयज्ञोविष्णुःनिजरूपंतिरोधायमेमनःखेदयन् २२ इतिमीमांसमानस्यसतःजगर्जेअग र्जितेनगिरीन्द्रैः २३ ॥

७

गर्जनप्रयोगमाह ब्रह्माणमिति २४ घर्घरितं तज्जात्यनुकरणध्वनिम् अनिश्चयेनयः स्वखेदः तस्यक्षयिष्णु क्षपयिष्णुनाशकते इतिपुनरुक्तिः प्रसिद्धिख्यापनार्था त्रिभिः पवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन् अस्तुवन् २५ वेदैर्वितन्यते स्तूयते मूर्त्तिर्यस्य सः अतएव आत्मनोगुणान् अनुवदति तथा तत्तेषां ब्रह्मउच्चारितं वेदमवधार्य्य

ब्रह्माणं हर्षयामास सहरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता वि
भुः २४ निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवा
सिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन् स्म २५ तेषां सतां वेदवितानमूर्त्तिर्ब्रह्मावधार्यात्म
गुणानुवादम् विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेंद्रलीलो जलमाविवेश २६ उत्क्षिप्तबा
लः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षाज्योति
र्बभासे भगवान्महीध्रः २७ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् क्रोडापदेशः स्वयमध्वरां
गः करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कम् २८ ॥ ॥ ज्ञात्वा २६ क

थंभूतः सन् आविवेशेत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम् उच्चैः क्षिप्तोवालः पुच्छं येन खचरः आकाशचारी कठोरः क
ठिनः सटाः स्कन्धबालान् खराणि तीक्ष्णानि रोमाणि यस्याः सा त्वग्यस्य खुरैराहतानि अभ्राणि येन सितदंष्ट्रः ई
क्षा निरीक्षणमेव ज्योतिरालोको यस्य तदा प्रकाशान्तराभावात् बभासे अशोभत महीध्रः पृथिव्याउद्धर्त्ता २७ क्रोडा
पदेशः वराहच्छद्मा स्वयमध्वरांगोऽपि पशुरिव घ्राणेन विजिघ्रन् गृणतः स्तोतॄन् विप्रानुद्वीक्ष्य ऊर्ध्वं वीक्ष्य कंजल

२३ भा॰त॰ टी॰ ४९ तदानींतनं समुद्रं ध्वनिमुत्प्रेक्षते स उदन्वान् समुद्रः आर्त इव स्तनयन् शब्दं कुर्वन् भो यज्ञेश्वर मां मां पाहि मामवेत्येवं चुक्रोश। आर्तसादृश्यमाह उत्सृष्टाः प्रसारिता दीर्घा ऊर्मय एव भुजास्तैर्विशिष्टः आर्तत्वे हेतुः वज्रकूटो वज्रमयः पर्वतः तद्वदङ्गं यस्य भगवतः तस्य निपातवेगेन विशीर्णा कुक्षिर्यस्य २९ तदा रसायां रसातले गां पृथ्वीं ददर्श कः त्रिपरुः त्रीणि परूंषि सवनात्मकानि पर्वाणि यस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किं कुर्वन् क्षुरप्रा आयताग्राः क्षुरास्तत्सदृशैः खुरैरपो दरयन् कथमुत्पारपारम् उत्पाराणां पारशून्यानामप्यपां पारम् अवसानं यथा भवति तथा विदारयन् कथंभूतः अग्रे प्रलयस्य

स वज्रकूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति २९ खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरू रसायाम् ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां स उत्थितः संरुरुचे रसायाः तत्रापि दैत्यं गदयापतन्तं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः जघान रुंधानमसह्यविक्रमं स लीलयेभं मृगराडिवाम्भसि ३१॥

३० यां तत्र सुषुप्सुः शिशयिषुः सन् जीवा धीयन्ते यस्यां सर्वजीवाधारभूतां यां स्वयमभ्यधत्त आभिमुख्येन दधार जठरे धृतवानित्यर्थः अनेन तदुद्धरणेऽनायासं द्योतयति ३० रसायाः सकाशादुत्थितः संरुरुचे सम्यगशोभत तत्राप्यम्भसि गदामुद्यम्यागच्छन्तं रुंधानं प्रतिघ्नन्तम् असह्यः सहनानर्हो विक्रमो यस्य तं दैत्यं सुनाभं चक्रं तदुद्दीपितस्तीव्रो मन्युर्यस्य यद्वा मयि विद्यमाने किमिति परिभवं सहस इति सुनाभेन संदीपितस्तीव्रमन्युः स भगवान् सिंहो गजमिव लीलया जघान ३१॥ ३१ ॥ एमः ४९

०

गजेंद्रो जगतीं क्रीडया विदारयन् गैरिकया यथाऽरुण गंड तुंडो भवति तथा तस्य रक्तमेव पंकस्तेनांकितौ गंडौ तुंडं च यस्य सः जघानेति पूर्वेणैवान्वयः ३२ प्रज्ञाय लक्ष्य अनुवाको वैदिक सूक्तं तत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ३३ भो अजित ते त्वया जितं जितमिति संभ्रमेवीप्सा यज्ञैर्भाव्यते आक्रियत इति तथा त्रयी वेदमयीं निलिल्युः लीनप्रायाः कारणं पृथिव्युद्धरणं तेन सूकराय ३४ यज्ञात्मना प्रपंचयतः स्तुवंति रूपमित्यादि चतुर्भिः छंदांसि गायत्र्यादीनि यज्ञांगभूतच्छंद आद्यनु

नरक्तपंकांकितगण्डतुण्डो यथा गजेंद्रो जगती विभिंदन् ३२ तमालनीलं सितदंतको।
ट्या क्ष्मामुत्क्षिपंतं गजलीलयाऽग. प्रज्ञाय बद्धांजलयोऽनुवाकैर्विरिंचिमुख्या उपतस्थु
रीशम् ३३ ऋषय ऊचुः जितं जितं तेऽजित यज्ञभावन त्रयीं तनुं स्वां परिधुन्वते नमः यद्रो
मगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ३४ रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् छंदांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वंघ्रिषु चातुर्होत्र
म् ३५ स्रुक्तुण्ड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरंध्रे प्राशित्रमास्ये ग्रस
ने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ३६ ॥ ३६ ॥ ३६ ॥ छ ॥

वादेन भगवद्वयवतया विधीयते बर्हिश्शब्दे दीर्घाभाव आर्षः दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिकर्म चतुष्टयम् ३५ स्रुक् जुहूः तुण्डे मुखाग्रे स्रुवो नासिकयोः इडा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम् ग्रसने ऽनेनेति ग्रसनं मुखांतर्वर्ति छिद्रं चर्वणं भक्षणम् ३६ ॥ ३६ ॥ ३६ ॥ ३६ ॥ छ ॥

दीक्षादीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारमभिव्यक्तिः उपसदस्तिस्रः इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीयादीक्षाऽनन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तेष्टिः तएवदंष्ट्रे यस्य प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते सभ्यो होमरहितोऽग्निः आवसथ्यमौपासनाग्निः तयोर्द्वैकंयत्तत्तवक्रतुरूपस्य शीर्षं शिरः चित्तयइष्टकाचयनानि पंच असवः प्राणाः ३७ प्रातःसवनादीनि अवस्थितिः आसनं बाल्याद्यवस्था वा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति।

दीक्षाऽनुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ३७ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टबंधनः ३८ नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयाऽनुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ३९ दंष्ट्राऽग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा यथा वनान्निःसरतो दता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी ४० ॥ ४० ॥

सप्तसंस्थाविभेदाः त्वङ्मांसादिसप्त धातवः सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवः तद्रूपस्त्वमिष्टिर्यजनमनुष्ठानं तदेव बंधनं यस्य सः ३८ पूर्वोक्तमेव सपरिकरं कीर्त्तयन् प्रणमति नमो नम इति अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने सामान्यव्यापाररूपाय किञ्च वैराग्ययुक्तकर्मसाध्या सत्वशुद्धिः ततो भक्तिः तत आत्मजयः चित्तस्थैर्यं तेन अनुभावितं साक्षात्कृतं यज्ज्ञानं तस्मै एवंभूतज्ञानप्रदाय गुरवे च ३९ हे भूधर ५०

त्वयाधृताभूर्विराजनइत्युक्तंइदानींभूमंडलेनत्वद्रूपंविराजतइत्याहुः त्रयीति अथेत्यर्थांतरेतेइदंरूपंदंतेनधृतं। यद्भूमंडलंतेनचकास्तिशोभते शृंगेणऊढोधृतोयोघनःतेनभूयसाअतिमहताविभ्रमोविलासः ४१ लोकायवा संस्थानार्थंतेपत्नींजगतांमातरम् यतस्त्वंपिताअसि एवंसतितत्रस्थिताःसंतःत्वयापित्रासह अस्यैमात्रेनमनसाविधेम नमनंकरिष्यामः नमस्कारेणपरिचरेमेतिवा स्वतेजःधारणशक्तिं याज्ञिकाःमंत्रतःअग्निमरणाविव अ

त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदताधृतेनते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकु
लाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ४१ संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपि
ता विधेमचास्यैनममासहत्वयायस्यांस्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ४२ कःश्रद्दधीतान्यत
मस्तवप्रभोरसाङ्गतायाभुवउद्विबर्हणम् नविस्मयोऽसौत्वयिविश्वविस्मयेयोमाययेदंससृ
जेऽतिविस्मयम् ४३ विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयम् सदाशि
खोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपाविताः ४४ ॥

ण्धाः निहितवानसि ४२ इदंचत्वयाअति दुष्करंकृतमित्याहुः कइति हेप्रभोतवत्वयाकृतंभुवउद्विबर्हणंउद्धरणंत्वदन्यः कःश्रद्दधीतस्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयिपुनरसौविस्मयोनभवति यतोविश्वेसर्वेविस्मयायस्मिन् कुतःयोभवान् अतिविस्मयमस्यद्भुतमिदंविश्वंक्रियाविशेषणंवा ससृजेसृष्टवान् ४३ विस्मयंदर्शयंतःप्रार्थयंते विधुन्वतेनिद्धाभ्याम् सटानांशिखाभिःउग्रैःउद्धूताउच्छूलिताःयेशिवाअंबुबिंदवः तैःसिच्यमानावयंपवित्रीकृताः ४४ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥

१३ भा०टी० नवकर्मणांपारंयएषतेअवलोकयनिज्ञानुमिच्छनीत्यर्थः यस्यनवयोगमाययायोगुणैःसहयोगस्तेनमोहितम्
टी० अतोविश्वस्यशंमंगलंविधेहि यथात्वामचिंत्यानंतशक्तिंज्ञात्वाभजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ४५ उपस्थीयमानः स्तू
५९ यमानः स्वखुराक्रांतइतिजलेऽपिधारणशक्त्याधानंदर्शयति अवितारक्षकः ४६ । ४७ कथनीयानिमायीनिम

सवैवतन्म्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः यद्योगमायागुणयोगमोहि
तंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशम् ४५ मैत्रेयउवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्र
ह्मवादिभिः सलिलेस्वखुराक्रांतउपधत्तावितावनिम् ४६ सइत्थंभगवानुर्वीविष्व
क्सेनःप्रजापतिः रसायालीलयोन्नीतामप्सुन्यस्ययौहरिः ४७ यएवमेतांहरिमेधसो
हरेःकथांसुभद्रांकथनीयमायिनः शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशु
हृदिप्रसीदति ४८ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः अन
न्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयःस्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपराम् ४९ कोनामलोकेपुरुषार्थसार
वित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् ॥ ॥ यावंतिचरित्राणियस्यश्रवयेतश्रावयेत् हृस्वमार्षम् उश
तीकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ४८ यद्यपिसकलभाःतथापिनप्रार्थनीयाइत्याह नाभिराशीर्भि
रलंलवात्मभिःतुच्छाभिःनचतदाभजनस्यैवफलंत्यंशंकनीयंइत्याह भगवद्भजनव्यतिरेकेणफलान्तरदृष्टिंविनाभ
जतांस्वपरप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशयत्वादहैतुकीभक्तिंजानन् ४९ ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

अतःकोनामपुराकथानांपूर्वंवृत्तानांमध्येकथंचिदापीयविरज्येतविरमेत्नरेतरंपशुंविना ५० ॥ इतिश्रीभागवतेदी
कायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ चतुर्दशेनिदानंतुतद्धेवक्तुमुच्यते संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवःकामतोदितेः ॥ १ तेनैव
येनभूमिरुद्धृता अनुशुश्रुमत्वन्मुखात् २ मृधोयुद्धम् ३ साधुत्वेहेतुःयद्यस्मात्त्वंहरे रवतारकथांपृच्छसीतिमर्त्त्यानांमृ

आपीयकर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५० ॥ इतिश्रीभा०तृ०स्
करूपानुवर्णनेत्रयोदशो० १३ ॥ श्रीशुकउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःक
थांकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छतमुद्यताञ्जलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ वि
दुरउवाच तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्त्तिना आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रु
म २ तस्यचोद्धरतःक्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृ
धः ३ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाश
विशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयार्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरो
हहरेःपदम् ५ ॥ ५ ॥ त्युपाशंविशातयतिमोचयतीतितथा ४ तदेवदर्शयति ययाकथयाउत्तान
पदःपुत्रोध्रुवःमुनिनानारदेनअर्भकएवयदाध्रुवायकृतंदादिभिर्विमानमानीतंतदाऽस्यदेहत्यागोऽपेक्षितः
स्यादितिमत्वामृत्यावासन्तेऽपिदेहंनतत्याज किन्तु सोपानइवतस्यमूर्ध्निपदंदत्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारु
ढःवक्ष्यतिहि परीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंकृतस्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयमिति ५ ॥ २ ॥

तयोः संग्रामे हेतुं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति अथेति अनुपृच्छतां देवानां ब्रह्मणा वर्णित इतिहासो मया श्रुतः ६ देव
प्रश्नप्रस्तावाय प्रथमं हिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति मरीचेः
पुत्रं कश्यपं तत्र च्छयः कामः तेनार्दिता अतः संध्यायामेव कामितवती ७ तदप्यग्निहोत्रशालायाम् तत्रापि समाहि
तम् अग्निर्जिह्वा यस्य यजुषां यज्ञानां पतिं पुरुषं श्रीविष्णुम् ८ कृपणां बहुभाषिणीमिति वक्ष्यति तत्र एष मामिति

अथाऽत्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम् ६।
दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिम् अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता।
७ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारे समाहित
म् ८ दितिरुवाच एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामि
वमतंगजः ९ तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामन
नुग्रहम् १० भर्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जा
यते ११ पुरा पिता नो भगवान्दक्षो दुहितृवत्सलः॥ ९ द्वाभ्याम् कार्पण्यं भर्त्तरीति चतुर्भिश्च बहु
भाषणं वर्ण्यते दुनोति पीडयति विक्रम्य शौर्यमाविर्भाव्य रंभां कदलीम् ९ आयुंक्तां सर्वतो युनक्तु सम्यक्करो
तु १० भर्त्तरि प्राप्तबहुमानानां स्त्रीणां यशः लोकान् आविशते व्याप्नोति प्रजया पुत्ररूपेण तज्जाया जाया भवति राम:
यदस्यां जायाभवति यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतेः ११ नोऽस्माकं पिता नोऽस्मान्पृथक् अपृच्छत अयं भावः॥ ५२

त्रयोदशानामप्यस्मा कंत्वयिभावसाम्येवैषम्याचरणंतवानुचितमिति १२।१३ मोघंनभवतिहिमहीयसित्वादृशे

महत्तमे १४ प्रवृद्धानंगेनकश्मलंमोहोयस्यास्ताम् १५ संध्याकालवंचनायभार्याप्रशंसाएषइतिपंचभिःयतः

यस्याःसकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेतितानप्यन्नादिदानेनकृच्छ्रतस्तारयन्स्वयंतरतीत्यर्थः १७ आत्मनो

कंवृणीतवरंवत्सादृत्यपृच्छतनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः।

त्रयोदशाददात्तासांयास्तेशीलमनुव्रता १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकञ्जविलोच

न आर्त्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणी

म् प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदि

च्छसि तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रयानुपादायस्वाश्र

मेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनोत्यर्धं

श्रेयस्कामस्यमानिनि यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येंद्रिया

रातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९॥ १९ ॥ ॥

देहस्यार्द्धंकर्मस्थहयोः।

सहाधिकारात् यच्छ्रद्धानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः स्वधुरंदृष्टादृष्टकर्मभारंविज्वरःनिश्चिन्तः।

१८ हेलाभिर्लीलाभिःजयेमेतिसभार्यस्यंद्रियाणिप्रायेणे नस्ततोनसर्पन्तीतिभावः १९॥ १९ ॥ १९॥

तामनेकोपकारकर्त्रीं त्वां कार्त्स्न्येन अनुकर्त्तुं प्रत्युपकारैः त्वत्सदृशीभवितुं न प्रभवः न समर्थाः ये चान्ये गुणगृभवः गुणग्रियास्तेऽपि न समर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दात् जन्मान्तरैरपि न प्रभव इत्युक्तम् २० यद्यपि त्वदनुकरणमशक्यं प्रजात्यै पुत्रोत्पत्त्यै नातिवोचं ततिनन्निरंतिप्रतिपालय प्रतीक्षस्व २१ स्वनिंदामगणयंती भीषयन् श्रीरुद्रमनुवर्णयति एवेति सप्तभिः घोराणामेषा वेला स्वयं च घोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिः भूतगणैः २३ तर्हि तत्संमुखस्त्व

नवयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृभवः २०
अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यलम् यथा मां नातिवोचंति मुहूर्त्तं प्रतिपालय॥
२१ एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना चरंति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह २२॥
एतस्यां साध्वि संध्यायां भगवान्भूतभावनः परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट् २३
श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते २४ न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चि

मात्रं वर्जनीयमिति चेत्तत्राह श्मशाने यश्चक्रानिलः वातमंडली तस्मिन्या धूलिस्तया धू॥ हिगत्यः॥ ग॥
म्रः विकीर्णो विक्षिप्तः विद्योतो द्युतिमान् जटाकलापो यस्य भस्मनाऽवगुंठः प्रावृतः अमलः रुक्मवद्देहो यस्य
सदेवः त्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेष्वनुषङ्गः एकस्य जामातरः परस्परं भ्रातरो व्यव॥
ह्रियन्ते अतो मम भ्राता असौ तव देवर इति लज्जार्थमुक्तम् २४ ननु तथाऽपि महत्त्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य

समन्तादीश्वरस्यैश्वर्यमेवाह येनचरणेनापविद्धां निर्माल्यवत् दूरतस्त्यक्ताम् तेन भुक्तभोगामजां मायांत।
न्मयीं विभूतिं महाप्रसाद इत्याशास्महे व्रतैस्तमाराध्य २५ अनिषिद्धस्त्वस्यागादसौ पिशाच इत्युपहासेनका
र्यइत्याह द्वाभ्याम् यस्य अनवद्यं विषयासक्तिशून्यमाचरितं विभित्सवः भेत्तुमिच्छवः २६ समीहितमभिप्रे।
तं लोकशिक्षारूपम् अविदुषः अविद्वांसः यद्वा न विद्वान् यस्मादिति तस्य सर्वज्ञस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैरिति

वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां वत भुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितं मनी
षिणो गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्या
मचरद्गतिः सताम् २६ हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्रतस्याविदुषः समीहित
म् यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयो यत्कृ।
तसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्च
रितं विडंबनम् २८ मैत्रेय उवाच सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया जग्राह वासो
ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा २९॥ ॥ श्वभोजनं शुनां भोज्यं शरीरं स्वात्मतयाऽयमेवात्मेति बुध्या २७ अ
हो अनर्क्यं तस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयो येन कृतान् सेतून् स्वस्वाधिकारान् पालयन्ति यः कारणं यस्य येन
कृतमिदं विश्वम् माया च यस्याज्ञाकरी विभूम्नः परमेश्वरस्य विडंबनमतर्क्यमित्यर्थः २८ भर्त्रा निरूपकेणए
वं संविदिते ज्ञापितेऽपि सति वृषलीव वेश्येव २९॥ २९ ॥ २९ ॥ २९ ॥ २९ ॥ २॥

विकर्मणिनिषिद्धे दिष्टायदैवरूपायेश्वराय उपविवेशेतिमैथुनंलक्ष्यते ३० उपस्पृश्यस्नात्वागर्भशब्दवाच्यंविरजंज्यो
तिर्ध्यायन्सनातनंब्रह्मगायत्रींप्रणवंवाजजाप ३१ कर्मावद्येनकर्मदोषेण ३२ मावधीन्माहंस्त्वित्यर्थः वधशंकाबीज
माह रुद्रइति अंहसमंहः अपराधमकरवंकृतवत्यस्मि ३३ रुतदुःखंननद्रावयतीतिरुद्रस्तस्मै उग्रायाननिष्ठं।

सविदित्वाऽथभार्यायास्तंनिर्बन्धंविकर्मणि नत्वादिष्टायरहसितयाथोपविवेशह
३० अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः ध्यायन्जजापविरजंब्रह्मज्योतिःस
नातनम् ३१ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभा
षत ३२ दितिरुवाच नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रःपतिर्हिभूतानांय
स्याकरवमंहसम् ३३ नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे शिवायन्यस्तदंडायधृतदं
डायमन्यवे ३४ सनःप्रसीदतांभामोभगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानांस्त्रीणांदेवः
सतीपतिः ३५ मैत्रेयउवाच स्वसर्गस्याशिषंलोक्यामाशासानांप्रवेपतीम् निवृत्तसंध्या
नियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ कश्यपउवाच अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्त्तिकादुत

ध्यायमीढुषेसकामेषुफलसेचनकर्त्रेनिष्कामेषुशिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषुधृतदंडायसंहारेमन्यवे ३४
भामोभगिनीभर्त्ताउरुरनुग्रहोयस्य व्याधस्यनिर्दयस्यापिसतीपतिरित्यनेनस्त्रीणांस्वभावंस्वयमपिवेत्तीतिसूच
यति ३५ स्वसर्गस्यस्वसंतानस्यआशिषंक्षेमम् लोक्यालोकद्वयार्हांसंध्यायांयोनियमःसनिवृत्तोयस्य ३६ तेआत्म ५४

उत अपि मम निदेशस्याज्ञाया अतिचारेणातिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणाम् ३७ एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिः जाठराधमौ पु-
त्रापसदौ हे चंडि कोपने ३८ हन्यमानानां सताम् ३९ शतपर्वधृक् वज्रधर इन्द्रः ४० सुनाभेनोदारो बाहुर्यस्य म-
त्त्वं मम कोपितेष्वित्युक्तत्वात् शंकितचित्ता सती प्रार्थयते ब्राह्मणान्माभूदिति ४१ नारका अपि तथा यां यां योनिमसौ ग-

मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ॥
लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृ।
तागसाम् स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ३९ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवा-
न्लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाऽद्रीञ्छतपर्वधृक् ४० दितिरुवाच वधं भगव-
ता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१ न ब्रह्मदंड-
दग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगृण्हंति यां यां योनिमसौ गतः ४२ कश्यप उवाच
कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ४३
पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः गास्यंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ४४॥

तो भवति तत्रस्याश्च नानुगृह्णन्ति कृपां न कुर्वन्ति ४२ कृतो योऽपराधस्तेन शोकस्ततोऽनुतापस्तेन प्रत्यवमर्शनात् युक्ता-
युक्तविचारात् भगवति हरौ भवे श्रीरुद्रे एतैः पंचभिः कारणैः ४३ पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां म-
तो भविष्यति तमेव वर्णयति गास्यंतीति सार्धैः पंचभिः समं सहसदृशं वा ४४ ॥ ४५ ॥ ४४ ॥ ६ ॥

हेमवर्णहेमयथायोगैर्दाहादिभिरुपायैःशोध्यते तथायस्यशीलंस्वभावमनुवर्त्तितुमनुगंतुंप्राप्तुंनिर्वैरादिभिर्योगैरा
त्मानंभावयिष्यंति ४५ विश्वप्रसादेहेतुःयदात्मकंस्वदृक् आत्मसाक्षी यस्मानन्यथा भगवानेवसत्यइत्येवंभूतयादृ
शा तोष्यते तोषंप्राप्स्यते ४६ तत्रहेतुःसवाइति महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिःमहानुभावः महतामपिमध्येमहिष्ठः।
अतिशयेनमहान् प्रवृद्धयाभक्त्याऽनुभाविते शोधितेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्यदेहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ४७ महाभा०

योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छीलमनुवर्त्तितुम् ४५।
यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा
४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहाऽनुभावोमहतांमहिष्ठः प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताश
ये निवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथि
तोदुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्त्तानैदाघिकंतापमिवोडुराजः ४८ अन्तर्बहिः
श्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुर
त्कुंडलमंडिताननम् ४९॥ भगवतत्त्वमाह अलंपटइति शीलधरःसुस्वभावःगुणानांधैर्यादीनामा
करःजन्मभूमिः परेषांसमृद्ध्याहृष्टः परेषुदुःखितेषुसत्सु नभूतोजातःशत्रुर्यस्य निदाघेभवंतापंचंद्रोयथाहर
ति एवञ्जगतःशोकहर्त्ताभविष्यति ४८ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतरिति स्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृही
तानिरूपाणियेन श्रीरेवललनासुंदरीतस्याःललामंमंडनंद्रष्टाद्रक्ष्यति ४९॥ ४९ ॥ ४९ ॥ ६॥

महामनाः सोत्साहश्चित्ताहरिणा सह युद्धेन मरणे पुत्रयोः कीर्त्तिः सद्गतिश्च भवेदिति ५० ॥ इति तृतीयस्कंधे टीकायां
चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ हतप्रभैः सुरैः पृष्टः प्राह पंचदशे विधिः तद्बीजं विप्रशापादि वैकुण्ठे विष्णुभृत्ययोः १ तदेवं दे
वानां ब्राह्मणश्च संवादप्रस्तावमुक्त्वेदानीं तं संवादं वक्तुमाह प्राजापत्यं काश्यपं तेजो वीर्य्यं परेषां तेजो हंतीति तथा
आर्षः स्वपुत्राभ्यां करिष्यते यत्कारणामर्द्दनं पीडनं तस्मात् शंकमाना १ तेन गर्भतेजसा हता लोके निरस्ता सूर्यादिप्र

मैत्रेय उवाच श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशम् पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वा
सीन्महामनाः ५० ॥ इति श्रीभाग० तृ० दितिकश्यपसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४ मैत्रेय उ
वाच प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः दधार वर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्दनात् १
लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वांतव्यतिकरं दिशाम् २
देवा ऊचुः तम एतद्विभो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशम् न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्म
नः ३ देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित्
४ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ॥ १ काशे हतौजसः हतप्रभावाः ध्वांतेन व्यतिकरं संकरम्
२ वेत्थ जानासि किं विचारयसि यद्यतो वयं संविग्ना भीताः अव्यक्तम् अज्ञातम् न स्पृष्टं वर्त्म ज्ञानप्रचारो यस्य ३ ब्र
ह्माणं परमेश्वरत्वेन स्तुवंतः प्रार्थयन्ते देवदेवेति सप्तभिः लोकनाथानां शिखामणे भाववित् अभिप्रायज्ञोऽसि
केनाभिप्रायेणादितेर्गर्भो वर्द्धत इति जानासीत्यर्थः ४ विज्ञानं वीर्य्यं बलं यस्य इदं ब्रह्मदेहमुपेयुषे प्राप्तवते ॥ ६ ॥

२५ भा०त० गृहीतोगुणभेदः रजोगुणोयेन व्यक्तस्यप्रपंचस्यायोनये कारणायनव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येति।
टी० षा ५ सकामतयाप्रतिक्षणं दुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तास्तुवंतआहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेणभा
५६ वेनभक्त्याध्यायंति आत्मनोजीवान्भावयतीतितथा स्वस्मिन्प्रोतानिग्रथितानिभुवनानियेन चेतनाचेतनप्रपं
चकारणमित्यर्थः तत्रहेतुः सदसदात्मकं कार्यकारणरूपम् ६ जितःश्वासइंद्रियाणि आत्मामनश्चयैः भतःरूप

गृहीतगुणभेदायनमस्तेऽव्यक्तयोनये ५ येत्वाऽनन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावन।
म् आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुपक्वयोगानांजितश्वासेंद्रिया।
त्मनाम् लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्ये
वयंत्रिताः हरंतिबलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमंस्तमसा।
लुप्तकर्मणाम् अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्नानार्हसीक्षितुम् ९ एषदेवदितेर्गर्भओजः
काश्यपमर्पितम् दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्द्धतेऽग्निरिवैधसि १० ॥ १० ॥ १० ॥ २

क्तयोगाः अतएवप्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषाम् ७ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येति तंत्यादामन्या।
आयत्ताअधीनाः मुख्यायनियंत्रे प्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिः तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानिइत्यादिः ८ त
मसाअहोरात्रविभागाभावेनलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नान् आपद्गतानस्मान् ९ आपत्कारणमाहुःएषग।
र्भः तस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यंदिशस्तिमिरयन् तमोव्याप्ताःकुर्वन् १० ॥ १० ॥ १० ॥ स्क०
५६

दितेः कुचेष्टितं ज्ञात्वा प्रहस्य देवानां ये शब्दा विज्ञप्तिवाक्यानि तेषां गोचरो विषयभूतः प्रत्यभाषत ११ युष्मत्सकाशात् पूर्वजाताः १२ वैकुंठाख्यलोकं ययुः १३ तं वर्णयति वसंतीत्यादि द्वादशभिः वैकुंठस्य हरेरिव मूर्त्तिर्येषां ते निमित्तं फलं तेन निमित्तं प्रवर्त्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मेणेत्यर्थः आराधयन् आराधितवंतः १४ यत्रेति शब्दगोचरो वेदांतैकवेद्यः विरजं सत्वं मूर्त्तिं विष्टभ्य धृत्वा वृषो धर्ममूर्त्तिः स्वानां स्वान् १५ तत्रत्यं वनं विशिनष्टि यत्रेति चतुर्भिः सर्वे

मैत्रेय उवाच स प्रहस्य महाबाहो भगवान् शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन् रुचिरया गिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः चेरुर्विहायसा लोकाल्लोकेषु विगतस्पृहाः १२ त एकदा भगवतो वैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्त्तयः येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिम् १४ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः सत्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः १५ यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्त्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्त्तिमत् १६ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायंति लो-

ष्वृतुषु श्रीः पुष्पादिसंपद्येषां तैः १६ चरितानि चरित्राणि भर्त्तुः प्रभोः अनुविकसन्त्यः मधुमकरन्दः तद्युक्ता माधव्यो वासंत्यो लताः यद्वा अनुविकसन्मधवः प्रसरन्मकरंदाः माधव्यः मधुकालीनाः क्रमनमूः तासां गंधेन खंडिता विभिन्ना धीर्येषां तेऽपि तद्गंधापकमनिलं क्षिपंतः तिरस्कुर्वंतो गायन्ति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १ ॥

१५

भा० तृ० अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयस्त्वेपिभगवद्भजनानंदासक्तिर्दर्शिता १७ अन्यभृताःकोकिलाःदा
टी० त्यूहश्चातकःअचिरमात्रंक्षणमात्रंविरमति अनेनतत्रसंक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः १८ पं
५७ मंदारपारिजातौसुरतरुविशेषौ कुरवस्तिलकवृक्षःउत्पलंरात्रिविकाशिअंबुजंदिनविकाशिपुन्नागोनागकेस
रःएताःसुमनसःपुष्पजातयःसुगंधाअपितुलसिकाभवनेश्रीहरिणातुलस्यागंधेऽर्चितेसतियस्मिन्वनेनस्याल

अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियोऽप्यनिलंक्षिपन्तः १७ पारा
वतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुककतित्तिरिबर्हिणांयः कोलाहलोविरमतेचि
रमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने १८ मंदारकुन्दकुरवोत्पलचंपकार्णपुन्ना
गनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोब
हुमानयंति १९ तत्संकुलंहरिपदाननिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषांबृ
हत्कटितटास्मितशोभिमुख्यःकृष्णात्मनांनरजआदधुरुत्स्मयाद्यैः २० ॥ ...पोबहुमानयंति

अनेनतत्रत्यागुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तम् एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरितिपूर्वेणान्वयः १९ पुनः
वैकुण्ठमेवविशिनष्टि तत्संकुलंव्याप्तंभवतिकैर्हरिपदयोरानतिःप्रणामःतावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैःन
कर्मादिप्राप्यैर्वैडूर्यमारकतैर्हेममयैश्चविमानैःबृहंतिकटितटानियासांस्मितशोभीनिमुखानियासांताअपिकृ राम:
ष्णेआत्मायेषांरजःकाममुत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिःनआदधुःनजनयामासुः २० ॥ २० ॥ २० ॥ ५७

श्रीर्लक्ष्मीः रूपिणी मनोहरमूर्त्तिधारिणी सती श्रीहरेः सद्मनि संमार्जनं कुर्वतीव यस्मिन् लोके संलक्ष्यते चरणार
विंदं क्वणयती नूपुरेण शब्दयं ती विमुक्तो दोषश्चांचल्यं यया यद्वा मुक्तेन दोषाप्रसारितेन बाहुना कीदृशे सद्मनि
स्फटिकमयानि कुड्यानि यस्मिन् मध्ये मध्ये च शोभार्थं उपेतं संयुक्तं हेम यस्मिन् यस्या अनुग्रहणे श्रीरनुग्रहं करो
तु इदृर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां यत्नः सा अयं भावः यद्यपि तत्र रजो नास्त्येव तथाऽपि स्वर्णपट्टिकाऽवच्छिन्न भित्तिभा
गेषु बहुधा प्रतिबिंबिता सती लीलाऽबुजं भ्रामयंती विनय भक्तिभ्यां तथा लक्ष्यत इति २१ अङ्ग हे देवाः यद्यस्मिं

श्रीरूपिणी क्वणयती चरणारविंदं लीलाऽबुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा संलक्ष्यते र
स्फटिककुड्य उपेत हेम्नि संमार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषु विद्रुमतटा
स्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमी
क्ष्य वक्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादात्
शृण्वंति येन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः ११ लोके श्रीरेव मम तत्र अमंस्त मेने किं कुर्वती विद्रुममयानि

तटानि यासाम् अमला अमृततुल्या आपो यासां तासु वापीषु निजवने लक्ष्मीवने परिचारिकाभिरन्विता तुलसी
भिः श्रीविष्णुं पूजयंती तदाउदके प्रतिबिंबितं शोभनालकयुक्तमुत्कृष्टनासिकायुक्तं च स्ववक्त्रं वीक्ष्य भगवता उ
च्छेषितं चुंबितमित्यमन्यत अनेन लक्ष्म्या अपि सौभाग्यसुखं भगवदनुग्रहेणैवेति द्योतितम् २२ पुनः कथंभूतं
तत् यद्वैकुण्ठं न व्रजंति केये कुकथाः शृण्वंति कास्ताः अघंभिनत्तीत्यघभित् तस्य हरेः रचनासृष्ट्यादिलीला तस्या

अनुवादाद्यनुविधयः अर्थकामादिवार्त्ताः स्तिवंप्रतिष्ठिकाः

२५

भा॰ तृ॰ तेषामव्रजने हेतुः यास्तु हतभाग्यैर्नरैः श्रुताः सत्यः तांस्तान् श्रोतॄन् अशरणेषु निराश्रयेषु तमस्सु नरकेषु क्षिपंति
टी॰ हन्त खेदे कथंभूताः आत्तः सारः श्रोतॄणां पुण्यं याभिस्ताः २३ प्रसंगात्तान् शोचति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यर्थितां नृ-
५८ गतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः प्राप्ताः संतोऽपि हरेराराधनं न कुर्वन्ति कीदृशीं नृगतिम् यत्र यस्यां धर्मसहितं तत्त्वज्ञानं
भवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः ते अमुष्य भगवतो विस्तृतया मायया ननु संमोहिताः बतेति खेदे यदि चैवं संबंधः
केवलं त एव न व्रजंति किंतु ये भगवदाराधनं न कुर्वंति तेऽपि तेषां मायामोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतम् यच्च

यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्त २३ येभ्य-
र्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सह धर्म यत्र नाराधनं भगवतो वि-
तरन्त्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते २४ यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या
दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्त्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्प-
कलया पुलकीकृताङ्गाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधा-
ग्र्यविमानशोचिः ॥

२५ नः उपरि स्थितं व्रजंति के अनिमिषान्देवानामृषभः श्रेष्ठो हरिस्तस्यानुवृत्त्या दू-
रेयमो येषां यद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरे दूरीकृताहंकारा इत्यर्थः स्पृहणीयं करुणादिशीलं येषाम् किंच भ-
र्त्तुर्हरेः यत्सुयशः तस्य मिथः कथने योऽनुरागस्तेन वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकलातया सह पुलकीकृतमंगं येषाम् रामः
निरहंकारत्वादस्मत्तोऽपि येऽधिकास्ते यत्र व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्तदा अपूर्वविकुंठम् अथो अनंतरमुपेत्य मुनयः प ५८

परमुत्कर्षं सुरमापुः अपूर्वत्वे हेतवः विश्वगुरुणा हरिणा अधिकृतमधिष्ठितं भुवनानामेकमेव वंद्यं दिव्यमलौकिकं विचित्राणि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेनोपेत्य परमेश्वरे तु योगमायेति चिच्छक्तिविलास इति द्रष्टव्यम् २६ तस्मिन्वैकुंठे षट् कक्षाः प्राकारद्वाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठया तत्तद्दृष्टुं तद्दर्शनआसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौ देवावपश्यन् समानं वयो गृहीते गदे याभ्यां

आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् २६ तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ २८ द्वार्य्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकाया सर्वत्र ते विषमया मुनयः स्वदृष्ट्या विश्वं चरंत्यविहता विगताभिशंकाः २९

परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकः सुंदरो वेषो ययोः २७ तावेव वर्णयति मत्तद्विरेफायस्यां तया वनमालया निवीतौ कंठलंबिन्या अलंकृतौ असितानीलाः चतुष्टये चतुःसंख्याकाः बाहवस्तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाग्रभसं किंचित्क्षुब्धं दधानौ स्फुटौ उत्फुल्लौ निर्गमौ श्वासमार्गौ नासापुटे ताभ्याम् २८ एतयोर्मिषतोः पश्यतोः तावनादृत्य अपृष्ट्वैव यथा पूर्वाः षड्द्वारः पुरटालंकृतवज्रमय्यः कपाटिका याः स्रुताः यथा विविशुः तथा सप्तमाया

वातरशनान्नग्नान् वृद्धानपिपञ्चवर्षबालकवत्प्रतीयमानान् चकारादाज्ञयाचअस्खलयतांनिवारितवन्तौन ना
तंत्वलनमर्हंतीतितथानान् अहोअत्रापिधार्ष्ट्यमित्येवंतेषांतेजोविहस्य भगवतोब्रह्मण्यदेवस्यप्रतिकूलशी
लयोः ३० हरेःद्वारपालपतिभ्यांदेवेषुपश्यत्सुवार्य्यमाणास्तेमुनयःकोवामित्यादिश्लोकत्रयीमूचुः रुत्हत्त
मः श्रीहरिःतस्यदिदृक्षितंदर्शनेच्छातस्यभंगेसतिकामस्यानुजःक्रोधःतेनसहसाअकस्मादेवउपप्लुतानिक्षु
भितान्यक्षीणियेषांते रुत्हुपूज्यनमाअपीतिनिषेधानर्हत्वेक्रोधानर्हत्वेवाहेतुः ३१ उच्चैर्महत्याभगवत्परिचर्यया

तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्द्धवयसोविदितात्मतत्त्वात् वेत्रेण।
चास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यांमिषत्स्व।
निमिषेषुनिषिद्ध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रतिहारपाभ्याम् ऊचुःरुत्हत्तमदिदृक्षि
तभङ्ग‌ईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ३१ मुनयऊचुः कोवामिहैत्यभगवत्प।
रिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमःस्वभावः तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवां।
कोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः ३२॥ एत्यप्राप्यइहवैकुण्ठेनिवसतांतद्धर्मिणांभगवद्धर्मि

णांसमदर्शिनांमध्येवांयुवयोरेवकोयंविषमःस्वभावः कैश्चित्सर्वेष्वेवकैश्चिन्नेत्येवंभूतःननुस्वामिनोरक्षा
र्थंद्वारपालयोरेषःस्वभावोगुणएवेतिचेत्तत्राहुः तस्मिन्नितिकुहकयोःकपटयोःआत्मवत्स्वदृष्टांतेनयथा।
आवांकपटौतथाऽन्योऽपिकश्चित्कपटःप्रवेक्ष्यतीतिअयंभावःनत्वत्रभगवद्भक्तंविनाकश्चिदागच्छतिनचे।

५७

भयशंकाबीजंचभेदः सचकस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तंविश्वंकुक्षौयस्ययत्रयदाइहभगवतिधीराविद्वांसः आत्मनोऽन्तरभेदनपश्यंति किंत्वस्मिन्परमात्मनि आत्मानमंतर्भूतंपश्यंति महाकाशेघटाकाशमिवतदा। यथाऽन्यस्यराजादेःउदरभेदिउदरभेदयुक्तंभयंभवतितथाऽस्यश्रीहरेस्ताहग्भयंयतःयेनकारणेनक्रूरवेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्यादितंतत्किम् नकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्यवैकुंठनाथस्यभृत्याभ्यांयुवाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्त्तुंइहास्मिन्नपराधेयत्युक्तंतद्वीमहि चिंतयेमतदेवाहुःअंतरस्यभेदस्यभावःसत्तातद्दर्शनेनइतःवैकुं

नत्यन्तरंभगवतीहसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्युदरभेदिभयंयतोऽस्य ३३ तद्वामुष्यपरमस्यविकुंठभर्त्तुःकर्त्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्याम् लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोऽस्ययत्र ३४ तेषामितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५॥ ३५॥

ठलोकात्व्रजंतम् यत्रयेषुलोकेषुअस्यपापीयसोऽन्तरदृष्टुः इमेकामःक्रोधस्तथालोभइतिगीतोक्तास्त्रयोरिपवोभवंतिइतोवैकुण्ठात्पापीयसोलोकानितिवा ३४ इतितेषामीरितंभाषणंघोरमवधार्य्यतंचब्रह्मदण्डंब्रह्मशापमवधार्य्यतेचास्त्रसमूहैरप्यनिवार्य्यमवधार्य्यहरेरनुचरौअतिकातरेणअतिकातर्य्येणभयेनतत्पादग्रहणंकुर्वन्तौसंतौदण्डवदपततोम् कथंभूतस्यहरेः एवंभूतेभ्योमुनिभ्यःताभ्यामपिउरुअधिकंबिभ्यतःभयंभावयतः ३५॥

अहो अपराद्धमस्माभिरित्यनुतप्यमानान्प्रत्यूचतुः अघोनि अघवति यउचितो दंडः सएवभगवद्भिरकारिनात्रभवतामपराधः कश्चित् अतोऽसौनौ आवयोः भूयात् यः अशेषमपिस्मरहेलनम् ईश्वराज्ञाऽतिक्रमरूपंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयः कृपानिमित्तोऽनुतापस्तस्यलेशेननौअधोधः मूढयोनीर्व्रजतोरपिभगवत्स्मृतिप्रतिघातकोमोहोनभवेत्। किंतु मोहोऽपिस्मृतिमेवप्रवहतादितिप्रार्थना ३६ एवंस्वानांमहत्त्व अतिक्रममपराधंतत्क्षणमेवविबुद्ध्य तस्मिन्यत्रतेरुद्रास्तद्देशंययौ आर्याणांहृद्यः मनोज्ञः चरणौचलयन्निति अयंभावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजंक्रोधंतौदर्शयन्।

भूयादघोनिभगवद्भिरकारिदण्डोयोनौहरेतस्मरहेलनमप्यशेषम्॥ मावोऽनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नोमोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोऽधः ३६ एवंतदैवभगवानरविन्दनाभःस्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ३७ तन्त्वागतंप्रतिहृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यम्॥

९ग्रामयिष्यामीतिव्याजेनपद्भ्यामेवययौ श्रीसाहित्यंचनिष्कामानामपिविभूतिभिः पूरयित्वाक्षमापयितुम् ३७ तत्रतैर्दृष्टंदेवमनुवर्णयन्तिपञ्चभिः तन्तुआगतंतेअचक्षत अपश्यन् आपंचमादिदंमवक्रियापदम् स्वपुंभिःश्रीघ्रंप्रतिहृतमानीतमौपयिकं गमनोचितंछत्रपादुकादियस्यकथंभूतम् स्वसमाधिनाभाग्यंभजनीयंफलंयद्ब्रह्मतदेवाक्षविषयंहंसवत् श्रीर्ययोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यःशिवोऽनुकूलोवायुः तेनलोलंतञ्चलंतः शुभ्रातपत्रशशिकेसरः शुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसादृश्याच्छशीतस्यकेसर॥ ६०॥ राम:
६०

⊕

मुक्ताहारविलंबाः तेभ्योगलेतिशीकरांबूनियस्मिन्तम् शीकरोंबुकणः ३८ कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसा
दैकसुखम् स्पृहणीयानांगुणानां धामस्थानम् स्नेहावलोककलयासप्रेमकटाक्षेणत्वद्दिसंस्पृशंतंकृखयंतम्
त्रैलोक्यविवक्षापेक्षेसत्यलोकपर्यंतःस्वर्गः तस्यचूडामणिवत्स्थितंस्वधिष्ण्यवैकुंठंकृभगयंतंशोभयंतम् ३९
पृथुर्नितंबःआश्रयत्वेनविद्यतेयस्यतस्मिन्पीतांशुके अलिभिर्नादितयावनमालयाचयुक्तम्कृभगयतमिति

हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ३८ कृत्स्नप्रसा
दैकसुखंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयात्वदिसंस्पृशंतम् श्यामेपृथावुरसिशोभित
याश्रियास्वश्चूडामणिंकृभगयंतमिवात्मधिष्ण्यम् ३९ पीतांशुकेपृथुनितंबिनिवि
स्फुरन्त्याकांच्योऽलिभिर्विरुतयावनमालयाच वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेवि
न्यस्तहस्तमितरेणधुनानमब्जम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नस
मुखंमणिमत्किरीटम् दोर्दण्डखण्डविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभे
न ४१

पूर्वेणैववासंबंधः वल्गुषुप्रकोष्ठेषुवलयानियस्यगरुडस्यस्कन्धेविन्यस्तएकोहस्तोयेनइतरेणान्ये
नअब्जंलीलाकमलंधुनानंभ्रामयंतम् विन्यस्येतिपाठेचवल्लिवत्यादिहस्तस्यविशेषणम् ४० स्वकांत्याविद्युतःक्षिपंतीयमकराकारेकुण्डलेतयोर्मण्डनस्यार्हेगंडस्थलयस्मिन्तच्चतदुन्नसंचमुखंयस्यमणियुक्तं
किरीटंयस्यदोर्दण्डानांखण्डसमूहःतस्यविवरेमध्येस्थितेनहरतामनोहरेणविहरतेतिवापरार्ध्यउत्कृष्टःतेनहा

किंबहुनाइंदिरायाःउत्स्मितंअहमेवसर्वसौंदर्य्यनिधिरित्यहंकारणमत्रभगवत्सौंदर्येउपसृष्टमस्तंगतमिति
स्वानांभक्तानांधियारचितंभृत्यैःस्वमनस्येवंवितर्कितमित्यर्थःकुतःबहुसौष्ठवेनसौंदर्येणाढ्यंयुक्तम् किंचम
ह्यंममभवस्येश्वरस्यभवतांचकृते अंगंभजंतंमूर्तिंप्रकटयंतमचक्षत निरीक्ष्यचकैःशिरोभिर्मुदानेमुःनमश्च
क्रुःनविशेषेणतृप्तादृशोनेत्राणियेषान्ते ४२ स्वरूपानंदादपितेषांभजनानंदाधिक्यमाह तस्यपादारविंदकिंजल्कैः

अत्रोपसृष्टमितिचोत्स्मितमिंदिरायाःस्वानांधियाविरचितंबहुसौष्ठवाढ्यम् मह्यंभव
स्यभवतांचभजंतमङ्गंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ४२ तस्यारविंदनयनस्यपदा
रविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अन्तर्गतःस्वविवरेणचकारतेषांसंक्षोभमक्षर
जुषामपिचित्ततन्वोः ४३ तेवाअमुष्यवदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्यसुंदरतराधरकुंदहा
सम् लब्धाशिषःपुनरवेक्ष्यतदीयमंघ्रिद्वंद्वंनखारुणमणिश्रयणंनिदध्युः ४४ पुंसांगतिं
मृगयतामिहयोगमार्गैर्ध्यानास्पदंबहुमतंनयनाभिरामम्॥ केसरैर्मिश्रायातुलसीतस्यामक

रंदेनयुक्तोवायुःत्वविवरेणनासाच्छिद्रेणअक्षरजुषांब्रह्मानंदसेविनामपिसंक्षोभंचित्ते ऽतिहर्षंतनौरोमांचं
म् ४३ हर्षकारितंसंभ्रममाहद्वाभ्याम् तेवैकिलअमुष्यवदनमेवासितपद्मस्यकोशोऽन्तर्भागस्तम् असितपद्म
कोशमित्यभूतोपमासुंदरतरेअरुणेअधरोष्ठेकुंदवद्धासोयस्मितम् उतऊर्ध्वंवीक्ष्यलब्धमनोरथाःसंतःनखाए
वारुणमणयस्तेषांश्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वंपुनरवेक्ष्यअधोदृष्ट्यावीक्ष्यपुनःपुनरेवंनिरीक्ष्ययुगपत्सर्वाङ्गलाव

बहुमतमस्यादरास्पदं बहूनांतत्त्वदृशांसंमतमितिवा यौंस्तंपौरुषंवपुर्दर्शयंतम् अन्येषामसिद्धैरसाधारणैःऔत्पत्तिकै
र्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतंसमगुणन् सम्यगस्तुवन् ४५ नित्यंब्रह्मरूपेणंप्रकाशतेननतच्चित्रम् इदानींतुपरममंगल
विशुद्धसत्त्वश्रीमूर्त्याप्रत्यक्षोऽसि अहोभाग्यमस्माकमित्याहुः हेअनंतयस्त्वंहृद्गतोऽपिदुरात्मनामंतर्हितोनस्फु
रसि सनोऽस्माकमंतर्हितोनभवसिनयनमूलंत्वद्यैवराद्धःप्राप्तोसि अंतर्धानाभावेहेतुः भगवतःसकाशादुद्भवोयस्यते
नास्मत्पित्रायर्हियदैव अनुवर्णितरहाःउपदिष्टरहस्यःतदैवनःकर्णमार्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ४६ ननुपित्रो

यौंस्तंवपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगुणन्युतमष्टभोगैः ४५ कुमारा ऊचुः योंऽ
तर्हितोहृदिगतोऽपिदुरात्मनात्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः यर्ह्येवकर्णविवरेण
गुहांगतोनःपित्राऽनुवर्णितरहाभवदुद्भवेन ४६ तंत्वांविदामभगवन्परमात्मतत्त्वंस
त्त्वेनसंप्रतिरतिंरचयंतमेषाम् यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयोहृदिविदुर्मु
नयोविरागाः ४७ ॥ उपदिष्टंभवतामन्यादृशमदृश्यमात्मतत्त्वमहंत्वन्यएवस्यांदृश्यत्वात्नैवमस्मत्स्व
भिज्ञयाभेदनिरासादित्याहुः तमितिहेभगवन् आत्मतत्त्वमेवपरंतंत्वांविदामविद्मःप्रत्यभिजानीमः ननुनिरु
पाधेरात्मतत्त्वस्यकथमीदृशमैश्वर्यंस्यात् अतआहुः सत्त्वेनविशुद्धसत्त्वमूर्त्याएषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसं
प्रतिरतिःप्रीतिःतांरचयंतम् आत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापःकृपातेनविदितैर्ज्ञातैःदृढैर्भक्तियोगैःश्रवणादिभिर्मु
नयोहृदियद्विदुःकीदृशाःउद्ग्रंथयोनिरहंमानाःअतएवविगतरागाः ४७ ॥ ४७ ॥ ४७ ॥ ४७ ॥

स्वयमपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांसुखातिशयमाहुः आत्यंतिकंमोक्षास्व्यमपितवप्रसादंतेनगणयंतिनाद्रियं
ते किंतुकिमुतअन्यत् इंद्रादिपदंतेभ्रुवउन्नयैरुज्जृंभैः अर्पितंनिहितंभयंयस्मिन्तत् केअंगहेभगवन् येभव
तःकथायाःरसज्ञाःकथंभूतस्यरमणीयत्वेनपावनत्वेनचकीर्त्तन्यंकीर्त्तनार्हंतीर्थंचयशोयस्य ४८ इदानींस्वीयाप
राधंद्योतयंतोभक्तिंप्रार्थयन्ते काममितिहेभगवन् इतःपूर्वमस्माकंवृजिनंनाभवत् इदानींसर्वाण्यपिजातानियत
स्त्वङ्क्तौशप्तौ अतस्तैःस्ववृजिनैर्निरयेषुकामन्नोऽस्माकंभवोजन्मस्तात्नुवितर्कैयद्विनुनश्चेतस्तेपदयोरमेत अ

नात्यंतिकंविगणयन्त्यपितेप्रसादंकिंत्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयैस्ते येऽगत्वदंघ्रिशर
णाभवतःकथायाःकीर्त्तन्यतीर्थयशसःकुशलारसज्ञाः ४८ कामंभवःस्ववृजिनैर्निर
येषुनस्तान्वेतोऽलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत वाचश्चनुस्तुलसिवद्यदितेंऽघ्रिशोभाःपूर्ये
ननेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपंतेनेशनिर्वृतिमवापुरलं
दृशोनः॥ ५० ॥

चेतोऽलिर्यथाकंटकैराविध्यमानोऽपिपुष्पेषुरमतेतद्वद्विमानविगणय्यपदिरमेत अंघ्रिभ्यां
शोभायासांयथाचतुलसीगुणनैरपेक्ष्येणात्वदंघ्रिसंबन्धेनैवशोभते तथायदिनोवाचःशोभेरन् यदिचतेगुणैरापूर्य्येत
कर्णरंध्रइत्यल्पस्यपूरणमेवयाचकरीत्याप्रार्थयन्ते अयंतुगूढोऽभिप्रायःकर्णरंध्रस्यआकाशत्वात् गुणगणानांचामू
र्त्तत्वान्नकदाचित्पूरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ४९ अद्यवयंकृतार्थाःस्मेत्याहुः हेपुरुहूतविपुलकीर्तेयदि
दंप्राहुश्चकर्थप्रकटितवानसि दृशोनेत्राणिअनात्मनामजितेंद्रियाणांदुरुहयःअप्रकटोऽपि इत्थंयःप्रतीतोऽसिं

तस्मैतुभ्यमिदंनमोविधेम ५० ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृ०टीकायांपञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥हरिणासांत्वितैर्विप्रैस्तु
तन्नैस्तुषोडशे तयोरस्फुरभावेऽपिकृतोऽनुग्रहईर्यते १ इतिगृणतांतेषांतद्वाक्यंप्रतिनंद्यइदंजगाद एतावित्येकादशभिः
१ यद्यस्मात्मांकदर्थीकृत्यतुच्छीकृत्यबहुयथाभवतितथाअतिक्रमंवःकृतवंतौ २ तस्मात्सएवदण्डोऽंगीकृतः ३ हि

तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनात्मनांदुरुदयोभगवान्प्रतीतः ५० ॥इतिश्रीभागवते॰
म॰तृती॰पञ्चादशोऽध्यायः १५ ॥ब्रह्मोवाच इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् प्र
तिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः १ श्रीभगवानुवाच एतौतौपार्षदौमह्यंजयोविजय
एवच कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्र
तैः सएवानुमतोऽस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात् ३ तद्वःप्रसादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहिमे त
द्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्नामानिचगृण्हातिलोकोभृत्येकृतागसि
सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंतित्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहःस
द्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः ॥ ६ यस्माद्ब्रह्मब्राह्मणाएवमेपरमंदैवतम् तत्तस्माद्यवःप्रसा
दयामि तवकोऽपराधइतिचेत्तत्राह तद्धीतिमदीयैःपुंभिरसत्कृताःतिरस्कृताइतियत् तदात्मकृतमेवमन्ये ४
किंचममैवैताभ्यामनिष्टंकृतमित्याह यस्यस्वामिनोनामानितस्यकीर्तिम् आमयोऽत्रश्वेतकुष्ठम् ५ यस्यमेअमृ॰
तरूपेअमलेयशसिश्रवणेनावगाहःप्रवेशःश्वपचमभिव्याप्यजगत्सद्यस्तत्क्षणमेवपुनाति सोऽहंविकुंठःभवभ्यो

भा॰तृ॰स्कं॰

९६
भा०त्व० उपलब्धाप्राप्तासुष्ठुशोभनातीर्थभूताकीर्त्तिर्येनसः स्वबाहुस्थानीयंलोकेश्वरमपिहन्याम् काऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्व
टी० गुणानुवर्णनंतुब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोः स्थितः पवित्रोरेणुर्यस्य अतएवक्षतो निरस्तअखिलस्यलो
६३ कस्यमलोयेन यद्वा चरणपद्मालग्नः पवित्रोरेणुर्यस्मिन्निति क्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्रहः प्रतिलब्धंप्राप्तं
शीलंयेन येषांसेवयाएतेगुणाममअतएवश्रीर्मांनविजहाति प्रेक्षालवार्थमवलोकनलेशार्थमितरे ब्रह्मादयःते
षांवःप्रतिकूलवृत्तिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसंबंधः ७ किंच ब्राह्मणोममैवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञयामन्मुखतिर॥

सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्त्तिश्छिन्द्यां स्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिम् ६ यत्से
वयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् नश्रीर्विरक्तमपि
मांविजहातियस्याःप्रेक्षालवार्थइतरेनियमान्वहंति ७ नाहंतथाऽद्मियजमानहविर्वि
तानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्टस्यम
य्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिर
जःकिरीटैः॥ ((स्कारएवकृतइत्याह नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्यहविश्चरुपुरोडाशादिहुतभुग॥
ग्निस्तेनमुखेन अदन् अश्नन्नपितथानाद्मि नाश्नामि यद्यथाश्च्योततास्रवताघृतेनप्लुतंविलोडितंपायसादिप्रति
ग्रासंसरसास्वादपूर्वकंचरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मणस्यमुखतोऽश्नामि मयिसमर्पितैः कर्मफलैः तुष्टस्यनि॥
ष्कामस्येत्यर्थः ८ किंच येषाममलमंघ्रिरजः अहंकिरीटैर्बिभर्मितान् विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेत कथं एमः
भूतोऽहम् अखंडाऽनवच्छिन्नाविकुंठाअप्रतिहताचयोगमायाविलासभूताविभूतिर्यस्यसः तथा॥ ६॥ ९॥ ६३

यस्यममार्हणांभःपादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान्लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरःपरमपावनोऽपिसन्न
हंबिभर्मीति ९ किंचमेतनूः अधिष्ठानानिकास्ताः द्विजवरान् दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितॄरितिपाठेऽपिगाए
वविष्णुरूपात्सूर्याद्उत्पन्नत्वात् सूर्यसुता श्चगावइतिवचनात् अलब्धशरणानिरक्षकहीनानिभेदबुध्यामद
धिष्ठानंनभवंतीतिपृथग्दृष्ट्यार्थद्रक्ष्यंति अघेनसुतानष्टादृष्टिर्येषांतान्मदीयोऽधिकृतोदंडनेनायोयमःतस्य
गृध्राकारायेदूताः अहिवत्मन्युर्येषांक्रोधेनकुर्षंति चंचुभिश्छिंदंति १० एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिप

विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९ येमेतनू
र्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुध्या द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिम
न्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषन्त्यधिदण्डनेतुः १० येब्राह्मणान्मयिधियाक्षिपतोऽर्चयंत
स्तुष्यद्धृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्राः वाण्याऽनुरागकलयात्मजवद्गृणन्तःसंबोधयं
त्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्र
तिपद्यसद्यः

तःपुरुषंभाषमाणानपिब्राह्मणान्संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्याऽर्चयन्तः
संतःतुष्यद्धृदःप्रीयमाणचित्ताः स्मितमेवसुधातयाउक्षितंपद्मतुल्यंवक्रंयेषामनुरागकलयाप्रेमांशोभयावा
वाचागृणन्तःस्तुवंतः यथाकुपितमात्मजस्निग्धःपितासुपुत्रोवापितरम् अहमिवभृगुंयुष्मान्वाते रहमुपाहृतोव
शीकृतः ११ तत्तस्मान्मेवसायमभिप्रायमलक्षमाणौअजानंतौयुष्मदपराधोचितांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपमि
तम्

प्राप्नुवतांनन्दिनिस मेनुग्रहः तमेवाह यत्भृतयोर्विवासअचरितःशीघ्रंकल्प्यतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति १२ उश
तीकमनीयांप्रियांदेवीद्योतमानामृषिकुल्याम् ऋषयोमंत्रास्तद्रूपांनस्त्रवाहरूपाम् ऋषिकुलयोग्यामितिवा सर
स्वतींवाचम् आस्वाद्यतन्माधुर्य्यमनुभूयसर्पप्रायेणमन्युनादष्टानामपिक्रोधविषव्याप्तानांहिमनोरसानुभवाभा
वात् प्रियभाषणमपिनसहते तेषांतुआत्मामनःनातृप्यत् अलमितिनामन्यत १३ सतींश्रेष्ठांव्यादायप्रसार्यकर्णदृ
त्वेत्यर्थः लघ्वीमितास्रांगुरुभिरर्थैर्गव्हरांदुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतःगंभीरामर्थतः विगाह्यविचार्यापिकिम

भूयोममांतिकमितांनदनुग्रहोमे यत्कल्प्यतामचिरतोभृतयोर्विवासः १२ ब्रह्मोवाच अथ
तस्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत १३ ॥
सतींव्यादायशृण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगव्हराम् विगाह्यागाधगंभीरान्नविदुस्तच्चिकीर्षित
म् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् प्रोचुःप्राञ्जलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः १५ ऋषयऊचुः नवयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् कृतोमेऽनुग्रहश्चेतियदध्य
क्षःप्रभाषसे १६ ॥ ॥स्मानभिनंदति निंदति असत्कृतंदंडंवासंकोचयतीतिनविदुः १४ ततश्चाभिनंदती
तिज्ञात्वातेप्रहृष्टाःसंतःप्रोचुः क्षुभितारोमांचितात्वक् येषाम् कुपितेतिपाठेसंजातरोमकूपोत्थारोमांचितत्वमे
वोक्तम् आरब्धःआविष्कृतःपारमेष्ठ्यस्यपरमैश्वर्य्यस्यमहोदयःपरमोत्कर्षोयेनतम् अधिराजत्वमाविष्कृत्य
राजशिक्षार्थंब्राह्मणान्मानयतीतिज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षःसर्वेश्वरःसन्नतद्रीत्यात्मकृतंमन्यइत्युक्त्यामयाऽपराधःकृ

किलेतिलोकशिक्षार्थंसूचितंपरमार्थमाहुः विप्राणामितिदेवदेवानांदेवपूज्यानामपिभगवान्त्वमात्माचदैवतंच
१७ लोकशिक्षाऽर्थताप्रपंचः त्वत्तइत्यष्टभिः धर्मस्त्वत्तएवभवतिरक्ष्यतेचत्वंदवतारैःपरमःफलरूपःअतएवगुह्यः
गोप्यःनचस्वर्गादिफलवद्विकारीकिन्तुनिर्विकारोमतःअतएवंभूतस्यतवेदंलोकशिक्षामात्रमितिभावः १८ विप
रीतंचेदमित्याहुः तरंतीति यस्मादनुग्रहाद्देवनिवृत्ताः विरक्ताः योगिनश्चसंतोमृत्युन्तरंतिसभवान् परैरनुगृह्यतेतेति
किंस्वित् नकिञ्चिदित्यर्थः १९ यच्चोक्तंयत्तेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्या

ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाः किलतेप्रभो विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतम् १७ त्व
त्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकल्पोभवान्मतः १८ त
रन्तित्वंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्रहात् योगिनस्सभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९
यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरेणुः धन्यार्पिताङ्घ्रितु
लसीनवदाममधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० यस्तांविविक्तचरितैरनुवर्त्त
मानांनात्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः ॥ २१ इदंत्वत्यन्तमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्याम् यंवैविभूतिर्ल

क्ष्मीः अनुवेलमवसरेऽउपयातिसेवते धृतःपादरेणुर्यस्याः धन्यैः सुकृतिभिरर्पितमंघ्रौयत्तुलस्यानवदाममाल
तद्धामस्थानंयस्यतस्यमधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्यलोकंस्थानम् अंघ्रिंकामयमानेव २० विविक्तचरितैर्विशुद्धैः
परिचरणैः अनुवर्त्तमानांसेवमानामपियोनात्याद्रियत् नातीवादृतवान् सएवंभूतस्त्वम् अयंभावः इत्थंनातिल
पटत्तयालक्ष्मीस्त्वांसेवतेकथम् एवंहिसामेने ॥

अयंहि सारग्राही मधुव्रतः चंचलश्च सचांघ्रिगतायां तुलस्यां सपरिवारो निश्चलः सन् रमते अतोंऽघ्रिलावण्यमि
न्यधिकं स्यात् ननोऽहं वक्षसि स्थितोऽपि योगिजनादि बहुसेवकसंघर्षमङ्गीकृत्यापि तुलस्या सहसापत्न्येनापि च
रणौ सेविष्यामीति तदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्त्तमानामपि तां त्वं न्नातीवाद्रियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंग
वान् स एव परमसौभाग्यनिधिस्त्वम् अतो ब्राह्मणप्रसादात् मां श्रीर्न विजहातीति अलभ्यलाभत्वेन निर्द्दिष्टोऽनस
भजसंइति किंच स्वत एव त्वं भागभाजनः भजनीयानां गुणानामाश्रयः परमश्रद्धश्च तन्त्वां द्विजानामनुपथं पथि
पथि लग्नयत्पुण्यंरजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म च किं पुनीतः पवित्रीकुरुतः किं किमर्थं त्वं ते उभे अगाः प्राप्तः भूषणत्वे

सत्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् २१ धर्म
स्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् नूनं भृतं तद
भिघातिरजस्तमश्च सत्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य २२ ॥ २२ ॥

नस्वीकृतवानसि अ
तो यत्से वयाचरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादिवचनं लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्त्तेश्च तवेदमुचितमेवे
त्याहुः धर्मस्येति त्रिभिः त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीणियुगलानि त्रियुगाः षड्गुणाः भगवच्छब्द
वाच्याः सन्त्यस्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः षड्भिः स्वैरसाधारणैः तपः शौचदयाभिः सत्यस्य धर्मविग्र
वेऽपि कल्पावनुवर्त्तमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तम् भृतं पालितम् किं कृत्वा नोऽस्माकं वरदया सत्वेन तनुवा तन्वा सत्वम्
र्त्तीनदभिघातितेषां पादानामभिघातकं रजश्च तमश्च निरस्य निराकृत्य द्विजानां देवतानां च प्रयोजनाय नूनं भृतम् य
द्वा हि लोपे रूपं निरस्येति अस्माकं तन्निवर्त्तयेत्यर्थः २२ ॥ २२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामः ॥

आत्मगोपंत्वयैवरक्षणीयंद्विजोत्तमानांकुलंयदिहस्फुटंत्वंनगोप्तानरक्षिता तन्नप्रत्ययांतत्वात् नषष्ठीप्रयोगः र
षः श्रेष्ठः हेदेवपन्याः वेदमार्गोनंक्ष्यति नाशंयास्यति ऋषभस्यश्रेष्ठस्यहियस्मात् तत् अनर्हणमसूनृतंच अग्रही
ष्यत् तदुक्तंगीतासु यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्ततइति २३ नश्यत्विति
चेत्तत्राहुः तद्वेदमार्गनाशनमइवेतिलोकोक्तिः सत्वनिधित्वाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोः अतएवनिजशक्ति

तर्ह्येवनं क्ष्यतिशि
नत्वंद्विजोत्तमकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससूनृतेन
वस्त्वदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणम् २३ तत्तेनभीष्टमिवसत्वनिधेर्वि
धित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धतारेः नैतावताअधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजःक्ष
तंत्ववनतस्यसतेविनोदः २४ यंवानयोर्दममधीशभवान्विधत्तेवृत्तिंनुवानदनुमन्म
हिनिर्व्यलीकम् अस्मासुवायउचितोध्रियतांसदंडोयेनागसौवयमयुंक्ष्महिकि
ल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौसुरेतरगतिंप्रतिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्य

नुबद्धयोगौ॥ २६ भिः राजादिभिरुत्सादितधर्मप्रतिपक्षस्य अतस्तवब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतो
ऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरीतत्राहुः एतावतातुधर्मत्राणप्रयोजनेनअवनतस्यनमनंकृतवतः तवतेजः प्रभा
वःनक्षतंनक्षीणंयतःसःनमनादिस्तेविनोदः २४ शापाग्रहंपरित्यज्यविज्ञापयंति यंवाऽन्यदण्डंविधास्यतिभवान्
वृत्तिंनुअधिकजीविकांवानतत्सर्वमनुमन्यामहे येवयंनिरपराधावेनोकिल्बिषेणशापेनायुंक्ष्महि योजितवंतः २५

६६
भा०त० संरंभेणक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमाधिःएकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोःहेविप्राःयोवःशापोयु
टी० ष्मत्कृतःशापस्तदितिस मय्येवनिमित्तःनिर्मितःइत्येवैतज्जानीत २६ नेत्रोत्सवजनकंविकुंठंहरिंतन्निवासंचवै
६६ कुंठलोकम् स्वयंप्रकाशंप्रकाशान्तरानपेक्षंसत्त्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्य अनुज्ञाप्य २८ ममैवतुमतंसंम
तम् इदमत्रतत्त्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् नचभगवत

भूयःसकाशमुपयास्यत आशुयोवःशापोमयैवनिमितस्तदवैतविप्राः २६ ब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभम्
२७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशम् ब्रह्मतेजःसमर्थोऽपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३० द्वाःस्थावादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणम् ॥

११ स्वभक्तोपेक्षानचवैकुंठगतानांपुनर्जन्मतथाऽपिभगवतःसिसृक्षादिवत्कदाचित्युयुत्सासमजनि तदाऽन्येषामल्पबलत्वात्पार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणनिवारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यतच्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतुकंसंपादनीयमितिभगवतैवव्यवसितमतःसर्वंसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमा रास:
भैष्टमिति अस्तुशमितिहंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९ प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथःनिकाशंसमीपम् ३० ॥ ॥ ६६

३१ दुस्तरात् ब्रह्मशापात् हरिलोकतःपतन्तावितिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियाबभूतामितिवा विगतस्मयौन ष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्यधिषणात् स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ काश्यपन्तेजोवीर्य्यंप्राप्तौसहैवगर्भंप्रविष्टौयमौ ३४ त योस्तेजसावस्तेज आक्षिप्तंतिरस्कृतम् नचात्रप्रतिविधिःशक्यःयतएतर्हिइदानीभगवानेवतद्देवंविधातुमिच्छ

सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३१ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलो
कतः हतश्रियौब्रह्मशापाद्भूतांविगतस्मयौ ३२ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमान
योः हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३३ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः
दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३४ तयोरसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः॥
आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो
योगेश्वरैरपिदुरत्यययोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयवि
मृशेनकियानिहार्थः ३६ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे तृ० षोडशोऽध्यायः १६ ॥ मैत्रेयउवाच॥
निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः ततःसर्वेन्यवर्त्तन्तत्रिदिवायदिवौकसः १

ति ३५ तथाऽपिकोऽप्युपायोविचार्यतामितिचेत्तत्राह विश्वस्येति त्रयाणांगुणानामीशः सएवसलोत्कर्षका
लेनःक्षेमंविधास्यति विमृशेनविमर्शेन ३६ ॥ इतितृतीयस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ ॥ ततःसप्तदशेजन्म
तयोर्लोकभयंकरम् हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदिग्जयेऽद्भुतः १ क्षेमं विधास्यतीतिब्रह्मवचनानन्तरंशंकयात्य

भर्त्तुरादेशात्लोकान्सपालाँस्त्रीन्‌चंडिमुहुराक्रन्दयिष्यतइतिवाक्याद्‌स्वापत्याभ्यांपरिशंकनीदेवोपद्रवंशंक
माना २ तत्रतदानिपेतुःउद्बभूवुः ३ अचलैःसहिताभुवःप्रदेशाःकेतवश्चउदयंचक्रुरितिशेषः ४ फूत्कारानिति
तीव्रवायुशब्दानुकरणम्‌ नगपतीन्महावृक्षान्वात्याएवअनीकंयस्यरजएवध्वजोयस्य ५ उच्चैर्हसंत्यइवतडि
तोयेषुतेषामंबुदानांघटयासम्‌हेनन‌ष्टोभागणःसूर्यादिप्रभासमूहोयस्मिन्‌पदंस्थानंनव्यादृश्यतेस्मईषदपिनाट्

दितिस्तुभर्त्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवेयमौ २ उत्पा
ताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ३ सहाच
लाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्त्तिहेतवः ४ व
वौवायुःस्फुदुःस्पर्शःफूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः
५ उद्धसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम्‌ ६॥
चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिःक्षुभितोदरः सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः
७ मुहुःपरिधयोभूवन्‌सराह्वोःशशिसूर्ययोः निर्घातारथनिर्ह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञि

ष्यतईवार्धिःसमुद्रःविमनाइवउद्गताऊर्मयोयस्मात्‌क्षुभिताउदरस्थामकरादयोयस्मिन्‌उदपा ॥ १ ॥ २ ॥
नैर्वापीकूपादिभिःसहिताःशुष्काणिपंकजानियासु ७ परिधयःपरिवेषाःसराह्वोःराहुग्रस्तयोःनिर्घाताःनि
रभ्रगर्जितानिरथनिर्ह्रादतुल्याःध्वनयःविवरेभ्यः ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ श्रीसीतारामचंद्र

सृगालानामुलूकानां चटंकारैर्ध्वनिभिः सह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः १० कर्कशैस्तीक्ष्णैर्हेसन्तः खाकारोगर्दभजाति शब्दस्तस्मिन्नभसः संभ्रमोयेषां वरूथशः संघशः ११ रासभशब्दत्रस्ताः सर्वतःक्रोशन्तः १२ गावोऽत्रसन् असृक्

अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमंत्यो वह्निमुल्बणम् सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवं शिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् व्यमुञ्चन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः १० खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलम् खाकाररभसा मत्ताः पर्य्यधावन्वरूथशः ११ रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विनाऽनिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् १४ दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविदः प्रजाः ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव १६ ॥ १६ ॥ ,, दोहाश्च बभूवुः देवलिंगानि व्यरुदन् प्रतिमानामश्रुस्राव आसीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् भगणान्बहूनि नक्षत्राणि च अन्ये क्रूरग्रहा मंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्या ग्रत्यावृत्या युयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रानृते विना तेषां स्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरु

निरुद्धाः व्याप्ताः काष्ठा दिशो याभ्याम् स्फुरंत्यंगदानि येषु ते भुजा ययोः अङ्गदे इति टावन्तत्वमार्षम् शोभनां कांचीं यक्ष
स्यां तया कट्या १७ यमयोर्मध्येयः स्वदेहात्प्रथममजायत तं यथा हिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः प्रथमे यमसूत तं हिर
ण्याक्षं यथा विदुः तथा नाम कृतवानित्यर्थः अयं भावः यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पं विशद्धीर्यं द्विधाविभक्तं आ
दिपश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमौ भवतः तयोश्च पितृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदा विशद्द्विधाभू

दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदंगदाभुजौ गां कंपयंतौ चरणैः प
दे पदे कट्या सुकांच्याऽर्कमतीत्य तस्थतुः १७ प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्व
देहाद्यमयोरजायत तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साऽग्रतः १८
चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः॥
१९ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्
रणम् २० तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरम् वैजयंत्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहा
गदम् २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम्॥ ॥ तं बीजं पुष्पं परिस्रवत् द्वौ तदा भवतो
गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययादिति पिंडसिद्धिस्मरणात् अतः स्वदेहात्पूर्वं यो जातस्तस्य हिरण्यकशिपुरिति दितिः प्र
थमं यमसूत तस्य हिरण्याक्ष इति नाम कृतवानिति १८ दोर्भ्यामुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः १९ रणं युद्धम् २० दुःस
हो जवो वेगो यस्य रणन्तौ कांचनमयौ नूपुरौ यस्य अंसे न्यस्ता महती गदा येन २१ मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन वरे

६८

असुरण्यं निरंकुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः २२ स्वेन महसा तेजसा तिरोहितान् स ददर्श ज्ञात्वा क्षीवान् मत्तान पश्य
न्नसन् क्लीवानिति पाठे पौरुषहीनान् २३। २४ सन्ना अवसन्ना धीर्येषाम् वर्चसा तेजसा प्रधर्षिता अभिभूताः सन्त
२५ महोर्मीन् अभिजघ्ने मौर्व्या मारयतीति मूर्वं कार्ष्णायसं तन्मय्या यद्वा मूर्वा नाम तृणविशेषः तन्मय रज्वा दृढनिब

भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः २२ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट्
सेंद्रान् देवगणान् क्षीवानपश्यन् व्यनदद्भृशम् २३ ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरं भीमनिः
स्वनम् विजगाहे महासत्त्वो वार्द्धिं मत्त इव द्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका या
दोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः आहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः
२५ स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीन् श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया वि
भावरीमासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादोगणानाम्
षभं प्रचेतसम् स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् २७ त्वं लो
कपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदा
नवान्यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो २८ ॥ ९ २८ ॥ २८ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

द्ध इत्यर्थः विभावरीसंज्ञाम् आसेदिवान्प्राप्तः २६ असुराणां लोकः पातालं तत्पालकम् प्रलब्धुमुपहसितु
म् प्रणिपत्य २७ यद्यस्माद्राजसूयेन भवानयजत् २८ ॥ २८ ॥ २८ ॥ ॐ ॥ श्रीभगवती ॥

उपशमंयुद्धादिकौतुकादुपरमम् २९ युद्धमार्गनिपुणंत्वांयस्तोषयिष्यतितमिहि गच्छगृणतेस्तुवंति ३० आरा
दशीघ्रम् विस्मयःनष्टगर्वः वीरशयैरणांगणेरूपाणिवराहाद्यवतारान् ३१ ॥ इतितृतीयस्कंधेटीकायांसप्तदशो
ऽध्यायः १७ ॥ अष्टादशेहिरण्याक्षधरोद्धर्त्तवराहयोः निर्विशेषमहायुद्धंदेवक्षोभिनिरूप्यते १ वतियोद्धारंश्रुत्वा

सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः रोषंसमुत्थंशमयत्स्वयाधि
याव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरण
मार्गकोविदम् आराधयिष्यत्यसुरर्षभोहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीर
मारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतांप्रशांतयेरू
पाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ३१ ॥ इतिश्रीभागवते० तृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजये
सप्तदशो० १७ ॥ मैत्रेयउवाच तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषितंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्म
दः हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसातलंनिर्विविशेत्वरान्वितः १ ददर्शतत्राभिजितंधरा
धरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णास्वरुचोरुणश्रियाजहासचाहोवनगोच

महामनाः शयिष्यसइतियदुक्तंतत् विगणय्यअगणिणयित्वायतोदुर्मदः १ अभितोजयतीत्यभिजि ॥ रोमृगः २
ततंश्रीहरिंप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राग्रेणस्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसि अरुणश्रियायुक्त
म् तेनअक्ष्णानेत्रेणमुष्णन्तंतिरस्कुर्वन्तम् अहोचित्रंवनगोचरोमृगः वारिचरोवराहः २ ॥ २ ॥ २ ॥ राम: राम:
६९

एहि आगच्छ असौ कंसो पातालवासिनां नोऽस्माकं समर्पिता अन्यथा पातालावतरणमस्यानघटनइतिभावः हिर॰
ण्याक्षेणाधिक्षे पार्थप्रयुक्ताऽपिभारतीवस्तुतोभगवंतं स्तौति तथाहि वनगोचरः जलेशयानः श्रीनारायणः सएव
योगिभिर्मृग्यते दुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञोनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः स्करा अधमा यस्मात् हे स्करोत्तम मे
क्षमाणस्यापिसतः मामनो दत्त्यापित्वमनयासहवर्त्तमानानः अस्मदीयंस्वस्तिसमस्तंमंगलंराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसि
नात्रसंदेहः तथाप्यस्मत्कृपयाविमुंचेत्यर्थः आसादिनालीलयास्वीकृतास्करा कृतिर्येन ३ अभवाय नाशाय भूतः

आहैनमेत्यज्ञमहीं विमुंच नोरसां कसां विश्वसृजेयमर्पिता नस्वस्तियास्यस्यनयाममे
क्षतः स्कराधमासादितसूकराकृते ३ त्वन्नः सपत्नैरभवायकिंभूतोयोमाययाहंत्यस्क॰
रान्परोऽस्तजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढप्रमृजेस्फुलत्सुचः ४ त्व
यिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाः॰
स्वयंसर्वेनभविष्यन्त्यमूलाः ५ ॥ ९ पृष्ठः वस्तुतस्तु मोक्षाय भूतो धृतः आश्रितइत्यर्थः योभवान्परं
स्त्रेण वीर्येण जयतीति तथा वस्तुतस्तु योगमायोरूपम चिंत्यवलं यस्य अलं पौरुषं यस्मात् तंत्वा सम्यक्न्यायेनथ
त्वाभक्त्या हृदि स्थिरीकृत्येत्यर्थः हे मूढप्र मूढान्प्राति आप्यायतीति तथा प्रा पूर्त्ताविति धातुः स्फुलत् दीप्तः शुचः संसारदुः
खानि मृजे नाशयामि यतस्त्वं स्मर्त्तुर्बोधवानपि मोचयसीति भावः ४ अस्मद्भुजच्युतयाऽपि गदया अशीर्णं शीर्षं यस्य
तथाभूते त्वयि सुखं स्थिते सति ये तुभ्यमधुना बलिं हरंति नवीना भक्ता ये च पूर्वभक्ता ऋषयो देवाश्च ते सर्वे स्वयमेव
उद्यमं विनैव अमूलान भविष्यंति किंतु दृढमूलाश्च भविष्यंतीत्यर्थः ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

सहरिः अरेर्दुरुक्तान्येवतोमराः शस्त्रविशेषाः तैस्तुद्यमानो व्यथ्यमानः दंष्ट्राग्रगतां पृथ्वीं भीतामालक्ष्य तोदं दुरुक्त-व्यथां मृषन् सहमान एवं निर्गतः करेणुर्हस्तिनी वस्तुतस्तु अरिदुरुक्तिनः अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः यथाश्रु-तार्थग्राहिणां ब्रह्मादीनां व्यथां दृष्ट्वा अनुकंपया पीड्यमान इत्यर्थः तोदं मृषन्नित्यस्याप्ययमेवार्थः ६ सलिलान्निर्ग-च्छंतमनुगतः सन् हिरण्यवत्कशिपाः केशाः यस्य दैत्यस्य झषो मकरः करालादंष्ट्रा यस्य अशनिवन्निस्वनो यस्य निर्लज्जानामसतां किं विगर्हितमस्ति निंदाभयाभावात् पलायनं नायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तु गतह्रियः प्राप्तह्रियो

सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलक्ष्य भीताम् तोदं मृषन्निरगादंबुमध्या द्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ६ तन्निःसरंतं सलिलादनुद्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः॥ करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियां किं त्वसतां विगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलि लस्य गोचरे विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनैरापूर्यमाणो वि बुधैः पश्यतोऽरेः ८॥ ८ न संतो ये भ्यः तेषां कृपालूनां किं विगर्हितं न किंचित् अतः कृपालुत्वाद्दंष्ट्राश्रित भूरक्षणार्थं किंचित्पलायनमपि न निंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकराय भुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितं मन्वानो हे असत् आत्मानमेवाधिक्षिपति गतह्रियां स्वार्थैकपराणामसतामस्माकं किं विगर्हितं गणनाऽस्ति अपितु नास्त्ये वाधिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ७ स भगवान् विश्वसृजाऽभिष्टुतो विबुधैश्च प्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरे विश्वसृजां प्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुत इति सलिलस्योदस्तात् उपरि व्यवहारगोचरे देशे गां विन्यस्य स्वसत्त्वमाधारशक्तिं निहितवा-न् अरेस्तस्य पश्यत एव ८॥

पराकृष्टतोऽनुषक्तंलग्नंतपनीयोपकल्पंस्वर्णाभरणम् कांचनमयंचित्रंदंशःकवचंयस्यतंदैत्यंप्रचंडमन्युत्व
म् अधिक्षेपादिकंचानुकरणमात्रंदैत्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिवृत्तयेवस्तुतस्तेनतथाऽनुषक्तत्वेनकोपादि
हेत्वभावात् ९ ग्रामसिंहान्श्वनः प्रतिमुक्तस्यबद्धस्यविकत्थनंश्लाघाम् १० न्यासहराः निक्षेपहराः द्राविताः पलाय
नंकारिताः अथापि असमर्था अपितिष्ठामः तत्किंयतः स्थेयंस्थातव्यमेवास्माभिः तत्किमित्याह क्वयामः गंतव्यं

परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंमहागदंकांचनचित्रदंशम् मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्र
चंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ९ श्रीभगवानुवाच सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधा
न्मृगयेग्रामसिंहान् नमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृण्हंत्यभद्र १० एतेवयं
न्यासहरारसौकसांगतह्रियोगदयाद्राविताास्ते तिष्ठामहेऽथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वया
मोबलिनोत्पाद्यवैरम् ११ त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपोघटस्वनोस्वस्तयआश्वनूहः संस्था
प्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२ मैत्रेयउवाच सोऽधिक्षि
प्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोऽहिराडिव १३ ॥ १३

शाभावात् ११ पद्रथानांपदातीनांयेयूथपास्तेषामधिपः मुख्यइत्यर्थः अस्वस्तयेपराभवार्थम् आशुघटस्वयत्न॥
स्व अनूहोनिर्वितर्को योना [illegible] तिपिपर्त्तिनपूरयतिपालयतिवा असावसभ्यःसभायामनर्हः १२ सोऽधिक्षिप्तः सत्यंव
यमितिश्लोकेनरुषाप्रलब्धः उपहसितश्च एतेवयमितिद्वाभ्याम् क्रीडांकार्यमाणोऽहिराट् महासर्पइव १३ ॥ १३॥

भा०तृ०टी० ७१ मन्युनाप्रचलितानिक्षुभितानिइंद्रियाणियस्य १४ अन्तकंमृत्युम् १५।१६ सौम्यविदुरतांगदामघ्राणामेवाहनत् १७
हर्यक्षोहिरण्याक्षः १८ स्पृधोःस्पर्धमानयोः तिग्माभ्यांगदाभ्यामाहतानिअंगानिययोःक्षतादास्रवतीतिक्षतास्रवं
रुधिरंतस्यघ्राणमवघ्राणंतेनविवृद्धोमन्युर्ययोः विचित्रान्मार्गान्गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागौः तस्यांनिमित्त
सृजन्नमर्षितःश्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः आसाद्यतरसादैत्योगदयाऽभ्यहनद्धरिम् १४
भगवांस्तुगदावेगंविसृष्टंरिपुणोरसि अवञ्चयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकम् १५
पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभाद्दष्टदच्छदम्॥
१६ ततश्चगदयारातिंदक्षिणस्यांभ्रुविप्रभुः आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोऽहन
त् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहर्यक्षोहरिरेवच जिगीषयासुसंरब्धावन्योऽन्यमभिजघ्न
तुः १८ तयोःस्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोःक्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वोः विचित्रमार्गां
श्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्ययज्ञावयवस्यमाय
यागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनंदिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः
मृतायांशुष्मिणोर्मत्तयोर्वृषभयोः प्रस्तुतेऽपिइलापृथ्वीतदर्थंवृषभौहिखलुबहूनिदिनानिसं॥स्वराट् २०
ग्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णगगलद्रुधिरौपरस्परोपमर्दव्यग्रोग्रसंरंभौचमत्कारितगजयूथपौयुध्यमानौति एप्र
ष्ठतइतिप्रसिद्धम् १९ यज्ञएवावयवायस्यतस्यच मह्यांनिमित्ते द्विषतोः २० ॥ २० ॥ २० ॥ श्रीरामः ॥ ७१

आगत्य च नारायणमाह किंकृत्वा दैत्यं विलक्ष्य कथंभूतम् आसन्नं प्राप्तं शौंडीरं शौर्य्यमदो वा येन अपेतं साध्वसं यस्मात्कृतः प्रतीकारो येन अहार्य्यः अप्रतीकार्यो विक्रमो यस्य सहस्रणीः सहस्राणामपि सहस्राणां नेता २१ हे देव तेंऽघ्रिमूलं प्राप्तानां देवादीनामेषोऽसुरः २२ आगस्कृत् वृथैवापराधारोपकः तत्परिहाराय प्रवृत्तो भयकृत् भीतं ज्ञात्वा दुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्ता अस्मत्तो राज्ञो लब्धो वरो येन अन्वेषन् प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षशून्य

॥ आसन्नं शौंडीरमपेतसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्य्यविक्रमम् विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद नारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच एष ते देव देवानामंघ्रिमूलमुपेयुषाम् विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्माद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कंटकः २३ मैनं मायाविनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमम् आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितम् २४ न यावदेष वर्द्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत २५ एषा घोरतमा संध्या लोकच्छंबट्करी प्रभो उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह २६ ॥ २६ ॥ २६ ॥

न्यः २३ यद्यस्मात् एवंभूतोऽयं तस्मादेनं माक्रीड माक्रीडय हे देव यथा उत्थितं क्षुभितम् आशीविषं सर्पं बालः पुच्छाकर्षणादिना क्रीडयति तद्वत् २४ स्वां मासुरीम् हे देव स्वां मायाम् अघं पापरूपम् २५ वेलामेवाह एषेति लोकानां छंबट्करी विनाशकरी छंबडि सव्ययं विनाशे वर्त्तते २६ ॥ २६ ॥ २६ ॥ २६ ॥ २६ ॥

अभिजित्मध्यान्हः सएवमौहूर्त्तिकोयोगःसन् मुहूर्त्तःशुभदःकालः अगात् गतप्रायः अतोयावन्मुहूर्त्तशेषो
ऽस्तितावद्देवसुदुस्तरमेनंनिस्तर जहि २७ त्वांमृत्युंत्वयैवशापानुग्रहकालेविहितंनिर्मितम् आसादितःप्राप्तः
शर्मणिसुखेआधेहिस्थापय २८ ॥इतिवृतीयेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ऊनविंशेविरिंच्यादिप्रार्थितेनम
हामृधेवराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योऽनुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकंचतदमृतंचपाठान्तरेनिष्कपटाभिप्रायंचनत्

अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्त्तिकोह्यगात् शिवायनस्त्वंसुहृदामाशुनिस्तर।
दुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् विक्रम्यैनंमृधेहत्वालो
कानाधेहिशर्मणि २८ ॥इतिश्रीभागवते० तृ० हिरण्याक्षवधेअष्टादशोऽध्यायः १८
मैत्रेयउवाच अवधार्य्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगे
नसोऽग्रहीत् १ ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् जघानोत्पत्यगदयाहनावसु
रमक्षजः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् विघूर्णिताऽपतद्रेजेतदद्भुतमिवा
भवत् ३ ॥सतदालब्धतीर्थोपिनबबाधेनिरायुधम् ॥ ॥ ऋतंचकालात्मनोऽपिममसुहूर्त्त
बलसुपदिशतीतिप्रहस्यअपांगालोकनेस्वीकृतवान् १ मुखतःअभिमुखेहनौकपोलस्याधोभागेअक्षजः
ब्रह्मणोघ्राणेंद्रियाद्राविर्भूतः २ सास्वगदयातेनहतानतोविहिताविच्युतासतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतत् रेजेचतत्
भगवत्करात्पतनंयद्वातसदस्यावसारेजइत्यनेनापिसंबंधःतत्दैत्यपौरुषंरेजइति ३ लब्धंतीर्थोलब्धावसरः

समानयत् बभूवेतिवाक्यभेदात्तत्इत्यस्यापौनरुक्त्यम् ४।५ व्यग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसं
गंप्राप्नुवंतंप्रति अतद्विदांतस्वभावमजानतांआसमंतादासन्स्म ६ संदेशःतमानचक्रंनिशाम्यदृष्ट्वाअयनो

मानयन्त्समृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्गते
मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमु
ख्येनविषज्जमानम् चित्रावाचोतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेःमुंजही
ति ६ सतंनिशाम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोचनम् विलोक्यचा
मर्षपरिप्लुतेन्द्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षा
णोदहन्निव अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोसीत्याहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभग
वान्यज्ञसूकरः लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वातरंहसम् ९ आहचायुधमाधत्स्व
घटस्वत्वंजिगीषसि इत्युक्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १० तांसआपत
तींवीक्ष्यभगवान्समवस्थितः जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम् ११ ॥ ६व्यव

स्थितंचविलोक्यअमर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षुभितानीन्द्रियाणियस्यसः आदशन्दष्टवान् ७ चक्षुर्भ्यांदह
न्निवसंचक्षाणःपश्यन्निवेतिवस्तुतःक्रोधाभावमाह हतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोऽर्थः ८ वातरंहसंवायुवेगमसे

१९
भा०त० हतोमानोगर्वोयस्य १२ ज्वलन्योज्वलनःतद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमालक्ष्यअकार्यकरत्वेदृष्टान्तः
टी० विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वन्यथा १३ अंतःखेआकाशमध्येचकासत्प्रकाशमानम् उदीर्णाउत्कटादीधितिर्दी
७३ प्तिर्यस्यनिशातनेमिनानिशितधारेणहरिरिंद्रोयथातार्क्ष्यस्यपतत्रमुज्झितंचिच्छेददेवान्विनिर्जित्यामृतक-
लशंनयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेकंमुक्तम् तद्यथाइन्द्रश्चिच्छेदच्छिन्नंचमत्य-

स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः नेच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२
जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् यज्ञायधृतरूपायविप्रायाभिचरन्य
था १३ तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेणचिच्छेद
निशातनेमिनाहरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४ वृक्णेस्वशूलेबहुधारिणाहरेःप्र
त्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयता
सुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादिसूकरः नाकंपतमनाक्क्वापिस्रजाहतइवद्वि
पः १६ अथोरुधासृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेऽस्योप

थाखेप्रकाशत्तद्वत्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः १४ अराःसंत्यस्येतिअरिचक्रम् तेनबहुधारेणोच्छिन्नेसति
प्रत्येत्यअभिमुखमागत्यहरेरुरःवक्षःप्रहृत्य १५ मनाक्ईषदपिक्वाप्यंशे १६ अस्यजगतःउपसंयमंप्रलयम् पत्र
१७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः ॥ १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ ७३
०

पांसुकृतं तमश्च प्रेरितवन्तः क्षेपणैः यन्त्रैः १८ नष्टो भगणो नक्षत्रसमूहो यस्याम् अनेन दैत्यबलातिरेकात् ब्र ह्मदत्तमुहूर्त्तातिक्रमो गम्यते अन्हि नक्षत्राणामसंभवात् १९ नानायुधानि मुंचंतीति तथा यातुधान्यः प्रत्य दृश्यन्त २० हिंस्राः छिंधि भिंधीत्येवंभूताः अतिनैशंसा असुर्या वाच उत्सृष्टा इत्यत्रैव वाक्यसमाप्तिः २१ प्रादु

प्रववुर्वायवश्चंडास्तमः पांसवमैरयन् दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चा सकृत् १९ गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशयत् सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुंक्त दयितं त्रिपात् २२ तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः स्मरन्त्या भर्तु रादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम् रुषोप गूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः २४ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नंतं वज्रसारैरधोक्षजः करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः २५॥ प्रादुष्कृतानामिति प्रकटिताः मायाः विनाशयत् विनाशन मिति पाठे यथाश्रुतेव षष्ठी त्रीणि सवनानि पादा यस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोऽस्य पादा इति श्रुतेः २२ भर्तुरादेशं स्तनात्सुतो भगवान् हनिहष्यतीत्येवंभूतम् २३ उपगूहमानः बाह्वोरंतः निधाय्य संघट्टयन् २४ अहन् जघान त्वा

१९
भा० तृ० परितो भ्रमत् गात्रं शरीरं यस्य उदस्ते बहिर्निर्गते लोचने यस्य विशीर्णा बाह्वादयो यस्य नगेंद्रो महाद्रुमः लु-
टी० लितः उन्मूलितः नभस्वता वायुना २६ संस्थितिं मृत्युम् २७ असतः आरोपितात् लिंगशरीरात् मोक्तुमिच्छया
७५ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरु-
होऽपतद्यथा नगेंद्रो लुलितो नभस्वता २६ क्षितौ शयानं तमकुंठवर्चसं करालदंष्ट्रं परि-
दष्टदच्छदम् अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता अहो इमां कोऽनुलभेत संस्थितिम् २७ यं
योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायंति लिंगादसतो मुमुक्षया तस्यैष दैत्यऋषभः पदाहतो
मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह २८ एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसद्गतिम् पुनः कति-
पयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः २९ देवा ऊचुः नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृ-
हीतामलसत्वमूर्तये दिष्ट्याहतोऽयं जगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः
३० मैत्रेय उवाच एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः जगाम
लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मया यथाऽनूक्तमवादि ते ह-
रेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम् ॥ १९ वराहस्य पूर्वपादयोरेव करत्वात् करेणाहन्निति पदाहत इ-
ति चाविरुद्धम् २८ । २९ अखिलयज्ञानां तंतवे विस्ताराय कारणायेति वा अरुंतुदः मर्मभेत्ता ३० सादयित्वा
हत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिः संस्तुतः ३१ ॥
०

यथानूक्तं गुरू क्तिमनतिक्रम्य मयाऽवादि तत्कथितम् हे स्रुमित्र यथायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३
कथामुपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणपशूनामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणेकस्यानंदो
यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ सूतउवाच इतिकौषा
रवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३ अन्येषांपु
ण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदः श्रीवत्सांकस्यकिंपुनः ३४ योग
जेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोऽमोचयद्द्रुतम् ३५ तं
सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञः कोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३६ योवै
हिरण्याक्षवधेमहाऽद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेऽञ्जसा
विमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७ एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुरा
शिषाम् प्राणेन्द्रियाणांयुधिशौर्यवर्द्धनंनारायणोऽन्तेगतिरंगशृण्वताम् ३८ ॥इतिश्री
भागवतेमहा० तृ० एकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ ७ ॥ नस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषेणग्राहः
क्रोशंतीनांसतीनाभितिकृपालुत्वमुक्तम् संकटात् अमोचयत् ३५। ३६ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूक
रस्रूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदम् अलंपवित्रम्

विशेवराहजन्मादिव्यवधानादथादितः सर्गोऽनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतंमनोः १ प्रतिष्ठांस्थानं अध्यस्यप्राप्य
सौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्र अवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वाराणिकृ
तवान् अर्वाचीनान्प्राणिनःकैरुपायैःसृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतत् ज्ञास्यतइतितमेवसंवादंप्र
ष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णासुहृत्त्वेहेतुःयइति दुर्योधनादिभिरपत्यैःसहितमग्रजंधृतराष्ट्रम् अघवानकृ

शौनकउवाच महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोमनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गाया
वरजन्मनाम् १ क्षत्तामहाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकःसुहृत् यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसा
पत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परां
श्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया उपगम्यकुशावर्त्तेआसीनं
तत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेः
पादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्त्तयभद्रन्तेकीर्त्तन्योदारकर्मणः रसज्ञःकोऽनुतृप्येतहरि
लीलामृतंपिबन् ६ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः॥

१ तापराधइतिहेतोःश्रीकृ
ष्णोक्तमंत्रानादरात् यस्तत्याज २ अनवरः अन्यूनः महित्वेमहिम्नि ३ कुशावर्त्तेगंगाद्वारे ४ यत्किमपि
पृच्छतु किंतवेतिचेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः अघघ्न्यः नूनंकथाःप्रवृत्ताः ५ कीर्त्तन्यानिकीर्त्तनार्हाणिउ
दाराणिकर्माणियस्यहरेः ६ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्रश्रवाःरोमहर्षणपुत्रःनैमिषमयनमाश्रयायेषाम्

अर्पितमध्यात्मंमनोयेन ७ गोःउद्धरणंलीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ८ यस्मात्त्वमव्य
क्तमार्गवित्ब्रह्मणोवाविशेषणम् ९ एतत्जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्याः स्वतंत्राः
भार्यानपेक्षाः कर्मस्थाः प्रजासर्गादिषुसंहताःपरस्परापेक्षाः इदंजगत् ११ ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्ययक्षादीन्
सृष्टवानित्युत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तांसृष्टिमनुस्मारयतिदैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्रश्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्तरंभ

भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति ७ सूतउवाच हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमायया
निशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतं संजातहर्षोमुनिराहभा
रतः ८ विदुरउवाच प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् किमारभतमेब्रह्म
न्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः तेवैब्रह्मणआ
देशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मसु आहोस्वित्सं
हताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११ मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच॥
जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितो

विष्यति दुर्वितर्क्येणदैवेनजीवादृष्टेनपरेणप्रकृत्यधिष्ठात्रामहापुरुषेण अनिमिषेणकालेनचहेतुनाभ
गवतोनिर्विकारात्जातक्षोभंयद्गुणत्रयंप्रधानंतस्मान्महानासीत् तदुक्तंतंत्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषा
ख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वण्डसंस्थितं तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति १२ मह

भा०तृ० अहंकारोत्पत्तिकाले कार्यानुरूपं स्रजः प्रधानत्वं भवतीति भावः पंचशः तन्मात्राणि महाभूतानि ज्ञानेंद्रियाणि क
टी० र्मेन्द्रियाणि तन्नदेवताश्चेति पंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकं हेममंडमेकैकशः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि संति सं
७६ हत्य ससृजुः १४ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्काणामिवोरुदीधितिर्यस्य तत् सर्वजीवनिकायाना
मोकः स्थानं पद्मं स्वराट् ब्रह्मा १६ यः सलिलाशये गर्भोदके स्वांतः शेते तेन भगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितः सन् सः स्व

जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः १३ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिक
म् संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् १४ सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरा
त्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधि
ति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाश
ये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १७ ससर्ज च्छायया विद्यां पंचपर्वाणमग्रतः
तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः १८ विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमय
म् जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ ॥ राट् स्वया संस्थया नामरूपादिक्रमे

ण १७ छाया प्रभा प्रतियोगिनी तया अबुध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोरित्युक्तत्वात् महातम इति महामो
हः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षया मोह इति प्रथमाप्रयोगः १८ तदेवं प्रथमोक्तासाधारणो सृष्टिमनूद्य केनचित् वि
शेषेणासाधारणो सृष्टिमाह विससर्जेत्यादिना यावत्समाप्ति तद्धि सृष्टं कायं रात्रिरूपं तत एव जाता नियक्षरक्षांसि जगृहुः

अत्र च याऽस्य सा तनूरासीत् तामपोहत सा तमिस्राऽभवदित्यादि श्रुतिरनुसंधेया १९ उपसृष्टा अभिभूताः जग्धु
मत्तुं भक्षयितुम् यतो वयं क्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अत एनं पितेति कृपया मा रक्षतेत्येके अन्ये तु जक्षध्वं भक्षयेति
ब्रुवन्तः जक्ष भक्षहसनयोरिति धातुः २० देवो ब्रह्मा संविग्नो भीतः सन् मां मा जक्षत मा भक्षयत किंतु रक्षत अहो
हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः सुता बभूविथ जाताः स्थ एवमुग्रस्वभावा यक्षराक्षसा जाता इत्यर्थः तत्र ये यक्षमित्यू
चुस्ते यक्षाः ये तु मा रक्षतेति ते राक्षसा इति ज्ञेयम् एतच्च तिर्यगादितामससर्गस्याप्युपलक्षणम् २१ प्रभया दीव्य

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः
२० देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २१
देवताः प्रभया या या दीव्यन् प्रमुखतोऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभाम
हः २२ देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपे
दिरे २३ ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः पराऽप
तत् २४ ॥ दीव्यन् द्योतमानाया याः देवताः द्युतिमत्यः सात्त्विक्यस्तास्ताः प्रमुखतः प्राधान्येनासृजत् ते देवाः दे
वता इति स्त्रीत्वेन निर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षया त इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः एवं यक्षरक्षांसीत्यत्रापि ज्ञेयम्
तेन विसृष्टां त्यक्तां प्रभामहः दिवसरूपां सतीं देवयन्तः क्रीडयन्तः अहार्षुर्जगृहुः २२ अदेवानिति च्छेदः ज
घनात् क्रूरानसृजतेति श्रुतेः अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरे प्राप्ताः २३ पराऽपतत् अपलायत २४ ॥ ब्रं

२०
भा॰तृ॰ भक्तेच्छाऽनुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपव्रज्यरक्षपाहीतिह्यभ्यमम्प्रार्थितवान्यभितुंमैथुनेनधर्षयितुम् २६
टी॰ लोकानांजनानांतवअनासन्नौअनाश्रितौपादौयैःतेषाम् २७ विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानं
७८ यस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्वतनुंविमुंचेतिउक्तवानितिशेषः इत्युक्तश्चब्रह्मातांतनुंविमुमोचसर्वंचतनुत्या
गोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः ग्रहणंचतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् २८ सोहोरात्रयोःसंधिरभवदितिश्रु

स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पा।
हि मां परमात्मंस्तव प्रेषणेनासृजं प्रजाः ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो २६ त्वमे
कः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव २७
सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच
ह २८ तां क्वणच्चरणांभोजां मदविह्वललोचनाम् कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्न।
रोधसम् २९ अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम् सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासली।
लावलोकनाम् ३० ते:सातेनविसृष्टातनुःसायंतनीसंध्याबभूवसाचकामोद्रेकवेलाअसुराश्चराजस

त्वात्स्त्रीलंपटाः अतस्तांसंध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वासंमोहंप्राप्ताइत्याह तामितित्रिभिः नूपुराभ्यांक्वणंतीचर।
णांभोजेयस्याःमदेनविह्वलेलोचनेयस्याःकांचीकलापेनविलसद्दुकूलंतेनाच्छन्नंरोधःकटितटंयस्याःताम् २९
अन्योन्यंश्लेषयाउपमर्दनेहेतुनाउत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याःसुद्विजांसुदंतीस्निग्धोहासोलीलावलोकनंचय एम॰
स्याः ३० ७८

०

गूहंतीं वस्त्रांचलेनात्तृण्वानाम् नीलानामलकानां वरूथः स्तोमो विद्यते यस्याः हे धर्म तां स्त्रियं उपलभ्य मत्ता ३१ सं
मूढानां विभावनाक्रममाह अहो इति ३२ अभिसंभाव्य सत्कृत्य विश्रंभास्त्रणयात्कुबुद्धयस्तेतां पप्रच्छुः ३३ का
सीति त्रिभिः कासि जातासि कस्य वा कन्या हे भामिनि कोपने रूपमेव द्रविणमनर्घ्यं वस्तु तदेव पण्यं क्रयार्हं तेन नत
द्रसमर्पणेन विबाधसे ३४ किं जातिकुलादिप्रश्नेन या वा काचिद्भव दिष्ट्या इदं तावद्वृद्धं जातं यत्तव दर्शनम् किं

गूहंतीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम् उपलभ्याऽसुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियम्॥
अहो रूपमहो धैर्य्यमहो अस्या नवं वयः मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति
म् ३१ अहो रूपमहो धैर्य्यमहो अस्या नवं वयः मध्ये कामयमानानामकामेव विस॥
र्पति ३२ वितर्कयंतो बहुधा तां संध्यांप्रमदाकृतिम् अभिसंभाव्य विश्रंभात्पर्य्यप्र॥
च्छन्कुमेधसः ३३ काऽसि कस्याऽसि रंभोरु को वाऽर्थस्ते ऽत्र भामिनि रूपद्रविणपण्येन
दुर्भगान्नो विबाधसे ३४ या वा काचित्त्वमबले दिष्ट्या संदर्शनं तव उत्सुनोषीक्षमाणा
नां कंदुकक्रीडया मनः ३५ नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं घ्नन्त्या मुहुः करतलेन॥
पतत्पतंगम्॥ १९ तु केवलं नो मनः उत्सुनोषि विमथ्नासि ३५ क्षुभितचित्तानां वा कथं हे शालिनि श्लाघ्या
पतत्यतंगम्॥ मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं शांतेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ३६ पतत्पतंगम्
घ्ये एकत्र न जयति न स्थिरी भवति यद्वा नैकत्र अनेकगतिविलासेषु जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते पतत्पतंगमु
स्खलंतं कंदुकम् बृहतोः स्तनयोर्भाराद्भीतं तव कृशं मध्यं विषीदति श्राम्यति शांता मंथरेव प्रसरति सुशिखा स
मूहः शोभनः केशपलोऽस्ते पाठांतरे सुशिखाः शोभनान् केशान् अवकीर्य्यमाणान्समूह बधानेति॥ ॥ ९॥

अत्र च अस्तंगच्छन् सूर्य्य एव तसतङ्कः मेघविच्छेदो मध्य विवादः तारकारूपा दृष्टिः तमएव केशाइत्याचूल्यम् ३६ प्रमदेवाचरंतीस्त्रियं मत्वा जगृहुः ३७ प्रहस्यात्मानमात्मना जिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येण प्रहसनमात्मावघ्राणं च सौंदर्यानुभावचातुर्य्यविकारः ३८ ज्योत्स्ना चंद्रिकारूपाम् तएव गंधर्वादिगणाः विश्वावसुः पुरोगमो मुख्यो येषु ३९

मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभार भीतं शान्ते व दृष्टिरमलास्फशिखासमूहः ३६ इति सायं तनीं संध्यामसुराः प्रमदायतीम् प्रलोभयंतीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ३७ प्रहस्य भावगंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्या ससर्ज भगवान् गंधर्वाप्सरसां गणान् ३८ विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कांतिमतीं प्रियाम् तएव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते येनोच्छिष्टान्धर्षयंति तमुन्मादं प्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतं मन्यमान आत्मानं भगवानजः साध्यान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२ ॥ ४२॥

आत्मानस्तंद्रिणा आलस्येन तांश्च मुक्तकेशान्वीक्ष्य नेत्रे निमीलितवान् ४० इंद्रियाणां विक्लेदः स्रावो यया तां निद्रां प्रचक्षते येनेंद्रियविक्लेदेन हेतुना उच्छिष्टांश्च संतः धर्षयंति आक्रांतान् कुर्वन्ति तं भूतादिगणमुन्मादं प्रचक्षते तंद्राजृंभिका निद्रोन्माद हेतुत्वेन भूतादीनां तन्नूनां च चातुर्विध्यमुक्तम् ४१ ऊर्जस्वंतं बलवंतम् परोक्षे

आत्मनः सर्गोयस्मात् तंयत् येनकायेनसंप्रदा नत्वनिमित्तेनकवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्चस्व
पितृरूपेभ्यः वितन्वते श्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचददति ४३ तिरोधानेनदृश्यत्वेसत्यप्यन्तर्धानशक्त्या ४४ त्वसा।
त्वेनप्रतिबिंबेन आत्माभासंप्रतिबिंबम् आत्मना आत्मनोमनः प्रतिबिंबदर्शिनः सुंदरस्यभिरः कंपादिचेष्टा
अतएवनतत्स्रष्टानांमिथः समानेननित्यंमिथुनीभावः ४५ तत्प्रतिबिंबरूपम् कर्मभिः तत्सराक्रमानुवर्णनैः।

तस्मात्मसर्गंतत्कायंपितरः प्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते॥
४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत् तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धानां।
ख्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषानप्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मा
नमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना मिथुनीभूयगायं
तस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया सर्गेनुपचितेक्रोधा
६ दुत्ससर्जहतद्वपुः ४७ येऽहीयंतामुतः केशा अहयस्तेऽंगजज्ञिरे सर्पाःप्रसर्पतः क्रूराना
गाभोगोरुकंधराः ४८॥ ॥४६ भोग आभोगोविस्तारः पादादिप्रसरणंतद्वतादेहेन अनुपचितेवृद्धि
मप्राप्तेसति भोगक्रोधादित्युक्तम् ४७ अमुतः अमुष्मात् देहात् येकेशाअहीयंत भृत्युनाः ते अहयोजाताः प्रस
र्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात्सर्पाः अतएव अगानभवंतीतिनागाः अतिवेगवंतइत्यर्थः भोगवतोजा
नत्वात् भोगेनफणेनउरू विस्तीर्णाकंधरायेषांसर्वैश्चैतेतत् क्रोधयोगात्क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पसिद्धा

भा॰तृ॰ ३॰ टी॰ ७९ यदात्मन्यमानोऽभूत्तदा मनून्ससर्ज ४९ तेभ्यः स्वीयं पुरुषं पुरुषाकारं पुरं देहमत्यसृजत् दृष्ट्वा तान्मनून् ५० ते
त्वया कृतम् सुकृतमित्यूचुः यस्मिन्मनुसर्गे क्रिया अग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन्सर्वे वयं साकं सह अन्नं हविर्भा
गादि अदाम भक्षयाम हे ब्रह्मन् ५१ कार्य्यसृष्टिमुक्त्वा ऋषीणां सृष्टिमाह तपसेति विद्या उपासना योगोऽआसना
दिभिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेन च युक्तः हृषीकेशः स्ववशेन्द्रियः सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन्प्र

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून्ससर्जान्ते मनसा लोकभावना
न् ४९ तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्र
जापतिम् ५० अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साक
मन्नमदाम हे ५१ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः सस
र्जाभिमताः प्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपो
विद्याविरक्तिमत् ५३ ॥ इति श्रीभा॰तृ॰ विंशतितमोऽध्यायः २० ॥ विदुर उवाच स्वायंभुव
स्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ ॥ १ ॥ ॐ ॥

जाः ससर्ज ५२ किं तद्देहं यस्यांशमदादित्यत आह यदिति समाधिश्च योगश्च ऋद्धिश्च ऐश्वर्यं तपश्च विद्या च ए॰ स्कं॰ ३
विरक्तिश्च विद्यन्ते यस्मिन् तत् ५३ ॥ इति तृतीयस्कंधटीकायां विंशोऽध्यायः २० ॥ एकविंशे तपोविद्यातोषिते ७९
न तु विष्णुना कर्दमस्य मनोः पुत्र्यो विवाहघटना उच्यते १ एधिरे एधां चक्रिरे १ ॥ १ ॥ १ ॥ ॐ ॥

धर्मं महीं च यथा जुगुपतुः २ ररक्षतुः तन्मे वदेति तृतीयेनान्वयः २ तस्य मनोः ३ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यामाकूतिं च प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः ५ सहस्राणां समा दश सहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः ६ ततस्तस्मिंस्तपसि क्रिया

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ५ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८॥ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोऽम्बरम् ९॥

योगेन पूजाप्रकारेण संप्रपेदे सिषेवे प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदातारम् ७ शब्दैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ८ स कर्दमस्तं खेऽवस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षितावपतत् गीर्भिश्चाभ्यगृणादिति चतुर्णामन्वयः पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासे सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रजो यस्य तम् स्निग्धा नीलाश्च ये अलका

श्वेनोत्सलंक्रीडनकंयस्य मन स्पर्शमनःस्यानंदजनकंस्मितमीक्षणंचयस्यतम् १० वक्षसिश्रीर्यस्य कौस्तु
भःकंधरायांयस्य ११ प्रीतिरेव स्वभावःस्वतःसिद्धोधर्मोयस्यतथाविधआत्मामनोयस्य १२ त्वामृतेपरमानं
दंधिगन्यवरकामुकं अथापिकृपणभावानुगृहाणवरदाननःवृतेनिहर्षे हेईड्यनोऽस्माभिःसमग्रसत्वनिधे
स्तवदर्शनात् अथास्योःसांसिध्यंसाफल्यंजुष्टंसेवितम् त्वद्दर्शनमेवमहाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्श

किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदाधरम् श्वेनोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम्
१० विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः दृष्ट्वाखेऽवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंध
रम् ११ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा
कृतांजलिः १२ ऋषिरुवाच जुष्टंबताद्याखिलसत्वराशेःसांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः
यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः १३ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्
पादारविंदंभवसिंधुपोतम् उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्निरयेपियेस्युः १४॥
तथासचाहंपरिवोढुकामःसमानशीलांगृहमेधधेनुम्॥ ल्पद्रुमस्यतवपादमूलमंघ्रिमुपेयिवान् ॥ एवंसद्भिरुत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्ज
न्मभिः रूढोविरूढोयोगोयैस्तेऽपि १३ सकामभक्तान्विगर्हयन्नाह यइति हेईश थनिरयेऽपिस्युःतेषांकामानांल
वाययेत्वन्मायुयानष्टबुद्धयः तएवोपासते त्वंतुतेषांतान्कामानपिरासिददासि १४ यःसकामान्निंदामिसोऽहमपिता
दृशएवेत्याह तथेति गृहमेधोगृहाश्रमःतत्रधेनुंत्रिवर्गदोग्ध्रीभार्यांपरिवोढुकामःपरिणेतुमिच्छन् कामदुघांघ्रिपस्यक

उपगतोऽस्मि ननु कामाद्यर्थमन्यत्किमप्युपास्यताम् नयतः अशेषस्य पुरुषार्थस्य मूलमेतदेव १५ ननु तर्हि मुक्त्यर्थ
मेव किं न भजसि अनधिकारादित्याह हे धीश यस्त्वं प्रजापतिः तस्य तव वचसा तत्त्वया अयं कामहतो लोकः पशुवद्बद्धः
हे शुक्लधर्ममूर्त्ते अहं च किल लोकानुगतः अतः तुभ्यं बलिं वहामि कर्मसमर्पणं तवाज्ञामनुवर्त्ते अनिमिषाय कालात्म
ने तदर्थं भार्यां चेच्छामीति चकारस्यार्थः न केवलं लोकानुगतो वहामि किंतु ऋणत्रयापाकरणार्थमिति किलेत्युक्तम्
१६ अनिमिषायेति अनेन कालात्मकत्वात् त्वत्तो भीतः कर्म करोमीत्युक्तम् एतत्तु भयं त्वद्भक्तानां नास्तीत्याह द्वाभ्याम्

उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रिपस्य १५ प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश
तन्त्या लोकः किलायं कामहतोऽनुबद्धः अहं च लोकानुगतो वहामि बलिं च शुक्ला
निमिषाय तुभ्यम् १६ लोकांश्च लोकानुगतान्पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रम्।
परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १७ न ते जराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयो
दशारं त्रिशतं षष्टिपर्व॥ ए लोकान् कामाभिभूतान् तानुसृतान् पशूंश्चाविवेके सत्यपि पुनः कर्मजडा
नुमादृशान् हित्वा अनादृत्य ये तव चरणरूपमातपत्रं श्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानां वादः कथा तदेव सीधु संसारविस्मा
रकत्वात् सी पीयूषं रुचिकरत्वात् तेन निर्यापिता विलापिता देहधर्माः क्षुत्पिपासादयो यैः एषामित्युत्तरेणान्वयः १७ त
वयन्त्रिणाभिकालचक्रं तत् जगदाच्छिद्य आकृष्य धावदपि येषां त्वद्भक्तानामायुराच्छिद्य धावन्न भवति कथं
वयन्त्रिणाभि कालचक्रं ... अजरं ब्रह्म तस्मिन् असद्रूपे भ्रमिर्भ्रमणं भ्रमदिति वक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेण भ्रमिरित्य
भूतम् अजरं ब्रह्म तस्मिन् असद्रूपे भ्रमिर्भ्रमणं भ्रमदिति वक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेण भ्रमिरित्य

भेदनिर्देशः

अधिकमासेनसह त्रयोदशमासा आरायस्य त्रिशतंषष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणियस्य शतशब्देविभक्तेरलुगार्षः षट्
ऋतवोनेमयोयस्य अनंताः क्षणलवादयः छदाःपत्राणिपत्राकाराधाराः संतियस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयः
आधारभूतानिवलयानियस्य करालस्रोतः तीव्रवेगम् एतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्य
म् १८ ननुनिरुपाधिमुदासीनंमांकियाचसे तथाऽपिमायया विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात् त्वमेवयाच्यइत्याह स्वय
मेकएवसन्नपि आत्मन्यधिकृतयायोगमायया हेतुनायाः स्वीकृताः शक्तयः सत्वाद्याः ताभिः अहो विश्वंस्वव्यति

षणोऽस्यनंतच्छदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकः स्वयंसन्नज
गतः सिसृक्षयाद्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदः पासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथो
र्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः १९ नेतद्भताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययानस्तनुषेभू
तसूक्ष्मम् अनुग्रहायास्त्वपि यर्हिमाययालसत्तुलस्यातनुवाविलक्षितः २० ॥ २०

रिक्तसाधनानपेक्षत्वे दृष्टान्तः यथेति १९ यद्यपिमायिकत्वात् भक्तेभ्योविषयसुखंदातुंनेच्छसि तथाप्य
स्मदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति हे अधीशनोऽस्माकंभजतांभूतसूक्ष्मरूपपदंशब्दादिवि
षयसुखंमाययातनुषे विस्तारयसीतियत् एतत्तवेयद्यपीप्सितंनभवतितथाऽप्यस्मदनुग्रहायास्त्वंकेणत्रपा
पाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्वित्यर्थः यर्हियतः माययापरिच्छिन्नइवलसत्सातुलस्यायुक्तस्त्वंविलक्षितोऽसि एवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २० ॥ २० ॥ २० ॥ ६ ॥ २ ॥ स्कं:
८१

तंत्वात्वांभुक्तिमुक्तिप्रदंनमामि मुक्तिदत्वेहेतुःअनुभूत्याज्ञानेनउपरतःक्रियाऽर्थःकर्मफलभोगोयस्मिन् भो गदत्वेहेतुःस्वमायया आवर्त्तितंलोकतंत्रंविश्वोपकरणंयेन् अतःसकामेनिष्कामैश्चनमनीयंपादसरोजयुगं यस्यतम् तत्रअल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवाकामान्वर्षतीतितथातम् २१ अमृतेनसुखकरेणप्रेमस्मिता

तंत्वानुभूत्योपरतक्रियाऽर्थंस्वमाययावर्त्तितलोकतंत्रम् नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् २१ ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकंप्रणुतोऽब्जनाभस्तमावभाषेवचसाऽमृतेन सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरांमयिसंगृभितात्मनाम् २४ प्रजापतिसुतःसम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्त्तंयोऽधिवसन्शास्तिसप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदः २६ ॥ आत्मजामसितापांगीवयःशीलगुणान्विताम् मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभो २७ ॥ २२भ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभ्रूर्यस्य २३ चैत्यंहार्दंभावम् मेमया

समयोजिसंघटितम् यदर्थमेवाहंसमर्चितःतत् २३ मयिसंगृभितःसंगृहीत एकाग्रीकृतःआत्माचित्तंयैस्तेषांय नादर्हणंत्वादृशेषुअतितरांसर्वथामृषानिष्फलंनस्यात् २४ विख्यातंमंगलमभ्युदयःसदाचारादिलक्षणंयस्य २५

२१
भा०टी० यत्रयस्यांभार्यायाम् समाहितंअभिसंधानेनस्थितम् नृपवधूराजकन्या २८ तेवीर्यमात्मनिभृतंधृतंयाप्र
भा० सविष्यतिसाभजिष्यति वीर्यंवीर्यप्रसूताःकन्याःअङ्गसाआत्मनःपुत्रानाधास्यंति २९ निदेशमाज्ञाम्
८२ उशत्तमःशुद्धसत्वःतीर्थपात्रंतेनदातंलक्ष्यते मयिसमर्पितसर्वकर्मफलइत्यर्थः ३० गार्हस्थ्येनदयांकृत्वा

समाहितन्तेहृदयंयत्रेमान्परिवत्सरान् सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाममाशुभजिष्य
ति २८ यातआत्मभृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति वीर्येत्वदीयेऋषयआधास्यंत्यंज
सात्मनः २९ त्वंचसम्यगनुष्ठायनिदेशंमउशत्तमः मयितीर्थीकृताशेषक्रियार्थोमां
प्रपत्स्यसे ३० कृत्वादयांचजीवेषुदत्त्वाचाभयमात्मवान् मय्यात्मानंसहजगद्द्रक्ष्य
स्यात्मनिचापिमाम् ३१ सहाहंस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामुने तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्र
णेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२ मैत्रेयउवाच एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षजः जगाम
बिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्यययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुत
सिद्धमार्गः॥

((संन्यासेनाभयंदत्त्वामयिआत्मानंजगच्चसहएकीभूतंद्रक्ष्यसि ३१ त्वद्वीर्येणस
हदेवहूत्यामवतीर्येतिशेषः ३२ प्रत्यग्भूतेष्वक्षेषुजायतेआविर्भवतीतिप्रत्यगक्षजः सरस्वत्यानद्याप
रिश्रितात्परिवेष्टितात् ३३ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गःवैकुंठमार्गोयस्य यद्वाअशे
षसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौसिद्धैर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्चसययौ पत्ररथेंद्रोगरुडस्तस्यपक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तंस

रहद्रथंतरे पक्षाविति श्रुतेः उच्चारितं स्तोमं च सामाधारभूतानां ऋचां समुदायं श्रुएवन् स्तोम आत्मेति श्रुतेः समासपा
ठे उच्चारितः स्तोमः स्तोत्रीयसमुदायो यस्य साम्न इति ३४ तं कालं परम्ब्वदूत्युक्तं प्रतीक्षमाणः ३५ शातकौंभाः सौवर्णाः
परिकरा यस्मिन् तं रथमास्थाय दुहितरं चारोप्य वरान्वेषणार्थं पर्यटन् ३६ हे सुधन्वन् विदुरं यदह्नः ३७ तत्प्रवेशम

आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितं स्तोमसमुदीर्णसाम ३४ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भ
गवानृषिः आस्ते स्म बिंदुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ३५ मनुः स्यंदनमास्थाय शात
कौंभपरिच्छदम् आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भ
गवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ३७ यस्मिन्भगवतो ने
त्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम
सरस्वत्या परिप्लुतम् पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजा
लैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्त्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियाऽन्वितम् ४० मत्तद्विजग
णैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१ नेत्रेण परमात्मनं

दृष्ट्वा प्रवृत्तिदर्शयितुमाश्रमं वर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः प्रपन्ने कर्दमे ३८ शिवमारोग्यममृतव
त्स्वादु जलं यस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्या मृगा द्विजा येषु तैः पुण्यद्रुमलतानां जालैः समूहैर्युक्तम् ४० घुष्टं नादितम् मत्तभ्र
मराणां विभ्रमः विनोदो यस्मिन् मत्ता बर्हिण एव नटास्तेषामाटोपो नृत्यसंभ्रमो यस्मिन् आह्वयंतः मिथो मत्ताः कोकि

भा०टी० ४७

कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ४२ कारंडवादिभिः पक्षिभिः वल्गुयथातथाकूजितम् ४३ हरिणादिभिर्वृतम् तत्रक्रो
डः सूकरः श्वावित् शल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषागोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवानाभिः कस्तूरिमृगः ४४ हुतः हु
ताशनो ब्रह्मचारियोग्योयेन ४५ उग्रायुक्तयोगोयस्यतेनवपुषाविद्योतमानम् ४६ तस्यभगवतोव्याहृतंभाषण

कदंबचंपकाशोककरंजवकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ का
रंडवैःप्लवैर्हंसैःकुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३
तथैवहरिणैःक्रोडैःश्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम्
४४ प्रविश्यतत्तीर्थवरमादिराजःसहात्मजः ददर्शमुनिमासीनंतस्मिन्हुतहुताशन
म् ४५ विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाचिरम् नातिक्षामंभगवतःस्निग्धापांगावलो
कनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेनच प्रांशुंपद्मपलाशाक्षंजटिलंचीरवास
सम् उपसंसृत्यमलिनंयथार्हणमसंस्कृतम् ४७ अथोटजमुपायातंनृदेवंप्रणतंपुरःस
पर्ययाप्रत्यगृह्णात्प्रतिनंद्यानुरूपया ४८ ॐ मेव अमृतकलाअमृतमयस्यचंद्रस्यकलातन्मय

पीयूषंतस्यश्रवणेनचनातिक्षामंतपसाकृशंसंतमप्यकृशं प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्यसमीपंगत्वामलिनंदर्दर्शेति
पूर्वेणक्रिया अर्ह्यतेअनेनेति अर्हणमहारत्नंतत् असंस्कृतमनिर्णिक्तंयथामलिनंदृश्यतेतद्वत् ४७ उटजं
पर्णशालांप्राप्तम् पुरःपादसमीपेप्रणतम् आशीर्भिरभिनंद्यसपर्ययापूजयाप्रत्यगृह्णात्सत्कृतवान् ४८

४९ तेचंक्रमणंपर्यटनम् ह्रियस्मात् ५० मनुस्त्वंविष्णुप्रणमतियद्वा नि स्थानेतत्तत्कार्यावसरे शुक्लायविप्लवे ५१
नयदेतिपंचानामप्यर्थः यद्यपिधर्मरक्षार्थंसर्वतः पर्यटतस्तवप्रसंगादप्यागमनं संभवतितथाऽपिविशेषकार्यंचे
दस्तितत्कथ्यतामिति जैत्रंजयप्रदम् मणिगणा अर्पितायस्मिन्तंरथमारुह्यत्वंयदाभुवोमंडलंनपर्यटसितदा

गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः स्मरन्भगवदादेशमित्याहश्लक्ष्णयागिरा ४९ नू
नंचंक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते वधायचासतांयस्त्वंहरेःशक्तिर्हिपालनी ५० योऽर्केंद्वा
ग्नींद्रवायूनांयमधर्मप्रचेतसाम् रूपाणिस्थानआधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः ५१ नयदा
रथमास्थायजैत्रंमणिगणार्पितम् विस्फूर्जच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्य
चरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमानिव ५३ तदैवसे
तवःसर्ववर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चसमे
धेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयानेत्वयिलोकोऽयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ५५ अथापिपृच्छे
त्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभागव
ते०त०एकविंशतितमोऽध्यायः २१ ॥ सेतवोमिर्यादानितित्रयाणामन्वयः विस्फूर्जन्नादंकुर्वन् चं
डंकोदंडंधनुर्यस्य ५२ स्वसैन्यस्यचरणैःक्षुण्णंसंघट्टितम् ५३ वर्णाश्रमाणांनिबंधनंवैःस्तेबतअहो ५४ निरंकुशैर्नृ
भिर्निमित्तभूतैः शयानेनिष्क्रिये ५५ निर्व्यलीकेनसंहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५६ इतिश्रीतत्ती०टी०एकविं०२१

द्वाविंशे कर्दमाया दाद्यथादिष्टं हि विष्णुना मनुदुहितरं देवहूतिमित्युपवर्ण्यते १ एवमाविष्कृत अशेषाणां गुणानां
कर्मणां च उदय उत्कर्षो यस्य स सम्राट् मनुः सव्रीड इव स्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकया वा तं मुनिमुवाच उपार
तं निवृत्ति निरतम् १ मदीया कन्या त्वया परिणेयेति विज्ञापयिष्यन् युष्मदस्मत्तत्वं धस्तावदीश्वरेणापूर्वमेव घटि

मैत्रेय उवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच
ह १ मनुरुवाच ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया छंदोमयस्तपोविद्यायोगयु
क्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्ष
त्रमंगं प्रचक्षते ३ अतो ह्यन्योऽन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः रक्षति स्माव्ययो देवः स यः
सदसदात्मकः ४ तव संदर्शनादेवच्छिन्ना मे सर्वसंशयाः यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह
रिरक्षिषोः ५ दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शी
र्ष्णा मे भवतः शिवम् ६ दिष्ट्या त्वयाऽनुशास्तोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् अपावृतैः कर्णरं
ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ७ ७ तदुक्त्याह ब्रह्मेति सार्धाभ्याम् आत्मनः परीप्सया पर्याप्तुमिच्छया छंदो 7
मयस्यात्मनः पर्याप्तिः पालनं वेदप्रवर्तनं तस्येच्छया युष्मान् ब्राह्मणान् २ तत्त्राणाय ब्राह्मणपालनाय ब्रह्म ब्राह्म हैं
णजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः ३ एवं स देव एव रक्षति स्म कोऽसौ यः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथाऽपि अव्ययो नि रामः
र्विकारः ४ तं विज्ञापयितुमेव तद्दर्शनादिकमभिनंदति तवेति त्रिभिः ५ ६ अनुग्रहोऽनुशासनादिरूप एव उशतीः उश ८४

विज्ञापयतिसभवानितिसप्तभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्ट आत्मायस्य आर्वितंविज्ञापनम् ८ प्रियव्रतोत्ता नपदोःस्वसेतिपुत्रिकाकरणशंकानिरस्तामममस्कृतेतिक्षत्र कन्यातवयोग्येतिदर्शितम् ९ । १० व्रतीच्छस्त्री

सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्य श्रावितंकृपयामुने ८।
प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९
यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया॥
१० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपाहृतांमया सर्वात्मनाऽनुरूपान्तेगृहमेधिषुकर्म
सु ११ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिं
पुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञया
हतः १३ अहंत्वाऽशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रति
गृहाणमे १४ ऋषिरुवाच वाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ताचतवात्मजा आवयोरनुरूपो
ऽसावाद्योवैवाहिकोविधिः १५॥

५ कुरु ११ उद्यतस्यस्वतःप्राप्तस्यप्रतिवादःप्रत्याख्यानम् १२ कीनाशंकृपणम् अवज्ञयापराप‌मानेन १३ यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणःप्रत्तांमयादत्ताम् १४ अ प्रत्ताचेतिमय्येवकृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित्प्रतिश्रुताचनभवतीत्यर्थः आद्यःप्रथमःततःपूर्वंविवाहाभा

२२ भा॰तृ॰ टी॰ अ॰ ५ भूयात् भवेत् प्रतीतः गृभ्णामिते सौभगत्वायहस्तं मयापत्येत्यादिमंत्रप्रसिद्धः स्वयांऽगकांत्यैव श्रियं भूषणा
दिशोभाम् १६ यांविलोक्य न्यपतत् संमोहेन विमूढं व्याकुलं चेतो यस्य क्वणभ्यामंघ्रिभ्यां शोभा यस्याः १७ तां
ललनानां ललामं भूषणभूताम् असेवितौ श्रियश्चरणौ यैस्तैरदृष्टाद्द्रष्टुमप्ययोग्याम् उच्चपदः उत्तानपादस्य
अभियातां स्वयंप्राप्ताम् १८ भजिष्ये स्वीकरिष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यम् ततः परं संन्यास इति भावः

कामः स भूयान्नरदेव तस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः क एव ते तनयां नाद्रियेत
स्वयैव कांत्या क्षिपतीमिव श्रियम् १६ यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदंघ्रिशोभां विक्रीडतीं कंदुक
विह्वलाक्षीम् विश्वावसुर्न्यपतत् स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः १७ तां प्रा
र्थयंतीं ललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को ना
नुमन्येत बुधोऽभियाताम् १८ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो
मे अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येऽविहिंस्रान् १९ यतोऽभवद्वि
श्वमिदं विचित्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते॥ १९ बंधः समयः तमेवाह यावदात्मनो मम च
तेजो गर्भं बिभृयात् यद्वा ममात्मनो देहात् च्युतं तेजो वीर्यं बिभृयादिति अतः परं पारमहंस्यज्ञानं तस्मिन् मु
ख्यान् शुक्लेन विष्णुना साक्षात् प्रकर्षेणोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् शमादीन् बहु यथा प्रभवति ए
वमनुष्ठेयान्मन्ये १९ ननु न वपितुः प्रजापतेराज्ञा सृष्टावेव न संन्यासे तत्राह यत इति संस्थास्यते चलयं यास्यति रामः ८५

वावेति एवार्थे ऋणत्रयापाकरणानंतरं संन्यास एव मादृशानां भगवतोक्त इत्यर्थः २० हे उग्रधन्वन् लुलुभे मुने मुखेन प्रलोभ्यते स्म यद्वा मुखेन प्रलोभितवान् २१ स मनुः अनु अनंतरं महिष्याश्च व्यवसितं निश्चयं ज्ञा

प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननंतः २० मैत्रेय उवाच स उग्रधन्वन्नि यदेवाबभाष आसीच्च तूष्णीमरविंदनाभम् धियोपगृण्हन् स्मितशोभितेन मुखे न चेतो लुलुभे देवहूत्याः २१ सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः २२ शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषवासः परिच्छदान् २३ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः। उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुंचन्बाष्पकलां मुहुः आसिंचदंब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः २५ आमंत्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानां पश्यन्नाश्रमसंपदः २७॥ २१ त्वा २२ पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदेयान् भूषाः भूषणानि च वासांसि परिच्छदान् गृहोपकरणानि च २३ प्रत्तां प्रदत्तां सदृक्षाय सदृशाय गता व्यथा चिंता यस्य औत्कंठ्येनोन्मथितः क्षुभितः आशयो यस्य २४ तस्या विरहं सोढुम् हे अंब हे वत्से इति

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्त्तादेशात्प्रजाः प्रजापतिं प्रत्युज्जग्मुः २८ कोऽसौ ब्रह्मावर्त्त इत्यपेक्षायामाह यत्र बर्हिष्म-
तीनामपुरीति साऽपि कुत्र यत्र यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन्निति सर्वत्र संबध्यते २९ बर्हिष्मतीनाम निरु-
क्तिं ब्रुवन् प्रसंगादेशस्य श्रैष्ठ्यमाह द्वाभ्याम् कुशाः काशाश्चासन् शश्वन्नित्यं हरितं वर्चो वर्णो येषाम् यज्ञमानरा-
क्षसादीन् पराभवन्ती लाय यज्ञं विष्णुम् ३० यज्ञपुरुषं विष्णुमयजत इति यत्रायजत् भुवं स्थानं लब्धेति तत्र त्वयं यान

तमायांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्त्तात्प्रजापतिम् गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिता ॥२८
बर्हिष्मतीनाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः २९॥
कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०
कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवम् ३१
बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥
सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः ३२ सङ्गीयमानसत्कीर्त्तिः सस्त्रीभिः सुर-
गायकैः

म् लब्धवान् सन्नित्यर्थः यतो लब्धवान् तं यज्ञपुरुषमिति वा स्वर्गादपि भूमिः श्रेष्ठा तत्रापि तस्या
नं श्रेष्ठमित्युक्तं भवति ३१ प्रस्तुतमाह यां बर्हिष्मतीन्नामपुरीं समावसत् पूर्वं य स्यामुषितस्तस्यां निर्विश्य भ
वनं प्रविष्टः सन् भोगान् बुभुज इत्यन्वयः अन्येषां धर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेषु उषः सु संगीयमानास-
त्कीर्त्तिर्यस्य तथापि स्वयं हरेरेव कथा ॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ९ रामः॥

शृण्वन् भोगान् बुभुजे ३३ योगमायास्फुरैच्छिकभोगरचनास्फुरयद्यतः आभ्रंशयितुं आईषदपि भ्रंशयितुं
३४ अतः यातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारं भवति अतोऽन्यदपिगतसारं यातयाममित्युच्यते
अयातयामाः अगतसाराः आसन् स्वांतरं तदीयं मन्वंतरं यापयंतिनयंतियेयामाः कालावयवाः कुर्वतः स्वबा-
रूपनिबध्नतः ३५ परिभूतं गतित्रयंजाग्रदादिसात्त्विकादिवायेन ३६ दिव्यास्त्वंतरिक्षाः मानुषाः शत्रुप्रभवाः भौति-

प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथाः ३३ निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं म-
नुम् यदाभ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वा-
न्तरयापनाः शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ३५ स एवं स्वांतरं निन्ये युगा-
नामेकसप्ततिम् वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ३६ शारीरा मानसा दिव्या वैयासे
ये च मानुषाः भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ३७ यः पृष्टो मुनिभिः प्राह ध-
र्मान्नानाविधाञ्छुभान् नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ३८ एतत्त आदिराज-
स्य मनोश्चरितमद्भुतम् वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ३९ ॥ इति श्रीभा० तृ० द्वावि

काः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासे विदुर ३७ तस्य ज्ञानातिशयमाह य इति नृणां साधारणधर्मान् ३८ ता-
स्यपरएसंदेवहूतिस्तस्योदयं प्रभावम् ३९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीधरस्वामिविरचिते तृती-
यस्कन्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः २२ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

र्नयोर्विशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदीर्य्यते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति २॥
दंभंकपटम् अघंनिषिद्धाचरणम् तेजीयांसम् अतितेजस्विनम् ३ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरात् दैवम
प्यन्यथाकर्त्तुंसमर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्यया काशितां नत्वाऽपिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ कृत्स्नत्रियः

मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभ
वानीवभवंप्रभुम् १ विश्रंभेणात्मशौचेन गौरवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवा
चामधुरयाचभोः २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदम् अप्रमत्तोद्यतानित्यं
तेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् दैवाद्गरीयसःपत्युः
राशासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावा
चापीडितःकृपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमयाप
रयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे ६
येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः तानेवतेम
दनुसेवनयावरुद्धान्दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ ॥ ६ मदर्थेक्षपयितुंनावे

क्षितः नगणितः समुचितः श्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्तयाउपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्चविद्याचउ
पासनानामरूयआत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताःप्राप्ताःभगवत्प्रसादाःदिव्याभोगाःतानेवतेअवरुद्धान्

अन्येपुनर्भोगाः किंनकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्री
भावस्तेनविभ्रंशिता अर्थरचना मनोरथायेषुनिजधर्मेणपातिव्रत्येनदुग्धांतइतितथातान् दुरधिगानद्
प्राप्यान् नृपावयमितिया विक्रियास्तत्तद्भोगविकृतयः ताभिः ७ अखिलायोगमायाश्चतत्तदुपासनास्ता
सांविद्याविचक्षणंनिपुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्यगताधिः निश्चिंताजाता संप्रश्रयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांवि
ह्वलागद्गदतयागिरा ईषत्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेनविलसद्धसितमाननंयस्याः साआहजगाद८ वते

अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य सिद्धासिभुंक्ष्व
विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ७ एवंब्रुवाणमबला
ऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलया
गिरेषद्व्रीडाऽवलोकविलसद्धसिताननाह ८ देवहूतिरुवाच राद्धंवतद्विजवृषैतदमो
घयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्त्तः यस्तेऽभ्यधायिसमयः सकृदंगसंगोभूयाद्ग
रीयसिगुणः प्रसवः सतीनाम् १०॥ ९ तिहर्षेद्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्त्तः त्वयिएतत्सर्वंराद्धंसिद्ध
मेवतदहमवैमिजानामि किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितः सतावद्भूयात् सकृदिनिगर्भसंभवमात्रपर्यंतद्
अंगसंगस्तेनसहसंगोभूयात् गरीयसिश्रेष्ठेभर्त्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणः महान्लाभः समासपाठेग रीयसिपत्यौसतिसती
नांयतोगुणप्रसवः गुणविस्तारोभवति अतः पुत्रोत्पत्यामम गुणविस्तारेजातेपश्चात्त्वदुक्तंसर्वंभवत्विति भावः ९

अंगसंगार्थंच प्रथममिति कर्त्तव्यतां संपादयेत्याह हे ईश तत्र अंगसंगे इतिकृत्यं साधनम् यथोपदेशं कामशा
स्त्रानुसारेण उपशिक्ष संजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येन साधनेनाभ्यंगभोजनपानादिना ऽतीव रंतुमिच्छया कर्शितो
दीनश्च ममैष आत्मा देहः सिध्येत रतिसमर्थो भवेत् कथंभूतायाः तेत्वयैव कृतः क्षोभितो यो मनोभवस्तेन धर्षितायाः

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिध्येत ते कृत।
मनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ११ मैत्रेय उवाच प्रियायाः प्रि
यमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्व
कामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दि
व्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम्
१४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्वि
राजितम् १५ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् क्षिप्तैः कशिपुभिः कांतं पर्यंकं
व्यजनासनैः १६॥ ((तत् तनोतुरूपं भवनं विचक्ष्व वितर्कय विचारयेति यावत् ११ तर्हि तत्क्षणमेव आ
विरचीकरत् आविर्भावयांबभूव १२ तदेव विशिनष्टि सर्वकामदुघमिति नवभिः सर्वैश्च रत्नादिभिः समन्वि
तम् सर्वर्द्धीनां सर्वसंपदां य उपचयस्तस्य उदर्क उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतं शोभितम् १३ उपकरणं प
रिकरः पट्टिका अल्पविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाः पताकाः विस्तृतास्ताभिः १४ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासु तं

१७ द्वारस्थद्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहलीउदुंबरस्तया भातं शोभितम् वज्रखचितकपाटयुक्तम् इंद्रनीलमयेषु शिख
रेषु प्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मंत इव ये पद्मरागाग्र्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मद्भिरिवकैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितान
समूहैः १९ कृत्रिमानपि हंसादीन् स्वान् स्वजातीयान् मन्यमानैस्तत्र तत्राधिरुह्य अधिरुह्य निकूजितम् २० वि
हारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहम् संवेशः उपभोगस्थानम् प्रांगणं गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोप

तत्र तत्र विनिक्षिप्त नानाशिल्पोपशोभितम् महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः।
१७ द्वास्थ विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटमत् शिखरेष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रित।
म् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यै र्वज्रभित्तिषु निर्मितैः जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोर।
णैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधि
रुह्य च २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवा।
त्मनः २१ ईदृग्गृहं तत्पश्यंती नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्व
यम् २२ निमज्ज्यास्मिन्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं न

हारस्थानंक्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहम् संवेशः उपभोगस्थानम् ... जोषं यथासुखमात्मनः स्वस्य मायाविनोऽपि विस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वात्परिचारि
काभावाच्च २२ अस्मिन्ह्रदे बिंदुसरसि आरुह अधिरोह शुक्लेन विष्णुना कृतमानंदबिंदुनिपातनेन य
पकम्यापकम् २३ ॥ २३ ॥ २३ ॥ ६ ॥ ६ ॥ शिवायनमः ॥ रामायनमः

समादाय आदृत्य सरजं मलिनम् २४ शबलौ विवर्णौ स्तनौ यस्मिन् तत् सरस्वत्याः शिवानि जलानि आशेरते
यस्मिन् शिवाजलाशया जलचरा यस्मिन्निति वा २५ सा तत्र निमग्ना सती विस्मयं ददर्श तमाह सांऽतः सरसी
निदशभिः उत्पलगंधे कमलगंधिन्यः २६ स्त्रियः प्रोचुः तव कर्मकरीः परिचारिका वयमस्मान् आज्ञापयेति

सातद्भर्त्तुः समादाय वचः कुबलयेक्षणा सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान्॥
२४ अंगं च मलपंकेन संछन्नं शबलस्तनम् आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाश
यम् २५ सांतः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगं
धयः २६ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः कर
वाम किम् २७ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै
च मानद २८ भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमंति च अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृता
सवम् २९ अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरम् विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभि
र्बहुमानितम् ३० स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम्॥

ततश्च स्नानेन स्नानयो
ग्यतैलादिना २८ परार्ध्यानि उत्कृष्टानि वरीयांसि तस्त्रियाणि दीप्तिमंति च पानं पेयम् अमृतं स्वादु आसवं
मादकम् २९ आदर्शे स्वमात्मानं ददर्शेति शेषः आत्मानं विशिनष्टि चतुर्भिः कृतं स्वस्त्ययनं मंगलम् यस्य पुं
स्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ३० विरजमित्यस्य प्रपंचः स्नातं उद्वर्त्य क्षालितम् कृतशिरःस्नानमभ्यंगे

भूषितत्वमेवाह निष्कंपदकम् ग्रीवायांयस्य ३१ बहूभिरत्नानियस्यां तयारुचकेनमंगलद्रव्येणकुंकुमादिना
नदुक्तं विश्वप्रकाशे रुचकंमंगलद्रव्येग्रीवाभरणदंतयोरिति स्फुरतास्फुभ्रुवा चक्षुषेतिचजातावेकवचना
नि एतैर्लसत्शोभमानंमुखंयस्य कथंभूतेनचक्षुषा श्लक्ष्णोमनोहरः स्निग्धापांगोनेत्रप्रांतोयस्य पद्मको
शेनस्पर्द्धतइतिपद्मकोशस्पर्द्धितेन ३३ दृष्ट्वाचयदापतिंसस्मार तदायत्रासौतत्रैवस्वयमप्यास्ते ३४ आत्मावंनि

निष्कग्रीवंबलयिनंकू जत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्यारध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुर
त्नया हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम् ३२ स्फुरत्नास्फुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापांगे
नचक्षुषा पद्मकोशस्पर्धानीलैरलकैर्लसन्मुखम् ३३ यदासस्मारऋषभमृषीणांद
यितंपतिम् तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः ३४ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसह
स्रवृतंतदा निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ३५ सतांकृतमलस्नानांबिभ्राजंतीम
पूर्ववत् आत्मनोबिभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनीम् ३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानां
स्रुवाससम् जातभावांविमानेनदाराेहयदमित्रहन् ३७॥ ३७ ॥ ३७ ॥ ६॥

सस्मुनिर्विवाहासाकृ
शाम्यदृष्ट्वातांचनस्ययोगगतिंयागप्रभावंदृष्ट्वासंशयकिमिदमितिविस्मयम् ३५ सस्मुनिर्विवाहासाकृय
दात्मनोरूपंतदेवपुनर्बिभ्रतीसंवीतौप्रावृतौरुचिरौस्तनौयस्याः पाठांतरेतुरूपविशेषणम् ३६ शोभनेवाससी
यस्याःजातोभावः प्रेमयस्य हेअमित्रहन् जितकाम ३७ ॥ ३७ ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

तस्मिन्विमाने मुनिर्बभ्राजे नलुप्तो महिमा स्वातंत्र्यं यस्य उपचीर्णं शुश्रूषितं वपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवान्
अपीच्यो निसुंदरः पूर्णचंद्र इव मुनिः नभ इव विमानम् तारा इव ताः स्त्रियः कुमुदानीव तासां नेत्राणीति ज्ञेयम्
३८ तेन विमानेन अष्टलोकपालानां विहारो यस्मिन् कुलाचलेन्द्रे मेरौ तस्य द्रोणीषु दरीषु अनंगस्य सखा यो मा
रुतः शीतसुगंधमंदानिलः तेन सौभगं सौभाग्यं सौंदर्यं यासु सिद्धैर्नुतः स्तुतः सन् द्युधुनिर्गंगा तस्याः पातेन शि

तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययाऽनुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राज उत्क
चकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहार
कुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु
रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके मानसे चैत्रर
थ्ये च स रेमे रामया रतः ४० भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा वैमानिकानत्यशे
त चरँल्लोकान्यथाऽनिलः ४१ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् यैराश्रितस्तीर्थ
पदश्चरणो व्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया ॥ ॥ २ ॥

वः स्वनो यासु तासु रेमे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषु देवोद्यानेषु मानसे चैत्ररथसरसि रतः प्री
तः सन् ४० अत्यशेत अतिक्रम्य स्थितः ४१ उद्दामचेतसां धीराणां व्यसनं संसारस्तस्यात्ययो यस्मात् ४२ प्रेक्षयित्वा
दर्शयित्वा गोलम् मंडलं स्वसंस्थया द्वीपवर्षादिरचनया यावान् ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ॥

तावंतंबहून्याश्चर्याणियस्मिन्तम् ४३ विभज्यनवधानवप्रभेदेनात्मानंकृत्वा ४४।४५ शरदः संवत्सराः मुनागीष्
दिवव्यतीयुः ४६ आत्मनास्वदेहार्धरूपेण अतिप्रीताभावयन् तथासतिसदपत्यंभवेदिति नोधानवधासर्वसंक।
ल्पविदितितस्याः बह्वपत्यसंकल्पंजानन्नित्यर्थः विभुस्तथाकर्तुंसमर्थश्चआत्मविदितिच तस्यामनासक्तत्वात्।

बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्त्तत ४३ विभज्यनवधात्मानंमानवींसुरतोत्सुकां।
म् रामान्निरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्त्तवत् ४४ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रि।
श्रिता नचाबुध्यततंकालंपत्यापीच्येनसंगता ४५ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः
योः शतंव्यतीयुःशरदःकामलालसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयंनात्मनात्म
वित् नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अतःसाऽसुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रि
यःप्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदाल
क्ष्योशतीसती स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदा
नखमणिश्रिया उवाचललितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५०॥ ५ स्त्रियोजाताइतिभावःपु
मान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिस्मृतेः ४७ अतःअनंतरमेवसद्यः एकस्मिन्नेवाहनिचारू
णिसर्वाण्यंगानियासाम् ४८ प्रव्रजिष्यंतं आलक्ष्यवितर्क्यस्मयमानाबहिः अन्तस्तुविक्लवेनव्याकुलेन विदूय
तासंतप्यमानेनहृदाउवाचेत्युत्तरेणान्वयः ४९ नखाएवमणयः तैःश्रीःशोभायस्यतेनपदाभुवंलिखंतीनिदुरत

उपोवाह संपादितवान् अभयमिति भाविमादैन्यात् संसाराच्च यद्भयं तन्निवर्त्तयेत्यर्थः ५१ तत्र दैन्यं निवेदयति तुभ्यं नवद्रुहितृभिः स्वयमेवात्मना समायोग्याः पतयो विमृग्याः निर्दैन्यं प्राप्तम् संसारभयमुररीकृत्याह कश्चिदिति विशोका यज्ञानोपदेशाय स्त्रीभिर्ऋणानपाकरणात् कंचित्कालं त्वदवस्थानेन ब्रह्मवित्पुत्रः कश्चित्किं स्यादित्यर्थः ५२ विषयान्सं

सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम्॥ ५२ एतावताऽलं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो इन्द्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्तपरात्मनः ५३॥ इन्द्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः अजानंत्या परं भावं तथाऽप्यस्त्वभयाय मे ५४ संगो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ५५ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ५६ साऽहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढम् यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ५७ ॥ इति० भा० तृ० कपिलेयोपाख्याने त्रयोविंशतितमः० २३॥ ५९ एवं किं ब्रह्मविद्ययेति चेत्तत्राह एतावता अलं पूर्यतां परित्यक्तः परः आत्मा यया तस्या मम ५३ स्वकृतमनुशोचंत्याह इन्द्रियार्थेष्विति चतुर्भिः मे मया परं भावं तत्त्वं ब्रह्मविदिति ५४ प्रसंगः कथमभयायास्तु तत्राह संग इति अधिया अज्ञानेन ५५ स्वभावतः प्रवृत्तं यस्य कर्म धर्मार्थं न कल्पते धर्माभिमुखं न भवेत् तत्रापि निष्कामधर्मद्वारा विरागाय न कल्पते तद्द्वारा च तीर्थपदस्य हरेः सेवार्थं न पर्य

चतुर्विंशेनतोजन्मकपिलस्याहतत्पितुः प्रव्रज्यांममनुज्ञाप्यऋणत्रयविमोक्षतः १ शालिनींश्लाघ्याम् शुक्लेना भिव्याहृतंसहाहंत्वांशकलयेत्यादि १इत्थंमाखिदः खेदंमाकार्षीः आत्मानंप्रति अहंभाग्यहीनेति अदूरात्शी

मैत्रेयउवाच निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहितरंमुनिः दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १ ऋषिरुवाच माखिदोराजपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते भगवांस्तेक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २धृतव्रतासिभद्रन्तेदमेननियमेनच तपोद्रविणदानैश्चश्रद्धयाचेश्वरंभज ३सत्वयाऽराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः छेत्तातेहृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४मैत्रेयउवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ५तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि ६अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७पेतुःसुमनसोदिव्याःखेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ८॥

१घ्रम् २दमेनइंद्रियसंयमेनस्वधर्मेणतपांसिद्रविणदानानिचतैः ३तीहृदयग्रंथिंचिज्जडात्मकंअहंकारलक्षणंबंधंछेत्ता छेत्स्यति औदर्यःपुत्रःसन्ब्रह्मभावयतिउपदिशतितितथा ४श्रद्धायविश्वस्य ५बहुतिथेबहुतरेकालेऽतिक्रान्ते ६घनाघनाइत्येकंपदम् वर्षंतोमेघाः गायंतिस्म

परिश्रितं वेष्टितम् ९ आगत्य किं कृतवान् तदाह भगवंतमिति द्वाभ्याम् तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन् तस्य सांख्य-
स्य विज्ञप्त्यै विशेषेण ज्ञापनाय भगवंतं जातं विद्वान् अजो ब्रह्मा स्वराट् स्वतः सिद्धज्ञानः १० तस्य चिकीर्षितं
सभाजयन् पूजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादिति द्वयोरन्वयः चकारादेव

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात्
९ भगवंतं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट्
१० सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्य-
धात् ११ ब्रह्मोवाच त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः यन्मे संजगृहे वाक्यं भ-
वान्मानद मानयन् १२ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौर-
वेण गुरोर्वचः १३ इमा दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यंत्य-
नेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि
यशो भुवि १५ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपि-
लं मुने १६ ॥ ९ स्तुतिं च ११ तत्र त्वयेति पंचभिः कर्दमं प्रत्याह अपचितिः पूजा कृता यद्यस्मात् निष्कपटं
सम्यग्गृहीतवान् १२ अनुमन्येतेति नियतं एतावत्येव १३ अनेकधा प्रभावैः वंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति १४ ऋ-
षिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्तु साक्षादीश्वर इत्याह। वेदाहमिति शेवधिं निधिं सर्वाभीष्टदम् १६ ॥ १६ ॥

देवहूतिंप्रत्याहत्रिभिः ज्ञानंशास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेनकर्मणांजटाः मूलानिवा सुनाउद्ध
रन्उत्सादयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्तपदांबुजंयस्य १७ हेमानवि अविद्यास्वरूपाज्ञानम् संशयाः मिथ्याज्ञानानितन्मयं
तवहृदयग्रंथिम् १८ स्रुसंमतः स्रुपूजितः सन् गंताप्राप्स्यति १९ कुमारैः सहेतिशेषः सहनारदः नारदसहितश्चमरी

ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः १७ए
षमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः अविद्यासंशयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अ
यंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःस्रुसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकीर्तिवर्द्धनः १९
मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंय
यौ २० गतेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः
२१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् २२
पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम्
अथर्वणेददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४

धिष्ठात्रीदेवताभिस्यर्थः समलालयत् संतोषितवान् २४ ॥ २४ ॥ २४ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय ॥
यारी न्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैरेतैः पंचभिः सहितः हंसो ब्रह्माययौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गः तस्यपरांक
धांसत्यलोकम् २० शतधृतौब्रह्मणि २१ । २२ युक्तांयोग्याम् अयच्छत् अदात् २३ वितन्यतेसमृद्धः क्रियते शांत्य

 निमंत्र्य एष्वानंदिं हर्षप्राप्ताःसंतः २५ सच मुनिः त्रियुगं विष्णुं विविक्ते रहसि २६ पापच्यमानानां भृशं दह्यमानानां
 निरये संसारे स्वीयैरमंगलैः २७ कुतः सर्वा देवताः प्रसन्ना इतिज्ञातम् अलभ्यलाभादित्याह द्वाभ्याम् बहुषु जन्म।
 सु विपक्वेन सु सिद्धेन सम्यक् योगो भक्तियोगस्तस्मिंत्समाधिरैकाग्र्यं तेन शून्यागारेषु विविक्तस्थानेषु यस्यतव
पदम् २८ हेलनमवज्ञानम् लाघवं न गणयन् अगणयित्वा उपचितमेवतवैनदित्याह यस्त्वंस्वानां भक्तानां पक्षंपु

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमंत्र्यतम् प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममंडलम् २५ सचावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंतीह देवताः॥ २७ बहुजन्म विपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् २८॥ स एव भगवानद्य हेलनं नगणय्यनः गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यमृतं कर्त्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ३० तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ३१॥

ष्णासीतितथासः २९ एतस्त्रपंचयति द्वाभ्यां स्वयमेवावतीर्णोऽसि स्ववाक्यं तवपुत्रो भविष्यामीति यत् तत्सत्यं
कर्त्तुं ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यं च चिकीर्षुः सन् ३० यानि तवालौकिकानि चतुर्भुजादिरूपाणि तान्येव तेऽभिरूपाणि
योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचंते मनुष्यरूपाणि तान्यपि ते रोचंत इत्यर्थः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१॥

अभिवाद्यार्हंपादपीठं यस्यऐश्वर्यादिभिःपूर्त्तंपूर्णम् ३२ ऐश्वर्यादिकं विवृण्वन्नाह परंपरमेश्वरम् तत्रहेतुःस्व
त्छंदाःस्वाधीनाःशक्तयोयस्यता एवाह प्रधानंप्रकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठातारम् महान्तंमहत्तत्त्वरूपम् का
लंतेषांक्षोभकं त्रिवृतमहंकाररूपंलोकात्मकंतत्सात्मकंच तदेवंमायया प्रधानादिरूपानामुक्त्याचिच्छ
क्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचिच्छक्त्याअनुगतःस्वस्मिन्लीनःप्रपंचोयस्यतम् कविंसर्वज्ञम् प्रधा
नाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छे यत्किंचिदभिप्रेच्छामीत्यर्थः त्वा

त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा सदाऽभिवाद्यार्हणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध
वीर्य श्रियांपूर्त्तमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानंपुरुषंमहान्तंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम्
आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये ३३ आस्माभिपृच्छेऽद्यपतिं
प्रजानांत्वयावतीर्णर्णउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमस्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्
विशोकः ३४ श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथाजनिम
यातुभ्यंयदवोचमृतंमुने ३५॥ त्वयापुत्ररूपेणावतीर्णानिनिवृत्तानिऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसः
आप्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसन्यासिनांपदवीम्मार्गमाश्रितःसन्त्वांयुंजन्स्मरन्विचरिष्यामि ३४ अहंतावज्ज्ञा
नोपदेशायेवत्वमिहावतीर्णः अतस्तवगृहेवसतोऽपिमुक्तिःफलमेव यद्यवश्यंगतव्यमेवेत्याग्रहः तथाऽपिमाम
वानुस्मरन्गच्छेत्याशयेनाह मयेतिषड्भिःसत्यलौकिकेवैदिकेलौकिकेचकर्मसेस्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयति
य—त्यस्मात्तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामीत्यवोचम् अथअतएवतत्ऋतंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्मस्वीकृतम्

भा०त० निमंत्र्य प्रष्ठानंदिं हर्षं प्राप्ताः संतः २५ स च मुनिः त्रियुगं विष्णुं विविक्ते रहसि २६ पापच्यमानानां भृशं दह्यमानानां
टी० निरये संसारे स्वीयैरमंगलैः २७ कुतः सर्वा देवताः प्रसन्ना इति ज्ञातम् अलभ्यलाभादित्याह द्वाभ्याम् बहुषु जन्म
८३ सु विपक्वेन सुसिद्धेन सम्यक् योगो भक्तियोगस्तस्मिन् समाधिरैकाग्र्यं तेन शून्यागारेषु विविक्तस्थानेषु यस्य तव
पदम् २८ हेलनमवज्ञानम् लाघवं नगणय्य अगणयित्वा उपचितमेव तवैनेत्याह यस्त्वं स्वानां भक्तानां पक्षपु

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमंत्र्य तम् । प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममंडल
म् २५ स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् । विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाष
त २६ अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः । कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंतीह देवताः ॥
२७ बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना । द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् २८ ॥
स एव भगवानद्य हेलनं नगणय्य नः । गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वी
यं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे । चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ३० ता
न्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव । यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ३१ ॥

ष्णासीति तथा सः २९ एतत्प्रपंचयति द्वाभ्यां स्वयमेवावतीर्णोऽसि स्ववाक्यं तव पुत्रो भविष्यामीति यत् तत्सत्यं राम०
कर्तुं ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यं च चिकीर्षुः सन् ३० यानि तवालौकिकानि चतुर्भुजादिरूपाणि तान्येव तेऽभिरूपाणि ८३
योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचंते मनुष्यरूपाणि तान्यपि ते रोचंत इत्यर्थः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ ॥

अभिवाद्यार्हं पादपीठं यस्य ऐश्वर्यादिभिः पूर्त्तं पूर्णम् ३२ ऐश्वर्यादिकं विवृण्वन्नाह परं परमेश्वरमूतत्त्रहेतुः स्व
तन्त्रं छंदाः स्वाधीनाः शक्तयो यस्य ता एवाह प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदधिष्ठातारम् महांतं महत्तत्त्वरूपम् का
लं तेषां क्षोभकं त्रिवृतमहंकाररूपं लोकात्मकं तत्सात्मकं च तदेवं मायया प्रधानादिरूपानामुक्त्वा चिच्छ
क्त्या निष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्या चिच्छक्त्या अनुगतः स्वस्मिन् लीनः प्रपंचो यस्य तम् कविं सर्वज्ञम् प्रधा
नाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः ३३ संन्यासानुज्ञां प्रार्थयते आस्माभिः एच्छे यत्किंचिदभिएच्छामीत्यर्थः त्वा

त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सया ह्यासदाऽभिवाद्यार्हेणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोध
वीर्य श्रियांपूर्त्तमहंप्रपद्ये ३२ परं प्रधानं पुरुषं महांतं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम्
आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपंचं स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ३३ आस्माभिएच्छेऽद्यपतिं
प्रजानां त्वयावतीर्णऋणउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमस्थितोऽहं चरिष्ये त्वां हृदि युंजन्
विशोकः ३४ श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके अथाजनि म
या तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ३५॥ एयापुत्ररूपेणावतीर्णानि निर्वृत्तानि ऋणानि देवादिरूपाणि यस्य सः
आप्तकाम श्चाहं परिव्रजतां संन्यासिनां पदवीं मार्गमाश्रितः सन् त्वां युंजन् स्मरन् विचरिष्यामि ३४ अहं तावत्त्वा
नोपदेशायैव त्वद्गृहेऽवतीर्णः अतस्तव गृहे वसतोऽपि मुक्तिः सुलभैव यद्यवश्यंगंतव्यमेव त्याग्रहः तथाऽपि माम
वानुस्मरन् गच्छेत्याशयेनाह मयेति षड्भिः सत्यलौकिके वैदिके लौकिके च वक्रुसे स्वोक्तस्य प्रामाण्यमभिदर्शयति
य तत्यस्मात् तुभ्यं तव पुत्रो भविष्यामीत्यवोचम् अथ अत एव तत् ऋतं यथा भवति तथा मयाऽजनि जन्म स्वीकृतम्

२५
भा०तृ० दुराशयात् लिङ्गात् मुमुक्षूणांमुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्यानायविद्धीत्युत्तरस्यानुषंगः ३६ नन्व
टी० यमात्मज्ञानमार्गः पूर्वंसिद्धएव नेदानीमपूर्ववत्प्रवर्त्तनीयस्तत्राह एषइति अव्यक्तः सूक्ष्मः ३७ कामंयथेच्छम् आ
९४ पृष्टः अनुज्ञातः यद्वा यथात्वंगंतुंमांपृष्टवान् तथाऽन्नव्यवस्थातुंमयाऽपित्वमापृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेन समर्पितेन

एतन्मेजन्मलोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंख्यानायतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने ३६
एषआत्मपथोऽव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा तंप्रवर्त्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम्॥
३७ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभजे
३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यविशोकोऽभयमृ
च्छसि ३९ मात्रआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् वितरिष्येययाचासौभयंचा
तितरिष्यति ४० मैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्री
तोवनमेवजगामह ४१ व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षो
णीमनग्निरनिकेतनः ४२ मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम्॥ ९कर्मणा अविद्ययामृत्युं

तीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमंपरमात्मानमात्मनिस्वस्मिन् आत्मनामनसा अन्वीक्ष्य
माणोऽभयंमोक्षंप्राप्स्यसि ३९ मात्रेदेवहूत्यै शमनीमुन्मूलनीम् भयमतिशयेनतरिष्यतिपरमानंदंचप्राप्स्यती
तिचकारार्थः ४० समुदितः सम्यगुक्तः सन् तंप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनम् अहिंसालक्षणम् ४२ सदसतः

परंयत्तस्मिन् ब्रह्मणिगुणावभासके निर्गुणे॥

एकभक्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या अनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ अतो देहादिषु अहंकारादिरहितः अत एव नि
र्द्वन्द्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः समदृक् भेदाग्राहकः किंतु स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक्प्रवणा प्रशांता विक्षेपरहिता धी
र्यस्य ४४ तदेवंविधकल्पितोपाधिनिवृत्तिमुक्त्वा परमेश्वरप्राप्तिमाह वासुदेव इति त्रिभिः प्रतीचो जीवस्यात्मनि

गुणावभासे विगुण एकभक्त्याऽनुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वंद्वः समदृक्स्व
दृक् प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि
परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ४५ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितम् अ
पश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा भगवद्भ
क्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ४७ ॥ इति श्रीभा॰ तृ॰ कापिलेये चतुर्विंशतितमोऽध्या
यः २४ शौनक उवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया जातः स्वयमजः साऽ
क्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् १ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनाम् विश्रुतौ श्रुत
देवस्य भूरि तृप्यंति मेऽसवः २ ॥

लब्ध आत्मा चित्तं येन यतो मुक्तं बंधनं अज्ञानं यस्य ४५ लब्धात्म
तामेवाह आत्मानमिति ४६ तदेवं तेन भागवती गतिः प्राप्ता पाठान्तरे स एव तां गतिं प्राप्त इति ४७ ॥ इति तृतीय
स्कंधे टीकायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ ॥ पंचविंशे जनन्यास्तु एषोऽबंधविमोचनम् आहाबाह परं भक्तिलक्ष
णं कपिलः स्फुटः १ कपिलेनार्पिता मात्रे गूढभावनियंत्रिता योगमाणिक्यमंजूषा स्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना २ उक्ता

अतएवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसामध्येवर्ष्मणः वृद्धस्य उत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांम
ध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमा भवितप्रधानोऽयंनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौकीर्ती
असवइंद्रियाणिभूरि अलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीव्यति द्योततइतितथातस्य यद्वा भूरिबहुशः श्रुतोदेवो
येन तस्यापिमेअसवइतिसंबंधः २ स्वानांछंदेनइच्छया आत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकी

यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्त्तय
३ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीताआन्वीक्षिक्यां
प्रचोदितः ४ मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरे
वात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ५ तमासीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् स्वसुतंदे
वहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिंद्रिय
तर्षणात् येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांधतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोऽधस्यदुष्पारस्याद्य
पारगम्॥ ९ र्त्तना—र्हाणि अनुकीर्त्तय ३ यथात्वंमांप्रचोदयसि एवंप्रचोदितःसन् तथानस्मात्रानु
सारेण आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम् ४ बिंदुसरेबिंदुसरसि ५ तत्त्वमार्गस्याग्र्यंपारंदर्शयतीतितथा एषमान
विते गर्भंप्रविष्टइत्यादिधातुर्वचःसंस्मरंतीप्राह ६ असतामिंद्रियाणांतर्षणात् विषयाभिलाषात् निर्विण्णा
श्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीतिपारगंत्वमेवश्रेष्ठंचक्षुर्लब्धम्॥ ६॥ ७॥

त्वदनुग्रहाज्जन्मनामंते भाग्ये सति ८ तत्सप्रपंचयति स भगवान् भवान् चक्षूरूपः उदितः सूर्यो यथा ९ अपाक्रष्टुम
पनेतुं कोऽसौ संमोहः नमाह एतस्मिन्देहादौ त्वयैव योजितो योऽहं ममेत्यवग्रहः आग्रहः द्वितीय इतिशब्दः तत्कार्य
रागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेः पुरुषस्य च जिज्ञासया त्वामहं शरणं गतास्ती नमामीत्यन्वयः कुठारं छेत्तारम् ११ अ

सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ यत्तआद्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्कि-
ल लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ।
योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसार
तरोः कुठारम् जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम् ११ मैत्रेय उवा
च इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम् धियाऽभिनंद्यात्मवतां
सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योग आध्यात्मिकः पुं-
सां मतो निःश्रेयसाय मे अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३ तमिमं ते प्रवक्ष्या-
मि यमवोचं पुराऽनघे ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपुणम् १४ चेतः खल्वस्य बं-
धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ॥

पवर्गवर्धनं मोक्षे रतिजनकम् ईषत्स्मितेन शोभितमाननं यस्य १२
आध्यात्मिक आत्मनिष्ठः यत्र यस्मिन् १३ । १४ तत्र सर्वांगनैपुण्यं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति ।
अस्यात्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ रामः ॥

२५
भा०त० परमेश्वरे वा शब्दस्तु शब्दार्थे १५ यथा च चित्तसंयमे पुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयति त्रिभिः मलैर्वीतं विरहितं यदा शु
टी० द्धं मनो भवति मनः शुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ निरंतरं निर्भेदम् अणिमानं सूक्ष्मम् अखंडितमपरिच्छिन्न
७६

गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः
वीतं यदात्मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् १६ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम्।
निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना
परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम् १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्म
नि सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो।
विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदे
हिनाम् अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वंति
ये दृढाम् मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वं।
ति कथयंति च तपंति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः २३॥

म् १७ हतौजसं क्षीणबलाम्
१८ मनः शुद्धौ च भक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १९ अस्य सर्वस्यापि सत्संगो मूलमित्याह प्रसंगमिति।
अपावृतं निरावरणम् २० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुस्वरूपं शीलं त

९८ [illegible]

येनापैर्नाभिभूयंते साधव इत्यर्थः २४ सत्संगस्य भक्त्यंगतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्य सम्यक् वेदनं यासु ता वी।
र्यसंविदः हृत्कर्णयो रसायनाः सुखदाः तासां जोषणात्सेवनात् अपवर्गः अविद्यानिवृत्तिर्वर्त्म यस्मिन् तस्मिन् हरौ प्र
थमं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिः अनुक्रमिष्यति अनुक्रमेण भविष्यतीत्यर्थः २५ ततः किमत आह भक्त्येति मम र
चनायाः सृष्ट्यादिलीलायाः अनुचिंतया भक्तिस्तया ऐंद्रियात्सुखात् जातविरागः सन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मि-

त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते २४ स
तां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्म
नि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्र
चनाऽनुचिंतया चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असे
वयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृंभितेन योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्य
गात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा।
यया पदं ते निर्वाणमञ्जसाऽन्वश्नवा अहम् २८॥

कात् ततो यत्त इत्युक्तः सन् चित्तस्य ग्रहणाय।
तिष्यते यतिष्यति ऋजुभिः भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवं प्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च अयं जीव इ
हैव देहे मामेवावरुंधे प्राप्नोति २७ काचिदिति काचिदित्यर्थः उचिता योग्या त्वत्रापि मम स्त्रियाः कीदृशी गोचरा योग्या
निर्वाणं मोक्षात्मकं तव पदं स्वरूपम् अन्वश्नवै अनंतरं भवसर्वात्मना प्राप्स्यामि अंजसा इति निपाठे अहं इति संबंधः २८

भगवद्ब्रह्मणो योभगवंतंलक्षीकरोतीत्यर्थः यतः यस्मात् योगात् २९ विजानीहिविशेषेणज्ञापय सुखमनायासेन ३०इ
त्यं मातुरर्थप्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहत्वेहेतुः यत्रयस्यां तन्वां देहेनाविर्भूतिः तत्त्वान्याम्नायन्ते अनुक्रम्यन्ते या
स्मिन् किंतत् यत्सांख्यंप्रवदंति नत्सोवाच भक्तिविनानंच योगम्च ३१ काचित्तवृत्तिविनाभक्तिरितिपृष्टासुतसांभ
क्तिंलक्षयति गुणाःविषयाः लिंग्यंतेज्ञायंते यैस्तेषांदेवानांद्योतनात्मकानामिंद्रियाणां तदधिष्ठातॄणांवासत्त्वेसत्त्व

योयोगोभगवद्ब्रह्मणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनं
म् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाऽहंमंदधीहरे सुखंबुध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात्
३० मैत्रेयउवाच विदित्वार्थंकपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाऽभिजातः तत्त्वाम्नायं
यत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगम् ३१ श्रीभगवानुवाच देवानांगुणलिंगा
नामानुश्रविककर्मणाम् सत्त्वएवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभा
गवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनलोयथा ३३॥

वृत्तिर्हरावेव
यावृत्तिःसाभक्तिःसिद्धेर्मुक्तेरपिगरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूता अनिमित्तानिष्कामास्वाभाविकी अयत्नसि
द्धा तेषामेवंविधवृत्तौहेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तद्विहितमानुश्रविकंतदेवकर्मयेषामत
एवएकमेकरूपमविकलंमनोयस्यपुंसःशुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः ३२ भक्तिश्चप्रासंगिकीभवत्येवेत्याह याभक्तिःकोशं
लिंगशरीरंजरयतिक्षपयतिस्वप्रयत्नंविनैवसिद्धौदृष्टांतः निगीर्णभुक्तमन्नमनलोजाठरोयथाजरयतीति ३३॥ ३३॥

भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोक्षं मदर्थमीहाः क्रिया येषां प्रसज्य
आसक्तिं कृत्वा पौरुषाणि वीर्याणि ३४ प्रसन्नानि वक्त्राण्यरुणानि लोचनानि च येषु तैर्मद्रूपैः साकं सह नित्यं प
रमेश्वरानुभवसुखं भक्तावधिकमिति भावः ३५ आत्मानंदसुखं वश्यंभावीत्याह तैरिति दर्शनीयाः मनोहरा अवय
वा मुखनेत्रादयो येषु तैः हृतः आत्मा चित्तं येषां हृता आकृष्टाः प्राणाश्चेंद्रियाणि येषां तान् भजतः अनिच्छतः इच्छा

नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः येऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रस
ज्य सभाजयंते मम पौरुषाणि ३४ पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलो
चनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवै
रुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिम
ण्वीं प्रयुंक्ते ३६ अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् श्रियं भाग
वतीं वा स्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ३७ ॥ एहीनानपि अण्वीं गतिं मुक्तिं प्रयुं

क्ते प्रापयति कैः साधनैः हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्र विलासो लीला वामं मनोहरं सूक्तं मधुरं भाषणम्
३६ विभूत्यादिकं च तत्राधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्यनंतरं विभूतिं सत्यलोकाधिगतां भोगसंपत्तिम् अ
णिमाद्यष्टांगमैश्वर्यम् अनुप्रवृत्तिं भक्तिमनु स्वत एव प्राप्तमपि भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिम् अस्पृहयं
ति ते यद्यपि न स्पृहयंतीत्यर्थः तथाऽपि तु लोके वैकुंठे अश्नुवते प्राप्नुवन्त्येव ३७ ॥ ३७ ॥ ३७ ॥ ६ ॥

नन्वेवं तर्हि लोकत्वाविशेषात् स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानां कदाचिद्विनाशः स्यात्तत्राह हे शांतरूपे यद्वा शांतेश कूर
तद्रूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोग्यहीना न भवंति अनिमिषो मे हेतिः मदीयं कालचक्रं च नो लेढि
तान्न ग्रसति तत्र हेतुर्येषामिति सुतवत् स्नेहविषयः सखेव विश्वासास्पदं गुरुरिवोपदेष्टा सुहृदिव हितकारी इ
ष्टं दैवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भजंति तान्मदीयं कालचक्रं न ग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतानां मुक्तिमेकांतभ
क्तेभ्यो ददामीत्याह इममिति द्वाभ्याम् उभयायिनं लोकद्वयगामिनमात्मानं सोपाधिकमात्मानमनु ये पुत्रकलत्रादयः

न कर्हिचिन्मत्पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मे निमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतः
श्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ३८ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् आ
त्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम्
भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात्॥
आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्त्तते ४१ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात्
वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२॥ ये च पश्वादयः रायः धनानि ३९ अन्यांश्च परिग्र
हान् मृत्योः संसारात् अतिपारये अतितारयामि ४० अभक्तानां तु कथंचिदपि न मोक्ष इत्याह नेति मद्भगवतोऽन्यत्र
भगवतो मत्तो विना सर्वभूतानामात्मनो भगवदादिविशेषणत्रयेण सामर्थ्यं निरपेक्षत्वं हितकारित्वं चोक्तम् ४१
ऐश्वर्यं स्फुटयति मद्भयादिति श्रुतिश्च भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पं

७

मज्जनादेव मोक्षदृत्य त्वसदाचारं प्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उपसंहरति एतावानिति मय्यर्पितं सत् मनः स्थिरं भवतीति यत् एतावानेव ४४ इति तृतीये टीकायां पंचविंशतितमोऽध्यायः २५ ॥ षड्विंशे पुंप्रकृत्योस्तु विवेकाय प्रवर्ण्यते सांख्येन सर्वभावानां जन्मलक्षणभेदतः १ धात्रा पुत्राय यत्प्रोक्तं क्षत्त्रे मित्रासुतेन यत् मात्रे सांख्यं तदध्यात्मं प्राधान्येनाह तत्त्ववित् २ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यमित्यत्र सांख्यं भक्तियोगश्चेति त्रयमुपक्षिप्तं तत्र भक्तिमुक्त्वा

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ४३ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ४४ ॥ इति श्रीभा० तृ० कपिलेयोपाख्याने पंचविंशतितमोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

१ इदानीं सांख्यमाह अथेति १ ननु भक्तिरात्मज्ञानादेव न तु तत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति श्रुतेरत आह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपं ज्ञानम् अत एव हृदयग्रंथिभेदनम् अहंकारनिवर्तकं निःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः तत्ते वर्णयामि तत्त्वलक्षणादेवं विक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषं लक्षयति अनादिरिति आत्मैव पुरुषः कोऽसावात्मा प्रत्यक् प्रतिलोमं धाम स्फूर्तिर्यस्य क्षणिकपक्षं व्यावर्तयति अनादिरिति संसारित्वपक्षं व्यावर्तयति प्रकृतेः परः अन्यः असंगः ज्ञानादि

२५ भा०न० टी० ९९

निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वं वारयति स्वयंज्योतिः अनेनैव प्राभाकराभिमतज्ञानाधारत्वेन स्फुर-
णमपि निरस्तम् स्वयंज्योतिष्ट्वे हेतुः विश्वं येन समन्वितं प्रकाशनइति शेषः एतैरेव हेतुभिः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वम-
पि सिद्धम् २ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विधा तत्रावरणशक्त्या सैव जीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्या सैव
मायापारमेश्वरी पुरुषश्च जीवेश्वररूपेण द्विविधः तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य-
विश्वसृष्ट्यादि करोति स परमेश्वरः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह सएषइति पंचभिः सूक्ष्मामव्यक्तां

प्रत्यक्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ३ सएष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं
विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृ-
तिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः सइह ज्ञानगूहया ५ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः
पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६ तदस्य संसृतिर्बंधः पारतंत्र्यं च त-
त्कृतम् ॥ ५ दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलया उपगतां यदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ तस्या लीलामाह गु-
णैरिति ज्ञानं गूहयति आवृणोतीति ज्ञानगूहा तया तथा च श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयंतीं
सरूपाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यइति मुमुहे आत्मानं विस्मृतवान् ५ पराभिध्यानं
प्रकृत्यध्यासः तेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते ६ तदिति कर्तृत्वमननमेव अस्य पुरुषस्य रामः
साक्षिमात्रत्वात् अकर्तुरेव सतः कर्मभिर्बंधः ईशस्यापरतंत्रस्यैव कर्मबंधकृतभोगपारतंत्र्यम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९९

निर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैकसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृत मेनतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७ ननु चैनन्यस्य मानाधिकरण्ये नैवकर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैव तदंगीक्रियतां नेत्याह कार्यंशरीरं कारणमिंद्रियं कर्त्तादेवतावर्गः तद्भा॰ वापत्तौ पुरुषस्य प्रकृतिं कारणं विदुः कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेव॰ कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वे तु पुरुषं कारणं विदुरित्यस्यायं भावः यद्यप्यहंकारगतमेव कर्तृत्वादिकं भोक्तृत्वं च तथा ऽपि विकारस्य जडावसानत्वादुपाधि—प्राधान्यं भोगस्य चिदवसानत्वात् उपहितप्राधान्यमिति ८ न दैवं संसारिणं॰

भवस्य कर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः। भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ८ देवहूतिरुवाच प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्ष॰ णं पुरुषोत्तम ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ९ श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगु॰ णमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् १० पंचभिः॰ पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११॥ ८ पुरुषं तद्दे॰

तुं प्रकृतिं च ज्ञात्वेदानीं जगत्कारणमीश्वरं च तत्स्वकृतिं च पृच्छति प्रकृतेरिति अस्य विश्वस्य सदसच्च स्थूलं सू॰ क्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्र प्रकृतिं लक्षयति यत्प्रधानं तदेव प्रकृतिं प्राहुः किं तत् प्रधा॰ नं स्वतोऽविशेषं विशेषवत् विशेषाणामाश्रयः तर्हि किं ब्रह्म न त्रिगुणं किं महत्तत्वादि न अव्यक्तमकार्यं किं का॰ लादि न सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीवः प्रकृतिः न नित्यम् १० अन्येषां तत्वानां लक्षणं वक्तुं तानि गणय॰

ति पंचभिरित्यादिसंख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकं एता चतुर्विंशतिर्यस्मिन् गणे तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं

एतद्विवृणोति महाभूतानीति त्रिभिः तावंतिपंचैव १२।१३ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपयाव्यवच्छे दिकया १४ यावन्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातः तत्त्वज्ञैः कालेतुमतद्वयमाह यः कालःसपंचविंशकःप्रकृते रेवावस्थाविशेषइत्यर्थः १५ एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावंविक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वेधालक्षयति यतोभयंभवतिकस्यप्रकृतिमीयुषःप्राप्तस्य अतएवदेहे अहंकारेण विमूढस्यकर्त्तुर्जीवस्य अनेनसंहारकत्वे

महाभूतानिपंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १२

इंद्रियाणि दशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३।

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मकम् चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्यालक्षणरूपया॥

एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः

१५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् अहंकारविमूढस्यकर्त्तुःप्रकृतिमीयुषः

१६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चेष्टायतःसभगवान्काल इत्युपलक्षि।

तः १७ अंतःपुरुषरूपेणकालरूपेणयोबहिः॥ नलक्षितः १६ सस्रष्टिहेतुत्वेनलक्षयति प्र।

कृतेरिति १७ कोसौभगवान्तमाह अंतःसर्वप्राणिनांयःपुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेति सम्यक्तदहं।

काररहितएवानुस्यूतोवर्त्तते बहिश्चकालरूपेणएषभगवान् यद्वा यःपुरुषइतिप्रसिद्धःकालःसपंचविंशः एमः

एकेतुपुरुषस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवलक्षणंयतइति पुरुषस्यैवकालत्वेहेतुःप्रकृतेरिति॥ ६॥ १००

उभयथाविवक्षायांहेतुः अंतरिति शेषंसमानम् तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोश्चैक्यविवक्षया अतःपं
चविंशतितत्त्वानिभवंति तयोर्भेदविवक्षायांचषड्विंशतिर्भवंति १८ इदानींतत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह देवादि
त्यादिनाएतान्यसंहत्येत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेनतत्रचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह चतुर्भिः दैवात्जीवादृष्टात्क्षुभिता
धर्मागुणायस्याःयोनौअभिव्यक्तिस्थानेप्रकृतौवीर्यंचिच्छक्तिम् साप्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतःस्वरूपमाह हिर
ण्मयंप्रकाशबहुलम् १९ विश्वमहंकारादिप्रपञ्चम् आत्मगतंस्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेणस्थितंव्यंजन् प्रकटयन्महान्

समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमा
न् आधत्तवीर्यंसाऽसूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम् १९ विश्वमात्मगतंव्यञ्जन्कूटस्थोजगदं
कुरः स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनंतमः २० यत्तत्सत्त्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपद
म् यदाहुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम् २१॥ २१ ॥ एतीव्रंप्रलयकालीनंतमोऽपिबत्

कूटस्थःलयविक्षेपशून्यः आत्मानंप्रस्वापयतीतितथा यत्पूर्वंप्रलयसमयेमहांतंप्रकृतौविलापयामासेत्यर्थः प्रसंगा
च्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदितिसर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छंविशदंशांतंरागादिरहितंभगवतःपदमुपलब्धिस्थान
म् अतएववासुदेवाख्यंयदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेणतस्यैवमहानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेणचित्तमितिउपास्य
रूपेणवासुदेवइति अधिष्ठातातुतस्यक्षेत्रज्ञएवमहंकारेसंकर्षणउपास्यः रुद्रोऽधिष्ठातामनस्यनिरुद्धउपास्यः चंद्रोऽ
धिष्ठाताबुद्धौप्रद्युम्नउपास्यः ब्रह्माधिष्ठातेतिज्ञातव्यम् २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३ ॥

स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वम् अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यम् अपां प्रकृतिः फेनतरंगादिरहितावस्था पराभू-
संसर्गात्प्राक्तनी या यथा मधुरा स्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति
चतुर्भिः क्रियारूपा शक्तिर्यस्य सः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिक इति तस्य कार्यमाह यतः यस्मात् मनआदी-
नां भव उत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५ कर्तृत्वं देवतादिरूपेण करणत्वमिंद्रियरूपेण का-

स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः पा-
रा २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्य-
त २३ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥
२४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयम् २५ ॥
कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः २६
वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः ॥
२७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८

र्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तु तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति ।
द्वाभ्याम् संकल्पश्चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तत इति काम-
रूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्य चानिरुद्धसो-

चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तं
बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति द्वाभ्याम् हे सति द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति निर्विकल्पकज्ञाने २९ द्रव्यस्फु
म् इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमिति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पकज्ञाने २९ द्रव्यस्फु
रणस्यैव प्रपंचः संशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् निश्चयः प्रमाणं ज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनि
द्रास्मृतय इति पातंजलोक्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानि तैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणां वैकारिक
त्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रिया

तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९
संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥
३० तैजसानींद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्ति
ता ३१ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं च श
ब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च ॥

शक्तिर्बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राण
स्य तैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणां
तैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिं तल्लक्षणं चाह तामसादिति पंचदशभिः श्रो
त्रं तु शब्दगमित्या दिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरं तत्संबंधमात्रं कथ्यते न तूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छतीति श्रो
त्रोतीति शब्दगम् ३२ शब्दस्य लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वं द्रष्टुर्लिंगत्वं कुड्यांतरितस्य वक्तुर्ज्ञापकत्वम्

तदुक्तम् लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्रत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं ब
हिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्ममनःप्राणादीनां धिष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नाड्यादिच्छिद्ररूपेण वृत्तिः कार्यमेव लक्ष
णं वृत्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन म
हाभूतलक्षणमित्येनुसंधेयम् ३४ कासात्वक्स्पर्शस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा पुंस्त्वं नियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्श

तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३२ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च प्रा
णेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ३३ नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकु
र्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमे
व च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ३६ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यश
ब्दयोः सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ३७ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं
दैवेरिताद्भूत् समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलंभनम् ३८ ॥

१ संग्रहस्ततो भवतीति शेषः
शब्दतन्मात्रादित्यादि तन्मात्राणामुत्तरत उत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ स्पर्शत्वं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्व
तो वायोस्तन्मात्रत्वं च ३६ चालनं वृक्षशाखादेः व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गंधवतो घ्राणं प्र
ति तथा शैत्यादिमतः स्पर्शनं प्रति शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम् कर्मणा का
र्येणाभिलक्षणम् भावे ल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७ । ३८ ॥ ३८ ॥ ३८ ॥

द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वम् गुणनाद्द्रव्योपसर्जनप्रतीतिः शब्दस्य तु स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः अप्र-
त्यक्षत्वस्य स्पर्शादेरपि स्वातंत्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं विशेष उक्तः व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्यासं-
स्थासन्निवेशः सैव संस्था यस्यतत्परिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेज स्त्वमसाधारणत्वम् ३९ द्योतनं प्र-
काशनं वपनं तंडुलादेः क्षुत्तृट् अशनापिपासा च तद्द्वारेण पानमर्दनं च ४० जिह्वा रसनेंद्रियम् रसो गृह्यतेऽनये-

द्रव्याकृतित्वगुणत्वव्यक्तिसंस्थात्वमेव च तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ३९
द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ४० रूप-
मात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः ४१ क-
षायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४२
क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोंदनम् तापापनोदो भूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्विमाः
४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसो दैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गंधगः
॥ ४४

तिरसग्रहः यद्द्वारसग्रहस्ततो भवतीति शेषः ४१ कषायादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः भौतिकानां संसर्गिद्र-
व्याणां य एको मधुर एव सन्नेवमनेकधा भिद्यते स रस इत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणं पिंडनं मृदादेः पिंडीकरणं तृ-
प्तिः तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनं आपोमयः प्राण इति श्रुतेः आप्यायनं तद्वैक्लव्यनिवर्त्तनम् उंदनं मृदूकरणम् ओ-
दनमिति पाठेपि स एवार्थः भूयस्त्वं कूपाद्यावुद्धृतस्यापि पुनः पुनरुद्भवः ४३ गंधगः गंधं प्राप्नोतीति ४४ ॥ ४४ ॥

भा०तृ० करंभोमिश्रगंधः यथाव्यंजनादीनां हिंग्वादिसंस्कारेण पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यः कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उग्रोलशु
टी० नादेः संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् यएवं विभिद्यते सगंधइत्यर्थः ४५ ब्रह्मणो भावनं प्रतिमादिरूपेण साका
१०३ रतापादनम् स्थानं जलादिविलक्षणतया तन्नैरपेक्ष्येण स्थितिः धारणं जलाद्याधारत्वम् सतामाकाशादीनां विशेष
णमवच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च पुंस्त्वादीनामुद्भेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणम् ४६ श्रोत्रादीनां

करंभपूतिसौरभ्यशांतोदग्रादिभिः पृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएको विभिद्यते ४५ भा
वनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् सर्वसत्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४६ न
भोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७ ते
जोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ४८ प
रस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ४९ ए
तान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै॥

१ शब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषां च लक्षणं तदेवेत्याह पंचभिः श्रो
त्रादैः नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयः ४७। ४८ गुणविशेषशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः श
ब्दादिः अपरस्मिन्कार्ये वाय्वादौ कारणान्वयाद्दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषा गुणः सर्वोऽपि शब्दादिर्भू
मावेवोपलक्ष्यते चतुर्णां तत्रान्वयात् जलादिषु यथाऽन्वयमेव न सर्वः आकाशे तु न्यान्वयाभावादेकएवेति ४९ एवं राम:
कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह सार्धैः त्रिभिः एतान्यसंहत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः ५०॥ १०३

प्राविशत् सन्नेति च प्राधान्याभिप्रायेणोक्तम् प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षित एव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मा
दंडादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ५ भगवतो रूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह
हिरण्मयादिति नवभिः उत्थाय औदासीन्यं विहाय तमाविश्य अधिष्ठाय महांश्चासौ देवश्च खं छिद्रम् ५३ वाण्या

कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतन
मुत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदंडविशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५२ हि
रण्मयादंडकोशादुत्थाय सलिलेशयात् तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५३
निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एत
योः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं त
तो दिशः ५५ निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः तत ओषधयश्चासन् शिश्नं नि
र्बिभिदे ततः ५६ रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लो
कभयंकरः ५७ ॥

सह वह्निरभवत् प्राविशत् नासे निरभिद्येताम् प्राणोतः प्राणेन ऊतः स्यूतः सन्
घ्राणः एतयोर्नासिकयोरभवदित्यनुषङ्गः ५४ घ्राणादनंतरं वायुश्च प्राणोत इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्य
म् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामिति पाठद्वयेऽप्येक एवार्थः ततो दिशः प्राविशन् ५५ आदिशब्देन केशाः ५६ । ५७ ॥

२६
भा० त० टी० १०४

स्वराडिंद्रियः हरिर्विष्णुः ५८ आभृतम् जातम् ५९ बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानं गिरांपतिः ब्रह्मा चैत्यः क्षेत्र-

हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५९
नाड्योऽस्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतम् नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत क्षु
त्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थित
म् मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ६० अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽ
भवत् ६० एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुः खानि तमुत्था
पयितुं क्रमात् वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६१ घ्राणेन नासिके वायुर्नो
दतिष्ठत्तदा विराट् अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६२ श्रोत्रेण कर्णौ च दि
शो नोदतिष्ठत्तदा विराट् त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६३ रेतसा शिश्नमा
पस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४ हस्ताविन्द्रो बलेनै
व नोदतिष्ठत्तदा विराट् विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६५ नाडीर्नद्यो लोहि
तेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६६ हृदयं मनसा
चंद्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७॥ १ज्ञः ६८ अन्वयव्य

तिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत
इति नवभिः ६१।६२।६३।६४।६५।६६॥

६७।६८ विराड्देहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टांतत्वेन दर्शयन् सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह यथेति द्वाभ्याम् ६९ प्रथमं परमेश्वरे भक्तिस्ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततो यत्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञम् अस्मिन्नात्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ७०॥ इति तृतीयस्कंधे टीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः २६॥ छ॥

रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ६८ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेंद्रियमनोधियः॥ प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ६९ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ७०॥ इति श्रीभाग० तृ० कापिलेयोपाख्याने तत्त्वसमाम्नाये षड्विंशतितमोऽध्यायः २६॥ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते २॥ तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः॥

॥ सप्तविंशे ततः सम्यग्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेन मोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपादयितुं स्फुटस्यैव पुरुषस्य पूर्वोक्तं प्रकृत्यविवेकतः संसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोऽपीति त्रिभिः देहस्थोऽपि नाज्यते न लिप्यते गुणैस्तत्कृतैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वं ततो विकारित्वं तस्मात् १।२ अनिर्वृतः सन् प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषु॥ छ॥ ग॥

देवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतत्त्वेवास्तवत्वात्संसृतेः किंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ४
यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रियाणांपथिविषयमार्गेतीव्रेण
दृढेन विरक्त्याचतीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वकारणानिवर्णयन्ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्यो

प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेत्व्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्त्त
ते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि
भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसञ्छ्रद्धयान्वि
तः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्म
चर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विवि
क्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ८ सानुबंधेचदेहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥
ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः ॥ छ ॥

गमार्गैः चित्तमभ्यसन्पुनःपुनरेकाग्रीकुर्वन्नात्मानमुपलभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यतइति
षष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेनभावेनप्रेम्णा ६ अप्रसंगतःसंगत्यागेनबलीयसाईश्वरेऽर्पितेन ७ विविक्तशर
णएकांतवासी ८ असदाग्रहमहंममताम् प्रकृतेःपुरुषस्यचदृष्टंतत्त्वंयेनतेनज्ञानेन ९ निवृत्तानिबुद्ध्यवस्था एमः
नानिजाग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतंअन्यदर्शनंयस्यआत्मनाअहंकारावच्छिन्नेन ॥ छ ॥ २ ॥ १०५

आत्मानंश्रुइसुपलभ्यएकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यांकरणत्वकर्मत्वे दृष्टांतमाह चक्षुषाचक्षुरवच्छिन्नेना
र्केणगगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक्श्रुइमात्मानंपश्यन् १० मुक्तलिंगंनिरुपाधिकमसतिमिथ्याभूतेऽहं
कारेसदाभासंसद्रूपेणभासमानंब्रह्मप्राप्नोति श्रुइजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्यबंधुम
धिष्ठानम् असतःकार्यस्यचक्षुरिवप्रकाशकंसर्वेषुकार्यकारणेष्वनुस्यूतम् अद्वयंपरिपूर्णम् ११ अहंकारो
पहितेनश्रुइब्रह्मप्रतिपत्तिंसदृष्टान्तमाह यथेति जलेस्थितआभासःसूर्यप्रतिबिंबोयदागृहांतर्वर्त्तिभित्तौ

उपलभ्यात्मनात्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् १० मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिप
द्यते सतोबंधुमसच्चक्षुःसर्वानुस्यूतमद्वयम् ११ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेना
वदृश्यते स्वाभासेनतथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १२ एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रिय
मनोमयैःस्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् १३॥ १३॥ ६॥ ६॥

स्फुरतितदागृहकोणस्थितैःपुरुषैर्भित्यादौस्थलेस्थितेनस्वाभासेनसूर्यप्रतिबिंबेनयथाप्रथमञ्जलस्थआ
भासोऽवदृश्यतलक्ष्यतेगगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दःयथाचेत्यर्थः यथाचजलस्थे
नदिविस्थितःसूर्योलक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनोमयैःदेहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैःस्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिगु
णोऽहंकारःसतोब्रह्मणआभासोयस्मिन्तेनरूपेणलक्षितः अहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुसन्तेःअने
नचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्तिरूपआत्मालक्षितइत्यर्थः १३॥ १३॥ १३॥ ६॥

इदानीं सुषुप्तिसाक्षित्वेन शुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति त्रिभिः भूतादिषु असति असत्तुल्ये अव्याकृते
निद्रया लीनेषु सत्सु यस्तत्र सदा विनिद्रो निरहंक्रियस्तमात्मानं प्रतिपद्यत इति तृतीयेनान्वयः १४ ननु यदि तदा
विनिद्रोऽसावस्ति तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटः किन्नावभासेतेत्राह पूर्वं सद्रष्टाऽतो द्रष्टृत्वेन सविकल्पतया स्फुटं
प्रतीतः सुषुप्तौ तु भूतादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात्तद्विषयेऽहंकारे नष्टे सति स्वयमनष्टोऽपि मृषैवात्मानं नष्टवन्म
न्यमानोयः अन्यस्य नाशेऽन्यस्य नष्टतुल्यत्वे दृष्टांतः नष्टवित्तो यथा आतुरो विवशः नष्टवद्भवतीत्यर्थः १५ ननु सुषु

भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुध्यादिष्विह निद्रया लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः॥
१४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा नष्टेऽहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः॥१५
एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः॥१६॥
देवहूतिरुवाच पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुंचति कर्हिचित् अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्च नि
त्यत्वादनयोः प्रभो १७॥

प्तौ न किंचिदनुभूयते मैवम् सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति विशे
षज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननु प्रतिसंधाने साहंकारस्य प्रतीतेः कथं निरहंक्रिय
त्वं तत्राह साहंकारस्य द्रव्यस्य कार्यकारणसंघातस्य अनुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानं च द्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्या
पि दृश्यत्वाच्च तद्द्रष्टात्मा तद्व्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्प
रत्यागाभावात् कथं मुक्तिरिति पृच्छति पुरुषमिति चतुर्भिः १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ रामः रामः

७

व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः यथा व्यतिरेकतो भावः सत्ता नास्ति गंधस्य कदाचिदपस्य यदर्शनात् दृष्टान्तान्तरम् अपा
मिति बुद्धेः प्रकृतेः परस्य च पुरुषस्य १८ ततः किमत आह अकर्तुरिति ये गुणा आश्रयो यस्य स तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु
पुरुषस्य कैवल्यं कथम् १९ अत एव क्वचित् निवृत्तप्रायस्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवो दृश्यत इत्याह क्वचिदिति २०।
नहि प्रकृतिसंबंधमात्रं बंधहेतुः किंतु गुणबुध्या तदासक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचिदुद्भवस्तु साधनवैक-

यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १८ अ
कर्तुः कर्मबंधोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् १९
क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २०
श्रीभगवानुवाच अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रु-
तसंभृतया चिरम् २१ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन वैराग्येण बलीयसा तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणा-
त्मसमाधिना २२ प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्यो-
निरिवारणिः २३ भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः॥

ल्यादित्यभिप्रेत्य साधना-
तिशयं कथयन् परिहरति त्रिभिः निमित्तं फलं तन्निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मेण अमलात्मना नि-
र्मलेन मनसा श्रुतेन कथाश्रवणेन संभृतया पुष्टया २१। २२ दह्यमाना अभिभूयमाना तिरोहिता भवति २३ एवं च स-
ति पुनरुद्भवो नास्तीत्याह भुक्तो भोगो यस्याः नित्यशः सदा दृष्टो दोषो यस्याः अत एव परित्यक्ता सती॥ ८६ ॥ ३॥

 ईश्वरस्यापरतंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदंप्राप्तस्य २४ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभव
 तीतिसदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्याम् प्रस्वापःस्वप्नःबह्वनर्थान् बिभर्त्तिपुष्णाति प्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि।
 २५। २६ उपसंहरति यदेवमितित्रिभिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धार्थः विदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यं
स्वसंस्थानंदेहादिव्यतिरिक्तस्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनिरतिशयानंदम् २८ स्वदृशाआत्मज्ञानेनच्छिन्नाःसंशयाः।

नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २४ यथात्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृ
त् सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २५ एवंविदितत्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसम् युं
जतोनापकुरुतआत्मारामस्यकर्हिचित् २६ यदेवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना स
र्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभवनान्मुनिः २७ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा निः।
श्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम् २८ प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंश
यः यद्गत्वाननिवर्त्ततयोगीलिंगाद्विनिर्गमे २९ यदानयोगोपचितासुचेतोमायासुसि
द्धस्यविषज्जतेऽग॥ ॥ ॥ २९ मिथ्याज्ञानानियस्यलिंगाद्विनिर्गमेलिंगशरीरना
शेसतीत्यर्थः ३९ तदातु अणिमादिसिद्धयोंऽतरायरूपाभवंति तासुयोगेनोपचितासुसमृद्धासु नयोगादन्योहे
तुर्यासांतासुयदासिद्धस्यचेतोनविषज्जते अंगहेमातः अथतदाअंतमतिक्रांतोऽन्तोयोऽहंतत्संबंधिनीयत्न।
यस्यांगतौमृत्योर्हासोनभवति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामः

विषक्तो तु सिद्धोऽपि मया वशीकृत इति मत्तो हासो गर्वो भवतीत्यर्थः ३० ॥ इति तृतीये टीकायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ ॥ अष्टाविंशे ततोऽष्टांगयोगेन ध्यानशोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानमीर्य्यते १ भक्तिं संक्षेपतः प्रोच्य सांख्यमाख्याय विस्तृतम् अथाह वैष्णवं योगमष्टांगं कपिलो हरिः २ सबीजस्य सालंबनस्य सम्प्रज्ञातस्य १ तत्र यमनियमानाह त्रिभिरक्षरद्व्याधिकैः शक्त्या स्वधर्माचरणम् २ ग्राम्यस्त्रैवर्गिको धर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं च तन्मे

अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतकीयत्र न मृत्युहासः ३० ॥ इति श्रीभाग० तृ० सप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम् दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमबंधनम् ३ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ४ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ॥

ध्यं शुद्धं च तस्यादनं तत्र मितं नाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धम् विविक्तं विजनं क्षेमं निर्वाधं च तस्य स्थानस्य सेवनम् ३ यावताऽर्थः प्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः ४ आसनादीन्यङ्गान्याह त्रिभिः सतत आसनस्य जयेन स्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनाम्

आत्मनोमनसःसमाधानमात्माकारता ६ अन्यैश्चव्रतदानादिभिःपथिभिरुपायैः ७ आसनादीनिप्रपंचयति।
शुचाविति यावत्समाप्ति आसनंकुशाजिनचैलोत्तरंप्रतिष्ठाप्यस्वस्तिकासनेन यथासुखमितिवा समभ्य।
सेत्प्राणमितिशेषः ऊरुजंघांऽतराधायपादाग्रेजानुमध्यगे योगिनोयदवस्थानं स्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः ८ बाह्य
वायोरंतःप्रवेशनंपूरकःप्रवेशितस्यधारणंकुंभकः धृतस्यवहिर्निःसारणंरेचकःप्रतिकूलेनरेचकपूरककुंभ।
कैः यद्वाइडयापूर्यपिंगलयारेचनंपिंगलयापूर्यइडयारेचनमिति एवंप्रतिकूलेनवाशब्दश्चार्थेस्थिरंसत्पुनरपि

वैकुण्ठलीलाऽभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः ६ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथ।
मबुध्यायुंजीतशनकैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआस
नंमतस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ८ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभ
करेचकैःप्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलम् ९ मनोचिरात्स्याद्विरजंजितश्वा
सस्ययोगिनःवाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धा
रणाभिश्चकिल्बिषात्॥

९ चंचलंयथानभवतितथाशोधयेत् ९ ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसु
वर्णं यथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात् ततश्चचलंनस्यादितिभावः १० प्राणायामादीनांसमाधौद्वारभू
कार्याण्याह प्राणायामैरिति दोषान्वातश्लेष्मादीन् संसर्गान्विषयसंसर्गान् अनीश्वरान्रागादीन्वायुनासह
मनसःस्थिरीकरणंधारणास्थिरस्यवृत्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधःसमाधिरितिभेदः ११ समाहितेस्थिरंजाने राम:
म। १०८

काष्ठांकलांमूर्त्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रेऽवलोकनंयस्य एतच्चलयविक्षेपयोःपरिहाराय ११ ।१२ ध्येयंहरिमाहस
प्तभिः प्रसन्नंवदनांभोजंयस्यतंध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेयस्यनीलोत्पलदलवत्श्या
मम् १३ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत्पीतेकौशेयेवाससीयस्य श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्य भ्राजत्कौस्तुभेनामु
क्तासंश्लिष्टाकंधरायस्य १४ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतयापरीतंव्याप्तम् परार्ध्यानि अमूल्यानिहा

प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमाहित
म् काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनांभोजंपद्मगर्भारुणेक्षण
म् नीलोत्पलदलश्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवा
ससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमाल
या परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्टरम्
दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्द्धनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् संतं
वयसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरम् १७ कीर्त्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ १८

रादीनियस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भक्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्यभक्तानांमनोनयनानि
वर्द्धयतीतितथा १६ अपीच्यमतिसुंदरंभक्तविषयंदर्शनंयस्यकैशोरेतारुण्ये वयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहे
कातरंव्यग्रम् १७ कीर्त्तन्यंकीर्त्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पुण्यश्लोकावलिप्रमुखाः तेषांयशस्करम् ॥ ६ ॥ २ ॥

समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेनापयातिनपर्यैति १८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य १९ तदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वा
एकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धंपदंस्थितिर्येनतत् चित्तंविशेषेणलक्ष्यीकुर्यात्एकत्रएकस्मिन्नंगइत्यर्थः २०।
तदेवपादादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत्पादतलेरेखात्मकानिवज्राद्दीनिलांछनानितैराढ्ययुक्तम्।
उत्तुंगाश्चरक्ताश्चविलसंतोनखास्तेषांचक्रवालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेन।

ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम्॥
प्रेक्षणीयेहितंध्यायेत्शुद्धभावेनचेतसा १९ तस्मिल्लब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थि
तम् विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २० संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदंवज्रांकु
शध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमह
दहृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवः शि
वोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२ जा
नुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्यसुरवंदितयाविधातुः॥ २१एतच्चसर्वमु
पादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किञ्च यस्यशौचेनक्षालनेननिःसृतायाःसरित्प्रवरायाःगंगायाःउद
केननतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्नि अधिकृतेनधृतेनशिवोऽपिशिवोऽभूत् अत्यधिकंसुखंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसि
यःशमलशैलःपापपर्वतः तस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलेनिसृष्टंस्वलांछनरूपंवज्रंयेनतत् २२

जनन्यालक्ष्म्या संलालितं स्पर्शचातुर्येण संसेवितम् संसारित्वमिव प्रतीतं वारयति अभवस्येति हृदि कुर्यात्ध्या
येत् २३ ऊरुपर्णस्य भुजयोः स्कंधयोः अधि उपरि श्रोजसो बलस्य निधी आधारौ अतसिकायाः कुसुमवत्कांत्याव
भासमानौ व्यालंबि आगुल्फं लंबमानं यत् पीतांबरं वासस्तस्मिन्वर्त्तमानो यः कांचीकलापस्तेन परिरंभः संश्लेषो
विद्यते यस्य तत् विभोर्नितंबबिंबं हृदि कुर्यादिति पूर्वेणैवान्वयः २४ अमुष्य हरेर्नाभिह्रदं ध्यायेत् कथंभूतम् भु

ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् २३ ऊरुसु
पर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवर
वाससि वर्त्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबबिंबम् २४ नाभिह्रदं भुवनकोशगुहो
दरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्या
येद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् २५ वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनय
ननिर्वृतिमादधानम् कंठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकन
मस्कृतस्य २६॥

वनानां कोशस्य समूहस्य गुहा अधिष्ठानं यदुदरं तत्र स्थितम् यत्र नाभिह्रदे आत्मयोने
र्ब्रह्मणो धिषणं धिष्ण्यं अखिललोकात्मकं पद्मम् व्यूढमुत्थितं तथा हरिन्मणिवृषौ मरकतमणिश्रेष्ठाविव यौ स्त
नौ तयोर्द्वयं ध्यायेत् विशदहाराणां मयूखैः गौरं श्वेतम् २५ ऋषभस्य श्रेष्ठस्य महाविभूतेर्महालक्ष्म्या अधिवासं
स्थानम् वक्षः कंठं च मनसि कुर्यात् कथंभूतं कंठम् कौस्तुभमणिर्यो भूषणार्थं धृतः तस्य अधिकं भूषणं अर्थः प्रयो

निर्णिक्तानिउज्ज्वलीकृतानिबाहुबलयान्यंगदानियेषुअधिश्रितालोकपालायेषुदशशतारंचक्रंनसत्यंतेजो यस्यकरसरोरुहराजहंसमिव २७ अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्ताम् अस्य कंठेमालांमणिंचस्मरेत मधुव्रतानांवरूथस्यगिराउपघुष्टांनादिताम् चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्त्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान् हरिरिति २८ भृत्येष्वनुकंपिताधी

बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्त्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम् २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्द्दमेन मालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्त्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदम् यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् २९ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसेव्यमानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम्॥ ६॥

तानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्त्तियेनतस्य विस्फुरंतीयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौ अमलौकपोलौयस्मिन्तत उदाराउन्नतानासायस्मिन्तत् २९ यच्चस्वयाभूत्याशोभयाअलिभिःपरिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंपद्ममधिक्षिपद्वर्त्ततेतद्ध्यायेत् तत्रकुंतलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेइवनेत्रेयस्मिन्नित्युपमानांतरम्॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ रामः॥

उल्लसंतौ भ्रुवौ यस्मिन् मनोमयं मनस्याविर्भवत् ३० कृपया अधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यां निसृष्टं प्रयुक्तं स्निग्ध
स्मितेनानुगुणितं संयुक्तम् विपुलः प्रसादो यस्मिन् गुहायां हृदि ३१ अवनताना येऽखिललोकास्तेषां तीव्रशोके
नयान्यश्रूणि तेषां सागरं विशोषयतीति तथा तम् हरेर्हासम् अस्य अत्युदारं भ्रूमंडलं च ध्यायेत् कथंभूतम् नि
जमायया मकरध्वजस्यापि संमोहनाय रचितम् मुनिकृते मुनीनामुपकाराय मुनीनां संमोहने प्रवृत्तम् कामं मे वशं

मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलो।
कमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितं
विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायाम् ३१ हासं हरेरवनताखिललोकती।
व्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् संमोहनाय रचितं निजमाययास्य भ्रूमंडलं मुनि
कृते मकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंद।
पंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयाऽर्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ३३॥

मोहयित्विनित्यर्थः ३२ मंदहासध्यानमुक्त्वा स्फुटहासध्यानमाह विष्णोः प्रहसितमुच्चैर्हसितं ध्यायेत् कीदृशं ध्या
नायनम् अतिसुंदरतया प्रयत्नं विनैव ध्यानस्य विषयभूतम् सौंदर्यमेवाह बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भा
सा कांत्या अरुणीभूतास्तनवः सूक्ष्मा द्विजा एव कुंदमुकुलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिंस्तत् देहकुहरे हृदयाका
शे अवसितस्य ज्ञानस्य प्रेमरसेनार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक् तद्व्यतिरिक्तं द्रष्टुं नेच्छेत् न चिंतयेत्।

समाधिमाह एवमिति द्वाभ्याम् निर्बीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निर्बीजयोगो यतो निश्चरति मनश्चंचलम
स्थिरम् ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति गीतायुक्तमार्गेण क्रियमाणेऽपि दुष्करः समाधिः सबीजेतु सुक
रः तत्र हि परमानंदमूर्त्तौ हरौ ध्यायमानेऽयत्नत एव चित्तोपरमो भवति तदुक्तम् हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिये
न तया भक्त्या ईश्वत्त्वदं यस्य प्रमोदात् द्रुतानि पुलकानि यस्य औत्कंठ्यप्रवृत्ताश्रुकलया च मुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्ल
वे निमज्जमानः दुर्ग्रहस्य भागवतो ग्रहणे वडिशं मत्स्यबंधनमिव उपायभूतं चित्तमपि ध्येयाद्धि युंक्ते तद्धारणे शिथिल
प्रयत्नो भवतीत्यर्थः ३४ यर्हि यदा एवं निर्विषयं भवति अत एव मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधं विना धातर्यवस्थानासंभवा

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्प
कलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं
विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्ष
ते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ ॥

एतत् न च पूर्ववत् शब्दादिविषयाश्रयात् यस्तत्र विरक्तं परमानंदा
नुभवेन अतो निर्वाणं लयमृच्छति वृत्तिरूपतां परित्यज्य ब्रह्माकारेण परिणमत इत्यर्थः यथार्चिर्ज्वाला आश्र
यविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते अत्र अस्यां दशायामव्यवधानं ध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखं
डम् आत्मानमनुगतमीक्षते अत्र हेतुः प्रतिनिवृत्तोपगतो गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्यस्य ३५ ॥ ३५ ॥

नचस्वप्नोत्थितइवपुनःसंसरतीत्याह सोऽपिसएवपुरुषःतस्मिन्महिम्निब्रह्मरूपेअवसितःअवसानंनिष्ठां-
प्राप्तःकयामनसोनिवृत्त्याचरमयाऽविद्यारहितयेतिस्वप्नाद्विशेषःतत्रत्वविद्याऽस्तिनत्विदानीम्अत्रहेतुःए-
तयायोगाभ्यासकृतयेत्यर्थःनन्वेवमपिसुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेकुतोब्रह्मैक्यंतत्राह दुःखयोःसुखदुःखयोर्हे-
तुत्वंभोक्तृत्वंयस्स्वमासीनदपिअसतिअविद्याकृतेकर्त्तरिअहंकारेविधत्तेनत्विष्टमेवपश्यतीत्यर्थःयतःउपल-
ब्धपरात्मकाष्ठःअपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः ३६ तस्यजीवन्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणःसिद्धोदेह-

सोऽप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्त्यातस्मिन्महिम्न्यवसितःसुखदुःखबाह्ये हेतुत्वम-
प्यसतिकर्त्तरिदुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६ देहंचतन्नचरमः-
स्थितमुत्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैववशादपेतं
वासोयथापरिकृतंमदिरामदान्धः ३७ देहोऽपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रति
समीक्षतएवसासुः॥ स्वमपिनपश्यति कुतःसुखदुःखेआसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितम्ततःस्था-
नादपेतंततोदैववशात्पुनरपिउपेतंवानविपश्यतियतःस्वरूपंप्राप्तःयतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत्तंदेहमितिवास-
तोऽप्यननुसंधानेदृष्टांतःवासःपरिकृतंकटितटेपरिवेष्टितंस्थितंगतंवामदिरामदेनान्धोयथानपश्यतीति ३७
ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनिवृत्तीजीवनंचतत्राह देहोऽपीति दैवंपूर्वसंस्कारस्तद्वशेनगच्छन्यावत्स्वारंभकं
कर्मास्तितावत्प्रतिसमीक्षतेजीवत्येवसासुःसेन्द्रियःननुतर्हितस्मिन्पुनःप्रसंगःस्यात्तत्राह॥ छ ॥ ॥

तं देहं स्वाप्नदेहादितुल्यं सप्रपंचं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते अहं ममेति नाभिमन्यते आरूढः प्राप्तः समाधिप-
र्यंतो योगो येन अत एव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाह षड्भिः यथेति अतिस्नेहवशादा-
त्मत्वेनाऽभिमतादपि पुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेः ईशा ३९ पृथगवस्थानाभावेऽपि भेदं सदृष्टांतमाह यथोल्मु-
कादिदानीं ज्वलतः काष्ठात् स्वसंभवात् अग्नेः संभूतात् आत्मत्वेन अग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविवे-
किनो हि धूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्ति उल्मुकात्पूर्वसिद्धादपि न दाहकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४० भूतादेः ईशानेभ्यः

तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु ३८ यथा पुत्राच्च
वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मु-
कादिविस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वाऽपि स्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमतात्तदग्निः पृथगुल्मुका-
त् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्र-
ह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव त-

पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथा प्रधानादपि तत्प्रवर्त्तको भगवान् दात्मताम् ४२
थगित्यर्थः ४१ उपाधितो विवेकमुक्त्वा तस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषु चतुर्विधेषु तदात्मतां महाभूतात्मता-
म् ४२ ॥ ४२ ॥ ४२ ॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ छ ॥ ४२ ॥ छ ॥
छ ॥

धर्मभेदस्याप्यौपाधिकतांस दृष्टांतमाह स्वयोनिषु ज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौ देहे।
४३ स्वांशस्य जीवस्य बंधहेतुं दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं पराभाव्य तत्प्रसादेनैव जित्वा स्वरूपेण ब्रह्मत्वेनावतिष्ठते
४४ ॥ इति तृतीये टीकायां अष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ ॥ एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते कालस्य च व।

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३
तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते॥
४४ ॥ इति श्रीभागवते० तृती० कापिलेये साधनानुष्ठानं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः॥
२८ देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन त
सारमार्थिकम् १ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि।
विस्तरशः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोकस्य विवि
धा लोकसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं वत कुर्वंति यद्धेतोः कु
शलं जनाः ४ ॥ ९ लं घोरा संसृतिश्च विरक्तये १ उक्तानुवादपूर्वकं भक्तिमार्गभेदान्पृच्छति द्वाभ्याम् ल
क्षणं महदादीनां यथा सांख्येषु तथा कथितम् येन लक्षणेन तत्सारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः १ यो भक्ति
योगो मूलं प्रयोजनं यस्य तद्यन्मूलं तत्कथितम् तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो मे ब्रूहि २ येन संसृती।
नां आख्यानेन विगतरागो भवेत् ३ ईश्वररूपस्य महाप्रभावस्य ते त्वदात्मकस्य यद्धेतोर्यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वंति
४।

अचक्षुषः अज्ञस्य अतो मिथ्याभूते देहादावभिमतिरहंकारो यस्य अतः कर्मसु अनुविद्धया आसक्तया धिया श्रांत स्य अत एव अनाश्रये अपारे तमसि संसारे चिरं प्रसुप्तस्य लोकस्य प्रबोधाय त्वं योग प्रकाशको भास्करः किल आवि र्भूतोऽसि ५ श्लक्ष्णं सुंदरम् ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूता ये गुणास्तेषां मार्गेण प्रवृत्तिभेदेन भावः अ भिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेद इत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरंभी क्रोधी भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं

लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रांतस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगो बहु विधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृक् भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभि संधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथक् भावः स राजसः ९ कर्मनिर्हारमु द्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथक् भावः स सात्विकः १०॥ ११ कुर्यात्स

त्रिविधोऽपि तामसः ८ पृथग्भावः भेददर्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणम् भ गवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्चादावर्चनं च त्रिष्वपि समानम् तदे वं तामसादिभक्तिषु त्रयस्त्रयो भेदाः तास्ु यथोत्तरं श्रेष्ठ्यम् एवं च श्रवणकीर्तनादयो नवापि प्रत्येकं नव नव भेदाः त

निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवतामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेतिद्वाभ्याम् अविच्छिन्नासंतता ११ अहैतुकीफलानुसं-
धानशून्या अव्यवहिताभेददर्शनरहिताच मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिपुरुषोत्तमेमनोगतिरितियाभक्तिःसानिर्गु-
णस्यभक्तियोगस्यलक्षणमित्यन्वयः लक्षणस्वरूपम् १२ भक्तानांनिष्कामतांकैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यंमयासहै-
कस्मिन्लोकेवासंसार्ष्टिंसमानैश्वर्य्यंसामीप्यंनिकटवर्तित्वंसारूप्यंसमानरूपतामेकत्वंसायुज्यंउतअपिदीयमा-

मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांऽभसोंऽबुधौ ११॥
लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतम् अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे।
१२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृण्हंतिविनामत्सेवनंजनाः
१३ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४
निषेवितेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा क्रियायोगेनशस्तेननातिहिंस्रेणनित्यशः
मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच १६॥

नमपिनगृण्हंतिकुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३ किमितितर्हिभजंते भक्तेरेवपरमफलत्वादित्याह सएवेति ननु नै-
गुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिःपरमफलंप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुभक्तावानुषंगिकमित्याह येनभक्तियोगेनभावायब्रह्मलाय
१४ एवंभूतायाभक्तेःसाधनान्याहपंचभिः निषेवितेनसम्यगनुष्ठितेनअनिमित्तेनस्वधर्मेणनित्यनैमित्तकेनम-
हीयसाश्रद्धादियुक्तेनक्रियायोगेनपंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेणशस्तेननिष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्श-

१७। १८ मद्धर्मणः भगवद्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याशयश्चित्तम् १९ प्रयत्नं विनैव प्राप्तौ दृष्टांतः वातो रथः प्रापको यस्य गंधस्य आशयात् स्थानात् आवृङ्क्ते आत्मसात्करोति अविकारि समं यच्चेतः २० चित्तशुद्धिश्च सर्वभूतात्मदृ

महतां बहुमानेन दीनानामनुकंपया मैत्र्याचैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आ
ध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे आर्जवेऽनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा १८
मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः पुरुषस्यांजसाऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥
१९ यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गंधआशयात् एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि य
त् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडंबन
म् २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरम् हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहो
ति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शांतिमृ
च्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामाव
मानिनः २४ ॥ २४ ॥

ष्ट्यैव भवतीति वक्तुं केवलं प्रतिमादिनिष्ठां निंदन्नाह अहमिति सप्तभिः अर्चैव विडंबनमनुकरणम् अर्चायां पूजा विडंबनमिति वा अवज्ञोपेक्षा द्वेषनिंदाः क्रमेण चतुर्भिर्निषिध्य न्ते २१ हित्वा उपेक्ष्य २२ । २३ द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य २४ ॥ २४ ॥ २९

तर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्नवेद स्वकर्मकृत् क
र्माविरोधेन यथाऽवकाशम् अनेन कर्मनिष्ठाया अपि स एवावधिरित्युक्तं भवति २५ अन्तरा अन्तरं भेदं उत अपि अ
रमल्पम् अल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा अन्तरा मध्ये उदरं शरीरं मृत्युरहं तस्य भयं विदधे करोमि २६ अथ
अतः सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासम् तत्र हेतुः भूतानामात्मानमन्तर्यामिणम् अभिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन २७
तत्रापि यथोत्तरं मानाद्यतिशयः कर्त्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह जीवा इति सार्द्धैः षड्भिः अजीवानां अचेतनेभ्यः ततः

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् २५
आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥
२६ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षु
षा २७ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृ
त्तयः २८ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः तेभ्यो गंधविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो व
राः २९

स्तेष्वपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमंतः सचित्ताः ज्ञानवंतः इंद्रियाणां वृत्तयो येषु इंद्रियवृत्तयो वृक्षाणाम
पि सूक्ष्माः संत्येव तथा हि महाभारते मोक्षधर्मेषु स्मर्यते तस्मात्पश्यंति पादपाः तस्माज्जिघ्रंति पादपा इत्यादि प्र
सिद्धास्तरुषु प्रभूतानु स्पर्शनेन्द्रियवृत्तिरेव २८ अतस्तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठाः गंधवि
दो भ्रमरादयः शब्दविदः सर्पादयः २९ ॥ २९ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

रूपभेदविदः काकादयः उभयतोदंतायेषाम् अपादेभ्यस्तेभ्योबहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादाइत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३०
ततस्तेषुवर्णाः ३१ संशयच्छेत्तामीमांसकः ततोऽपिकेवलात् स्वधर्मकृत् मुक्तसंगस्यलक्षणम् आत्मनोधर्म
मदोग्धा निष्कामइत्यर्थः ३२ अर्पिता अशेषाः क्रियाअर्थास्तत्फलानि आत्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरः अव्य
वहितः अकर्त्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानांकलयापरिकलनेन अंतर्यामितयाप्रविष्टइतिदृष्ट्वेत्यर्थः

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः तेषांबहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३०
ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१
अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्म
नः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियाऽर्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनः पुंसोमयिसंन्यस्तक
र्मणः नपश्यामिपरंभूतमकर्त्तुः समदर्शनात् ३३ मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन्
न् ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः य
योरेकतरेणैवपुरुषः पुरुषंव्रजेत् ३५ ॥ ऽर्थः ३४ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहर
ति भक्तियोगश्चेति हेमानविपुरुषंपरमेश्वरम् यदन्यस्रष्टंजीवस्यसंसृतीःकालस्यस्वरूपंचाचक्ष्वेतितन्नाहएत
दितिसार्द्धेन एतत्सर्वन्नियंतृयद्भगवतोरूपम् कीदृशम् प्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्व्यतिरिक्तंच एतदेवदैवमि रा०प्र०
त्यभिधीयते कीदृशंकर्मणोविचेष्टितम् नानसंसृतिलक्षणंयस्मात् ततदैवप्रेरितकर्मकृताः संसृतयोविचित्राइत्यर्थः ११५
३५

३६ एतदेव भगवतो रूपं काल इति चाभिधीयते कीदृशम् रूपभेदस्य वस्तूनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयः कारणम्। उक्तं हि कालाद्गुणव्यतिकर इति वक्ष्यते च गुणव्यतिकरः काल इति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामिति याव-त्समाप्ति महदादीनां तत्तदभिमानिनां जीवानाम् ३७ भयहेतुत्वमाह य इति भूतैरेव भूतान्यत्ति संहरति अधियज्ञः य

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ३७ योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ३८ न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ३९ यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ४० यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ४१ स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ४२ नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृतम् ४३ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्॥

ज्ञफलदाता कलयतां वशीकुर्वताम् ३८। ३९ ४० यद्यस्मात् भीताः ४१ यतो भीताः सरितः स्रवन्ति इन्धे दीप्यते सह गिरिभिर्भूः ४२ अदः नभः यन्नियमात् यस्याज्ञ-या महान्महत्तत्त्वमङ्कुरात्मकं स्वदेहं लोकं तेन तनुते विस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनो गुणनियन्तारो देवा ब्रह्मादयः॥

अस्य विश्वस्य सर्गादिषु प्रवर्त्तने अनुयुगं वारं वारमित्यर्थः ४४ जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन्मारयन्मृ
त्युना अंतकमपि मारयन्नंतकरः स्वयं तु अनादिरनंतो ऽव्ययश्च ४५ ॥ इति तृतीये टीकायां एकोनत्रिंशत्तमो ऽध्या
यः २९ ॥ त्रिंशे तु कायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनां तामसी पापाद्धोगतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्ण
नपूर्वकं वैराग्याय विचित्रकर्मकृतां संसृतिमध्यायत्रयेण प्रपंचयति तस्येति तस्य बलिनः कालस्य बलिनेनिवा

वर्त्तते ऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ४४ सो ऽनंतो ऽतकरः कालो ऽनादिरादिकृदव्य
यः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युना ऽतकम् ४५ ॥ इति श्रीभागवते ऽतृतीयस्कं॰ ए॰
कोनत्रिंशो॰ २९ ॥ कपिल उवाच तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम् काल्यमा
नो ऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तं तं धुनो
ति भगवान्पुमान्शोचति यत्कृते २ यदध्रुवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि म॰
न्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वै भव एतस्मिन्यां यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां त॰
स्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ ॥ ४ ॥

१ पाठः काल्यमानः विचाल्यमानो ऽपि वायो
र्विक्रमं यथा मेघपंक्तिर्न वेद १ विक्रममेवाह यं यमर्थं दुःखेन प्रयासेनोपादत्ते आपादयति तं तं भगवान्कालो
धुनोति विनाशयति यत्कृते यन्निमित्तम् २ शोके हेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्य कलत्रादिसहितस्य देहस्य संबंधी
निगृहादीनि वसु द्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ दुर्मतित्वं दर्शयन्दुःखं प्रपंचयति जंतुरिति चतुर्दशभिः ४

नारक्यां नरकाहारादिभिर्जातायाम् ५ निगूढमूलं प्रसृतमनोरथं हृदयं यस्य बहुमन्यते कृतार्थोऽहमिति श्ला
घते ६ उद्वहनाधिना पोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्त आत्मा इंद्रियाणि च यस्य कया असतीनां पुं
श्चलीनामपि रहसि रचितया संभोगादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनामालापैश्च स्वस्ववन्मन्यत इत्युत्तरेणान्वयः

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः॥
५ आत्म जायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निगूढमूलहृदय आत्मानं बहुमन्यते ६ ॥
संदह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ७ आक्षि
प्तात्मेंद्रियस्त्रीणामसतीनां च मायया रहो रचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणाम् ८ गृ
हेषु कूटधर्मेषु दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रतीकारं स्वस्ववन्मन्यते गृही ९ अर्थैरा
पादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयम् १० वा
र्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः लोभाभिभूतो निःसत्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम्॥
११ कुटुंबभरणाकल्पो मंदभाग्यो वृथोद्यमः श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायं छ्वसिति मूढधीः॥१२॥

यः ८ कूटाः वित्तशाठ्यादिबहुलाधर्मा येषु दुःखप्रधानेषु ९ येषां पोषणेनाधो याति तान् पुष्णाति शेष
भुगिति भोगोऽपि तस्य दुर्लभ इत्यर्थः १० वार्तायां जीविकायाम् निःसत्वः अशक्तः परार्थे परस्वे ११ अकल्पः
असमर्थः १२ ॥ १२ ॥ छ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ छ ॥ ॥

पूर्वंयथाआद्रियन्तेनथाआदरंनकुर्वंतिकीनाशाःकृपणाःकृषीवलागोजरंवृद्धंबलीवर्दम् १३ भ्रियमाणःपु॰
ष्यमाणः १४ अवमत्याऽवज्ञयाउपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तम् गृहपालःश्वाआहरन् भुंजानः आमयावीरोगी १५
उत्तारोबहिर्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्यकासश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्यघुरघुरइतिशब्दं

एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् १३
तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे १४
आस्तेऽवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टि॰
तः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुराय॰
ते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः
१७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः भ्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः १८
यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति १९

करोति १६ परिवीतःपरिवेष्टितःवाच्यमानःबंधोतातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्यपुण्यपापा॰ स्कं:
भ्यांद्वेगती तत्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा १९ ॥ १९ ॥ ११७

आवृत्य निरुध्य २० तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नं हृदयं यस्य आर्त्तः सन् चलनीति द्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यां परीतो व्या
घ्नः तप्ताः वालुकाः यस्मिन् निर्गतआश्रमो विश्रामस्थानमुदकं च यस्मिन् २२ यमसदनं नीतो भवति २३ तत्रैवं विशे

यातनां देह आवृत्य पाशैर्बध्वा गले बलात् नयतो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा २० त
योर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्त्तोऽघं स्वमनुस्मरन्॥
२१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कश
या च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके २२ तत्र तत्र पतन् श्रांतो मूर्छितः पुनरुत्
थितः यथा पापीयसानीतस्तमसा यमसादनम् २३ योजनानां सहस्राणि नवतिं च नवा
ध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः २४ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मु
कादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा २५ जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्य
मसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्यो भि
दापनम् पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्त्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्रा रौरवाद्याश्च या
तनाः भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः २८॥

षमाह अध्वनः संबंधिनां योजनानां नव
तिं नव च सहस्राणि पापाधिक्येन द्वाभ्यां नीतः सन् २४ यातनाः संक्षेपतो दर्शयति चतुर्भिः आदीपनं प्रज्वलनं प्राप्नोति
स्वेन कृत्तं छिन्नं यत्त्वक्स्य मांसं तस्य भक्षणमित्यर्थः २५। आत्मनो वैशसं पीडाम् २६ भिदापनं भेदप्रापणम् २७। २८॥

नचैतदसंभावितम् अत्रापिदृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९ उभयंकुटुंबंस्वदेहंच ३० पापार्जितंधनंभुंजा
तिवहवःकर्त्तैवनरकंयातीत्याह एकइति भूतद्रोहेणयद्भृतंतत्स्थूलंकलेवरंवाद्दैवेहित्वाकुशलादितरत्पापं
तदेवपाथेयंभोग्यंयस्य ३१ ननुपापमपिविहायगच्छतुतत्राह दैवेनेति तस्यकुटुंबपोषणस्यशमलंपापंदैवेनई

अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते यायातनावैनारक्याइहाप्युपलक्षिताः २९॥ एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वकलेवरम् कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम् ३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमान् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः यातिजीवोऽधतामिस्रंचरमंतमसःपदम् ३३ अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेकर्मविपाकोनामत्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये॥

श्वरेणप्रापितंभुंक्ते ३२ ननुकुटुंबपोषणंविहितमेव
तत्राह केवलेति तमसोनरकस्यचरमंपदंस्थानम् ३३ पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्यमनुष्यदेहस्यप्राप्ते
रधस्तात्अर्वाक्यावत्योयातनाःआदिशब्देनश्वसूकरादियोनयश्चयाःताःसर्वाःक्रमेणसंप्राप्यभोगेनक्षीणपापःशुचिः
सन्अत्रपुनर्नरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३४ ॥इतितृ०टीकायात्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० ॥एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहानरा मनु

कर्मणापूर्वकृतेनदैवमीश्वरःतद्देवनेत्रंनेतृप्रवर्त्तकंयस्यप्रविष्टोभवति १ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवति बुद्बुदं बुलाकारम् कर्कंधूर्बदरीफलंतदाकारंकठिनंपेशीमांसपिंडाकारम् अंडंवायोन्यंतरे २ बाह्वाद्यादीनामङ्गानांविग्रहोविभागः लिंगंचच्छिद्राणिचतेषामुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतःप्रावृतः ४ मातुर्जग्धेनभक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चएधमानाधातवोयस्य जंतूनांसंभवोयस्मिन्तस्मिन् असंमतेगर्त्तेशेते तथाचमार्कंडेयपुराणे नाडीचाप्यायनीनामनाभ्यांत

स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदम् दशाहे
नतुकर्कंधूःपेश्यंडंवाततःपरम् २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वाद्यंगविग्रहः नखलोमा
स्थिमर्माणिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्ज
रायुणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेते विण्मू
त्रयोर्गर्तेसजंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिःक्षतसर्वांगःसौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् मूर्च्छामाप्नो
त्युरुक्लेशस्तत्रत्यैःक्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभु
क्तैरुपस्पृष्टःसर्वांगोत्थितवेदनः ७ ॥ स्यनिबद्धातेस्त्रीणांतथाऽत्रक्षपिरेसानिबद्धोपजायतेक्र

मंतेभुक्तपीतानिस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तैराप्यायितदेहोऽसौजंतुर्वृद्धिमुपैतिवाइति ५ तत्रत्यैःकृमिभिःखादद्भिःसौकुमार्यात्कोमलत्वेनक्षतानिसर्वांगानियस्य ६ उल्बणैःदुःसहैःसर्वेष्वंगेषुउत्थितावेदनायस्य आसन्नित्युत्तरेणान्वयः

।७। ७ ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामः ॥

उल्बेनजरायुणाभग्नंकुटिलीभूतंपृष्ठंशिरोधरागीवाचयस्य ८ दैवात्पूर्वकर्मवशात्लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घदुरंत
मनुच्छ्वासंयथाभवतितथातत्रस्थितःसन् ९ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितःसोदरःसमानोदरजन्मा विष्ठाभूःकृमिरिवेति १०
नाथमानोयाचमानःउपतप्यमानइतिवा ऋषिर्देहात्मदर्शीभी तःपुनर्गर्भवासात्सप्तवध्रयोबंधनभूताःधातवोयस्यसः

उल्बेनसंवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्चबहिरावृतः आस्तेकृत्वाशिरःकुक्षौभुग्नपृष्ठशिरोधरः ८
अकल्पःस्वांगचेष्टायांशकुन्तइवपंजरे तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मर
न्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्मकिंनामविंदते ९ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः नैक
त्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः १० नाथमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः स्तुवी
ततंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः ११ जंतुरुवाच तस्योपसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तना
नातनोर्भुविचलच्चरणारविंदम् सोऽहंव्रजामिशरणंत्यकुतोभयंमेयेनेदृशीगतिरदर्श्य
सतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमाया

विक्लवयाव्याकुलया ११ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्त्तेःभगवतश्चरणारविंदमकुतोभयं भयं
यंसोऽहंशरणंव्रजामि भुविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमेअनुरूपायोग्यायेनेदृशीगर्भवासलक्ष
णागतिर्दर्शितातस्य १२ ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवानवत्तस्यचविशेषःयेनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अ
त्रमातुर्देहेभूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिणतांमायामवलंब्यआश्रित्यकर्मभिरावृतस्वरूपइवबद्धइवचयः ॥

आस्तेऽसोऽहम् यस्तु अत्रैवास्ते तं नमामि कथंभूतमित्यपेक्षायां तुशब्दोक्तं विशेषं दर्शयति आतप्यमाने हृदयेऽव
सितं प्रतीनमेवमप्यविकारम् कुतः विशुद्धं निरुपाधिम् १३ ननु त्वमपि वस्तुतः शुद्ध एव असंगो ह्ययं पुरुष इत्या
दिश्रुतेः तत्कथं युवयोरयं विशेषस्तत्राह यः पंचभिर्भूतैः रचिते शरीरे अयथा मिथ्यैव छन्नः न वस्तुतः यतस्तेन श
रीरेण रहितः असंगः अतो यथैव इंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणि च गुणाश्च अर्थाश्च चिदाभासश्च तदात्मकः
सोऽहं तं वन्दे कथंभूतम् तेन शरीरेण अविकुंठो महिमा यस्य तम् अवगुंठे निपाठे अवसन्नं गुंठनमावरणं यस्य समहि

आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि १३ यः पंचभू
तरचितेरहितः शरीरे छन्नो यथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् तेनाविकुंठमहिमानम्
षिं तमेनं वंदे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् १४ यन्मायया रुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मि
न्सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण नष्टःस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया मह
दनुग्रहमन्तरेण १५ ॥ ऽऽमा यस्येत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नियंतारम् कुतः ऋषिं सर्वज्ञं विद्या
शक्तिमित्यर्थः विद्याविद्याकृतो विशेष इति भावः १४ ननु ज्ञानेनायं बंधो निवर्त्तिष्यते किं परमेश्वरवन्दनेन तत्राह
यस्य मायया नष्टस्मृतिः संसारसंबंधिनि पथि तदभिश्रमेण तत्कृतेन क्लेशेन चरन्नयं जीवः महतस्तस्यैवेश्वरस्या
नुग्रहं विना पुनः कया युक्त्या लोकं निजस्वरूपं प्रवृणीत संभजेत अभिश्रमहेतुत्वेन पंथानं विशिनष्टि उरूणि गुण
निमित्तानि कर्माणि नितरां बंधनानि यस्मिन् ईश्वरस्य प्रसादं विना ज्ञानाभावात्स एव सेव्य इत्यर्थः १५ ॥ १५ ॥

ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतत् त्रिकालविषयंज्ञानंतत् तंविनाकतमोमय्यदधात् नकोऽपिकिंतुसदेवः ई
श्वरएवनतुअन्यःप्रकृष्टोजीवःदधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मपदवीमनुवर्त्तमानावयमितितद्यतिरेकेणनकोऽपिस्त
मर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुचांतर्यामिरूपोऽनुवर्त्तिनोंऽशोयेनतंभजेम १६
स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपःतस्मिन्पतितः तत्रजठरा

ज्ञानंयदेतदददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्त्तितांशः तंजीवकर्मपद
वीमनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम १६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृ
ग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशतप्तदेहः इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यते
कृपणधीर्भगवन्कदानु १७ येनेदृशींगतिमसौदशमास्यईशसंग्राहितःपुरुदयेनभवा
दृशेन स्वेनैवतुष्यतुकृतेनसदीननाथःकोनामतत्प्रतिविनांजलिमस्यकुर्यात् १८ प
श्यत्ययंधिषणयाननुसप्तवध्रिःशारीरकेदमशरीर्यपरःस्वदेहे ॥

ग्निनाभृशंतप्तोदेहो
यस्यअतएवकृपणधीः इतोविवरात् विवसितुंनिर्गन्तुमिच्छन्स्वमासानुगणयन् असौकदानुअहोबहिर्निर्वा
स्यते १७ तत्कृतमुपकारंस्मरन्नाह येनेदृशींगतिंज्ञानंभवादृशेननिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैवस्वयंतुष्यतु अंज
लिमात्रंविनातत्कृतोपकारेप्रत्युपकारंकःकुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशींगतिमित्यनेनजात्यंतरविलक्षणज्ञानंप्रापित
वानित्युक्तंतदेववैलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरःपश्वादिःसप्तवध्रिर्जीवःस्वदेहेशारीरकेशरीरभवेस्वरव

अहंपुनर्यत्सृष्टयाधिषणयायद्दत्तेनविवेकज्ञानेनदमशरीरीदमद्युपलक्षणम् शमदमादियुक्तशरीरवान्आ
समभवम् तमेवचपुराणमनादिंपुरुषंपूर्णंबहिश्चहृदिचपश्येपश्यामीत्यन्वयः कथमपरोक्षतयाप्रतीतंचैत्य
मिव अहंकारास्पदंभोक्तारमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानकृतंसंसारोद्वेगमनुवदन्मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोऽहमि
तिद्वाभ्याम् हेविभोबहुदुःखवासंयथाभवतितथागर्भेवसन्नपिसोऽहंगर्भाद्बहिर्ननिर्गंतुमिच्छामि तत्रहेतुः अंध
कूपप्रायेयस्त्वबहिरुपयातंगतंप्राणिनंदेवस्यतवमायाउपसर्पति व्याप्नोति यदनुयांमायामनुमिथ्यामतिर्देहेऽहं

यत्सृष्टयासंतमहंपुरुषंपुराणंपश्येबहिर्हृदिचचैत्यमिवप्रतीतम् १९ सोऽहंवसन्न
पिविभोबहुदुःखवासंगर्भान्ननिर्जिगमिषेबहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पतिदेव
मायामिथ्यामतिर्यदनुसंसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहंविगतविक्लवउद्धरिष्यआत्मा
२ नमाशुतमसःसुहृदात्मनैव भूयोयथाव्यसनमेतदनेकरंध्रंमामेभविष्यदुपसादि
तविष्णुपादः २१ कपिलउवाच एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यःस्तुवन्नृषिः॥ ॥बुद्धिःसंसृति

चक्रंचकलत्रपुत्रादिसंबंधानुपसर्पति २० तस्मादत्रैवस्थितोऽपिविगतविक्लवःअव्याकुलःसन्सुहृदाआ
त्मनासारथिरूपयाबुध्येन आत्मानंतमसःसंसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रंनानागर्भवासरूपमेतत् व्यसनंदुःखं
यथामेनाभविष्यत्नभविष्यति तथाकोऽत्रतवसाधनसामग्रीतत्राहउपसादितौहृदयंप्रापितौविष्णोःपादौयेनम
यासः २१ दशमासाःपरिच्छेदकायस्येति प्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणम् षिर्जीवःसद्यः॥ ॥ ॥

तत्क्षणमेवअर्वाचीनमवाङ्मुखंसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपतिनुदति २२ अवसृष्टः अधः क्षिप्तःसन् २३ रोरूयतिरोरूय
ते २४ परस्यछंदमभिप्रायमविदुषा अनभिप्रेतंस्तन्यार्थरोदनेउदरव्यथांप्रकल्प्यनिंबरसपानमुदरव्यथयारोदने
स्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टनेचानीशःसन्रोरूयतिइत्यनुषंगः २६ आमाकोमलात्वक्यस्यतंविगतंग

सद्यःक्षिपत्यवाचीनंप्रसूत्यैसूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टःसहसाकृत्वावाक्शिरआतु
रः विनिष्क्रामतिकृच्छ्रेणनिरुच्छ्वासोहतस्मृतिः २३ पतितोभुव्यसृङ्मूत्रेविष्ठाभूरिवचे
ष्टते रोरूयतिगतेज्ञानेविपरीतांगतिंगतः २४ परच्छन्दंनविदुषापुष्यमाणोजनेनसः॥
अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोशुचिपर्यंकेजंतुस्वेदजदूषिते ने
शःकंडूयनेऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः रुदं
तंविगतज्ञानंकृमयःकृमिकंयथा इत्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच २७ अलब्धा
भीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचार्पितः सहदेहेनमानेनवर्धमानेनमन्युना करोतिवि
ग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्मनः २८ ॥ २८ ॥ २८ ॥ १ भैजातंज्ञानंयस्यशैशवंपंचवर्षा

णितनःपौगंडंयौवनादर्वाक्तत्रचाध्ययनादिदुःखम् २७ यौवनदुःखमाह सार्द्धैस्त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वे
नशुचार्पितःव्याप्तः अज्ञानादिद्धोदीप्तोमन्युर्यस्यसः देहेनसहैववर्धमानेनाभिमानेनमन्युनाचविग्रहंविरोधंक
रोति आत्मनोंतायनाशाय २८ ॥ २८ ॥ २८ ॥ ७ ॥ ७ ॥ १ ॥

अज्ञानं प्रपंचयति भूतैरारब्धे देहे असति देहादावाग्रहो यस्य स असदाग्रहोऽहं ममेति मतिं करोति २९ तदर्थं देहा
र्थं यत्तेन कर्मणा बद्धः यो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अनुवर्तितइतिवा कुतः अविद्याकर्मभ्यां बध्यतइतितथा
३० यद्यसद्भिरास्थितः अधिष्ठितः सन्नतेषां पथि रमते पथि सन्मार्गे आस्थितोऽपि यद्यसद्भिः सह रमतइतिवा नर्हि या
तनादेह आदस्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण नरकं प्रविशति ३१ असत्संगं निंदति सत्यमिति त्रिभिः ३२ खंडितात्मसु देह

भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् २९
तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम् योऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३०
यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितो रमते जंतुस्तमो विशति पूर्ववत् ३१
सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा शमो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयम्।
३२ तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च
३३ न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३४
प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३५॥

त्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथा च योषित्संगिनां संगतो बंधः तथान्यप्रसंगतो न भवेत् ३४ योषित्सं
गस्यानर्थहेतुतां प्रपंचयति प्रजापतिरिति सप्तभिः रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीं मृगरूपी मृगाकारः सन् हतत्रपो नि
र्लज्जः ॥ ३५ ॥ ६ ॥

येनब्रह्मणासृष्टा मरीच्यादयः तैःसृष्टाःकश्यपादयः तैरपिदेवमनुष्यादयः तेषुकोत्रपुमानखंडितधीःअनाकृष्टम
नाः ३६ दिग्गजयिनःशूरानपि ३७ प्रतिलब्धःआत्मरूपलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याःप्रमदाःनिरयद्वारंवदंतियोगिनः
३८ शनैःशुश्रूषादिभिर्वेषेणोपयाति यायोषिद्रूपामायातांमृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षुंस्त्रियंप्रत्येतदेवाह यामन्य
तइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतीयांममायांवित्तादिप्रदंमन्यतेतदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युंविद्यादित्युक्त

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिन्नारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ३६
बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेव
लम् ३७ संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धात्म
भावोवदंतियानिरयद्वारमस्य ३८ योपयातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्म
नोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ३९ यामन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीम् स्त्रीत्वंस्त्री
संगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४० तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् दैवोप
सादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन्॥ ४२ रेणान्वयःय
तःपूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतःअंतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ४० तांपत्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात्मृ
गयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीवस्यसंसृतिःप्रपंचिता तत्रचतत्
स्वकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशंकते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनंनित्य

तत्कुतः पुनरपितस्यकर्मसंभवइति तत्रलोकांतरंगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजाते
नजीवेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन् अविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमा
ह जीवोपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्त्तीभूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहः भोगायतनम्
तयोर्निरोधः कार्यायोग्यता तदस्यजीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति
द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिदर्शनेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवति तदैवचक्षुष

भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२ जीवोऽस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः त
न्निरोधोऽस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा त
त्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४४ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतातदा तदैवच
क्षुषाद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ४५ तस्मान्नकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः॥ छ ॥ ९

इंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोः स्थानचक्षुषोर्यदाऽयोग्यता तदैवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्पेलिंग
स्यवैकल्यंनतदेवजीवस्यमरणम् नस्वतइत्यर्थः ४४ क्वचिदेकः अधिकः श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्था
नस्यस्थूलशरीरस्यद्रव्येक्षायांयदाऽयोग्यता तत्पंचत्वंमरणम् अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेनद्रव्यस्यस्थूलश
रीरस्यदर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोः द्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेयोग्यता शेषंसमानम् ४५ यस्मान्नवस्तुतोजीव
स्यजन्ममरणादितस्मान्मरणात्संत्रासोनकार्यः॥ छ ॥ ९ ॥ छ ॥ ९ ॥ ॥

जीवनेनचकार्पण्यंदैन्यंकार्यसंभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४६ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वेकथंजीवितमतआहसम्यक्पश्य
तिविचारयतीतिसम्यग्दर्शनातयाबुध्यामायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्यतस्मिन्नासक्तिंत्यक्त्वाविचरेदि
त्यर्थः ४७ ॥इतितृतीयस्कन्धेटीकायामेकत्रिंशत्तमोध्यायः ३१॥ द्वात्रिंशेसात्त्विकैर्धर्मैरूर्ध्वगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानवि
हीनस्यततश्चपुनरागतिः १ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ताइदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवाव

बुध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४६ सम्यग्दर्शनयाबुध्यायोगवैराग्ययुक्तया माया
विरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ४७ ॥इतिश्रीभागवते० तृ० कापिलेयोपाख्यानेजीव०
कथनमेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१॥ कपिल उवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्
गृहे काममर्थंचधर्मांश्चदोग्धिभूयःपिपर्तितान् १ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मु
खः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयाऽन्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेवव्रतःपुमा
न् गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ यदाचाहीन्द्रशय्यायांशेतेऽनंतासनोहरिः त
दालोकालयंयांतितएतेगृहमेधिनाम् ४॥

१ सन्स्वान्धर्मान्दोग्धिदोग्ध्यमाह काममर्थंचतान्लब्ध्वा
न्धर्मान्भूयःपिपर्तिपूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपिभगवदाराधनरूपाद्धर्मात् पराङ्मुखः सन् प्राकृतानपिदेवान्
पितॄंश्चयजते २ ततः किंतत्राह तेषांश्रद्धयाआक्रांताव्याप्तामतिर्यस्य पितृर्थंदेवार्थंचव्रतंनियमोयस्यसोमपाःसन्
सोमंपीत्वेत्यर्थः ३ लोकेतिष्ठत्यपिपुण्यक्षयात्तान्मुक्त्वालोकानामपिलयमाह यदाचाहरहःप्रलये ४॥ ४॥ २॥

भगवद्धर्मनिष्ठानां तस्मात्तामेव गतिमाह त्रिभिः येतु कामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्नदुह्यंति नदुहंति निःसंगा अना
सक्ताः न्यस्तानि ईश्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ५ विश्वतोमुखं परिपूर्णपुरुषं यांति तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयांति यत्रामृतः पुरुषोह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणम् उत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकारणम् ७ परमेश्वरदृ
ष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण तस्मात्तामाह द्विपरार्धावसान इति त्रिभिः परस्य हिरण्यगर्भस्य परिचिंतकाः परमे

येस्वधर्मान्नदुह्यंति धीराः कामार्थहेतवे निःसंगान्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ५॥
निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६ सूर्य
द्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखम् परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विप
रार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ८ क्ष्मांभो
नलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतं विशति
यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ९ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा
येयोगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः॥ श्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः ८ क्ष्मादीनि पंच महाभूतानि मनश्चेंद्रियाणि
च अर्थाश्च शब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्मांडं प्रतिसंहर्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरं पराख्यं द्वि
परार्धलक्षणकालम् ९ परेत्य दूरं गत्वा भगवंतं हिरण्यगर्भमनु प्रविष्टा ये योगिनः अमृतपरमानंदरूपं प्रधान
मुत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सहोपयान्ति न तु पूर्वम् यतस्तदा अगताभिमानाः तथा च स्मृतिः॥ ❦ ॥ ❦ ॥

ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति १० भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतं प्राप्नुवंतिनतुक्रमेणअतस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह अथतस्माद्भावेनप्रेम्णा ११ एवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत् प्राप्तिःभगवदभेदेनहिरण्यगर्भोपासकानांतुक्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासनेतुब्रह्मादयोऽप्यावर्त्तंते किमुतान्यइत्याह आद्यइतिचतुर्भिः योवेदगर्भःसोऽपिगुणव्यतिकरेजातेपूर्वंयथाब्रह्मपदाधिकृतःसन्प्रजायते नकेवलंसएवैकः

तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयम् श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि ११ आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः १२ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभः १३ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्त्तिना जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १४ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेऽपिधर्मविनिर्मितम् निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति १५॥

किंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरादिभिश्चसह १२ जन्मनिहेतुद्वयम् भेददृष्ट्याऽभिमानेनकर्तृत्वादितिच यथापूर्वंत्वेहेतुः निःसंगेननिष्कामेणकर्मणेति १३ किंकृत्वाऽत्रप्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यपश्चात्प्रलये सगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावताररूपंपुरुषंसंसृत्यप्राप्य १४ तेऽपिऋषिप्रमुखाःस्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारेणपुनरायांतीत्यन्वयः १५ ॥ १५ ॥ ६६ ॥ ५ ॥

यदा ब्रह्मोपासकानामपि भेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिस्तदा काम्यकर्मणा किं वक्तव्यमिति तानिंदन्नाह षड्भिः
ये त्विह कर्मस्वासक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्मणा कृत्स्नानि कुर्वंति ते अर्यम्णो दक्षिणे
न पथा धूममार्गेण पितृलोकं व्रजंतीति पंचमेनान्वयः मध्ये तन्निन्दा १६ । १७ हरति संसारं मेधा यस्य कथनीया उ
रवो विक्रमा यस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः संतो ये त्रैवर्गिकाः १८ ये वाच्युतस्य कथासुधां हित्वा असतां गाथाः

ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्न
शः १६ रजसा कुंठमनसः कामात्मानो जितेंद्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताश्र
याः १७ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य म
धुद्विषः १८ नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम् हित्वा शृण्वंत्यसद्गाथाः पुरीषमि
व विड्भुजः १९ दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजंति ते प्रजामनु प्रजायंते श्मशा
नांतक्रियाकृतः २० ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति पतंति विवशा दैवैः स
द्यो विभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ॥ ॥ शृण्वंतीति तेनू
नं दैवेन विहता इत्यन्वयः १९ पितृलोकात्पुनः प्रजामनु पुत्रादिषु प्रजायंते गर्भाधानादारभ्य श्मशानांताः
क्रियाः कृतवंतः यथोक्तकारिण इत्यर्थः २० कथं प्रजायंते तदाह ततस्ते पुनरिमं लोकं प्रतिपतंति विभ्रंशि
त उदयो भोगसाधनं येषाम् २१ परमेष्ठिनं परमेश्वरं प्रीत्या तस्य ॥ ॥ ॥ ॥

गुणानाश्रयते या भक्तिस्तया २२ भजते च ज्ञानवैराग्ये स्वत एव भवत इत्याह वासुदेव इति २३ तदेवोपपादयति
यदास्य भक्तस्य चित्तं भगवद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलं सदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषु न गृण्हाति २४ तदै
वात्मनात्मानं स्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतं समं च तद्दर्शनं च तत् कुतः संगं संगाद्धि वैषम्यं भवति निःसंगत्वे हेतुः
हेयोपादेयरहितम् तत्कुतः पदं व्यवसितमारूढं परमानंदोऽहमिति निश्चयं प्राप्तमित्यर्थः २५ समेष्वर्थेष्वित्युक्तं

तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विंद्रियवृत्तिभिः
न विगृण्हाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत २४ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शनम्
हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् दृश्या
दिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते २६ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः युज्यतेऽ
भिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकं पराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ ६॥

तदेव साम्यं दर्शयति ज्ञानमात्रमेव परब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरूपेण पृथक् प्रतीयते
न ज्ञानमात्रत्वेन समेष्वित्यर्थः २६ ननु ज्ञानमात्रमात्मनः स्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेति किमनेकसाधनसाध्येन योगे
न प्राप्यते तत्राह एतावानिति युज्यते प्राप्यते प्रपंचसंगव्युदास एव योगफलमित्यर्थः २७ ननु कथं प्रत्यक्षादिप्रती
तः प्रपंचो व्युदसितुं शक्यते प्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मैर्यस्य॥ ६॥

नेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवावभाति न त्वर्थः पृथगस्तीत्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्य दर्शयति यथेति अ
हंरूपः अहंकारः स च त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनश्च भूतरूपेण पञ्चविधः इंद्रियरूपेणैकादशविधश्च स्वराड्जीवरू
पः तस्य जीवस्य पुरं डं जगच्च यतो येभ्यो महदादिभ्यः तथाऽवभाति २९ ननु तर्हि जनः किमित्येवन्न प्रत्येति तत्राह एत
ब्रह्म ३० उक्तमेवार्थं सुखप्रतिपत्यर्थं संक्षेपेणानुवदति इतीति हे गुर्वि पूज्ये ३१ अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यो य

अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणा २८ यथा महानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट्
एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः २९ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः समा
हितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति ३० इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनम् ये
नानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ३१ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः द्व
योरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ॥

थाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च यो योगस्तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनम्
कोऽसौ भगवच्छब्दो लक्षणं ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रता इति ३२ ननु ज्ञा
नयोगस्य आत्मलाभः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशं
क्य दृष्टांतेनोपपादयति यथा बहूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयो गुडक्षीरादिः एक एवार्थो मार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रि
यैर्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्ल इति रसनेन मधुर इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३२
भा०तृ० स्पर्शनेनृशीतइत्यादि तथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमार्गानेवप्रपंचयति क्रिययेतित्रिभिः क्रि
टी० यया पूर्त्तरूपयाक्रतुभिर्योगैः मर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ३४ उभयचिन्हेनसकामनिष्का
१२६ मलक्षणेनतमेवाह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणस्वरूपमितिभावः ३५ एभिर्वर्त्मभिः
स्वदृक्स्वप्रकाशः ३६ तदेवंज्ञानयोगमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वाभक्तियोगाद्युपसंहरति

एकोनानेयतेतद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः
आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि
धर्मेणोभयचिन्हेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच
ईयतेभगवानेभिःस्वगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विध
म् कालस्यचाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावतिजंतुषु ३७ जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनि
र्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीता
यकर्हिचित् नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ ॥ ३९ ॥ छ ॥ २ ॥

प्रावोचमितिद्वाभ्याम् चतुर्विधंत्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउत्पत्तिनिधनादिकरोति ३७ अंगहेमा
तः ३८ उपदेशेऽनधिकारिणोदर्शयति नैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचारायधर्मध्व
जायदांभिकाय ३९ ॥ ३९ ॥ राम: १२६

। ४० अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्याम् ४१ । ४२ एतच्छ्रवणकीर्त्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमि
त्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोऽपिमत्पदवीमेति हि निश्चितम् ४३ ॥ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशोऽध्या

नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे नाभक्ताय चमेजातुनमद्भक्तद्विषामपि
४० श्रद्दधानायभक्ताय विनीतायानसूयवे भूतेषुकृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय
च ४१ बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयताम् निर्मत्सराय शुचयेयस्याहंप्रेय
सांप्रियः ४२ यइदंशृणुयादंब श्रद्धयापुरुषः सकृत् योवाभिधत्तेमच्चित्तः सह्ये
तिपदवींचमे ४३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्या
यः ३२ ॥ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयि
ता किलदेवहूतिः विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकि
तसिद्धिभूमिम् १ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोंऽतःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्था
त्ममयंवपुस्ते ॥ ❀ ॥ ॥ यः ३२ ॥ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीव
न्मुक्तिरुदीर्यते १ विस्रस्तंमोहरूपंपटलमावरणयस्याःसा तत्त्वान्येवविषयस्तेनांकितासिद्धिः सांख्यज्ञानं
तस्यभूमिंक्षेत्रम् १ अथेतिवाक्यांतरे अजोऽपितववपुः केवलंदध्यौ नतुदृष्टवान् सचस्वयंसाक्षात् ॥

यस्यनवजठराब्जाज्जातःसभवानेवविश्वस्यसर्गादिविधत्ते नतुतवसर्गादिकर्त्ताकश्चिदस्तिएवंभूतस्त्वंमेमया
कथंजठरेणधृतइतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुःसत्यक्तं तत्रहेतुः अंतःसलिलेशयानम् कीदृशम् भूतानींद्रिया
णिचअर्थाश्चशब्दादयःआत्माचमनःएतन्मेनैर्व्याप्तमित्यर्थःकुतःगुणानांप्रवाहोयस्मिन्तत्कुतः अशेषस्यकार्यकारण
स्यबीजंकारणम् २कथंभूतोभवान् सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेणविभक्तंवीर्ययेनसः शक्तिद्वारेणविधत्ते
नसाक्षादित्यर्थः यतःअनीहोनिष्क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्ते अवितथाभिसंधिःसत्यसं

गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः २सएवविश्वस्यभवान्विध
त्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोतर्क्यसहस्र
शक्तिः ३ सत्त्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् विश्वंयुगांतेवटपत्र
एकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजाञ्चवि
भोविभूतये यथाऽवतारास्तवसूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ५॥ कल्पःकि

मर्थविधत्ते आत्मनांजीवानामीश्वरःजीवानांभोगार्थमित्यर्थः ननुकथंविचित्रान् भोगानेकएवविदध्या
तत्राह अतर्क्याःसहस्रमपरिमिताःशक्तयोयस्य ३ किंचप्रलयेयस्योदरेएतत् विश्वमासीत् सत्त्वंमयाजठ
रेणकथंधृतः ननुशिशौमयिकिमेतदुच्यतेतत्राह वटपत्रइति अंघ्रिपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानःइदमपि
शिशुत्वंतदहदेवमायाइतिभावः ४ अथवानत्वंमयाअपत्यांतरमिवजठरेभृतःकिंतुवाराहाद्यवतारवदिच्छयै
वाविर्भूतोऽसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहपरिकरः स्वीकृतमूर्त्तिरसिपाप्मनांदुष्टानांनिदेशभाजामाज्ञोऽनुवर्त्तिनांविभूतये

अतस्त्वद्दर्शनादहं कृतार्थाऽस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्य श्रवणमनुकीर्त्तनं च तस्मात् क्वचित् कदाचि-
दपि ध्यानं अनीतिश्वादः श्वपचः सोऽपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति अनेन पूज्यत्वं लक्ष्यते ६ तदु
पपादयति अहो बतेत्याश्चर्ये यस्य जिह्वाऽग्रे तव नाम वर्त्तते स श्वपचोऽपि अतः अस्मादेव हेतोर्गरीयान् यद्य
स्मात् वर्त्तते अतइनिवा कुतइत्यत आह तएव तपस्तेपुः कृतवन्तः जुहुवुः होमं कृतवन्तः सस्नुस्तीर्थेषु स्नाताः आर्या

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्त्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वादोऽपि सद्यः सवनाय क
ल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ६ अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाऽग्रे वर्त्तते ना
म तुभ्यम् तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ७ तं त्वामहं ब्रह्म
परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपि
लं वेदगर्भम् ८ मैत्रेय उवाच ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् वाचाविक्लवये
त्याह मातरं मातृवत्सलः ९ कपिल उवाच मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे आस्थि
तेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० ॥ त एव सदाचाराः ब्रह्म वेदमनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्त्तने
तप आद्यंतर्भूतमतस्ते पुण्यतमा इत्यर्थः यद्वा जन्मांतरे तैस्तपो होमादि सर्वं कृतमिति त्वन्नामकीर्त्तनेन महाभाग्याद
यादवगम्यत इत्यर्थः ७ प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्यक्प्रवणे आत्मनि मनसि संविभाव्यम् संचिंत्यम् वेदा गर्भे यस्य सः ८ अवि
क्लवया गंभीरया वाचा ९ तेन वः सुसेव्येन सुखं सेव्येन मे मया उदितेन आस्थितेनानुष्ठितेन परां काष्ठा जीवन्मुक्तिमव

३३

भा० तृ० याया:यास्यसि अन्तर्हितःमन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतःअनुज्ञातः १२ सरस्वत्याआपीडेपुष्पमुकुटतुल्ये सरस्वत्ये
टी० निपाठेमुकुटेनेवसंवेष्टितेबिंदुसरसिसमाहिताबभूव १३ कथंभूतासतीसमाहितातदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणमवगाहः
१२८ स्नानंतेनकपिशान्पिशंगान्स्वतएवकुटिलान् अलकान्केशान्तथाआत्मानंदेहंचीरधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती।

श्रद्धस्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः येनमामभयंयायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवा
च इतिप्रदर्श्यभगवान्सतीतामात्मनोगतिम् स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ १२
साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अ
भीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम्।
म् प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितम् स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५।
पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच १६॥
स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः १७ गृहो
द्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतम् १८॥

१४ प्रजापतेः
कर्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितमतिशयितम् स्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरविरहातुरासतीवदनंकिं चिद्दीन रामः
र्वाच्यंशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः १५ यत्रगार्हस्थ्येक्षीरफेननिभाःमृदुशुभ्राःशय्याःआस्तरणानिदंतघटि १२८
तामंचकाश्चस्वर्णमयाःपरिकराःआसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तरणानियेषु १६। १७ ॥बहुभिरमरद्रुमैरम्यं १८

यत्रोद्याने प्रविष्टमात्मानं देवहूतिमिति १९ आखंडल इंद्रस्तस्य या योषितस्तासामपि ईप्सिततमं प्राप्तुमिष्टतमम् तत् हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा
२० सुहृद्वियोगस्य दुःसहतामाह वनमिति नष्टवत्सेवत्सला गौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहा निर्वासना वत्स विदु
र २२ ततः स्वसुतः कपिलो यदाह तद्भगवतो रूपं ध्यायंती तदा आत्मानं च विश्वतोमुखं सर्वगतं ध्यायंती ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेति
पूर्वस्यैवानुषंगः केन ध्यायंती विशुद्धेनात्मना मनसा २३ विशुद्धौ कारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेण योगेन वैराग्येण च युक्तानुष्ठा

यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम् १९ हि
त्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् किंचिच्चकारवदनंपुत्रविश्लेषणातुरा २० व
नंप्रव्रजितेपत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टेवत्सेगौरिववत्सला २१ तमेव
ध्यायतींदेवमपत्यंकपिलंहरिम् बभूवाचिरतोवत्सनिस्पृहातादृशेगृहे २२ ध्यायतीभ
गवद्रूपंयदाहध्यानगोचरम् सुतःप्रसन्नवदनंसमस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगे
नवैराग्येणबलीयसा युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेनतदात्मानमात्मना
विश्वतोमुखम् स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥

नेन जातं यज्ज्ञानं तेन च युक्तानुष्ठानं च गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुः
खहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन २४ विश्वतोमुखत्वे हेतुः स्वानुभूत्या स्वरूपप्रकाशेन तिरोभूतं मायागुणैर्विशेषणं परि
च्छेदो यस्य ॥ २५ ॥ ॥

कथंभूतेब्रह्मणिआत्मनांजीवानांसंश्रयेभगवतितस्याजीवन्मुक्तिमाहसार्द्धैस्त्रिभिः तदाचनिवृत्ताजीवापत्तिर्जीवभावोयस्यास्तस्या:
भावस्तत्त्वंतस्मात् विगतक्लेशाप्राप्तनिर्वृतिश्वसती आत्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणान्वयः २९ ननुतथाऽपिगुणानांविद्यमानत्वा
त्कथमस्मरणंतत्राह नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठःसमाधिर्यस्यास्तस्याभावस्तत्त्वंतस्मात् परावृत्तःशांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याः

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः
२६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा नसस्मारतदात्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः॥
२७ तद्देहःपरतःपोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः
२८ स्वांगंतपोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरम् दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः॥
२९ एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम् आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवाप
ह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतम् नाम्नासिद्धपदंयत्रसासंसिद्धि
मुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसांप्रवरासौम्यसि
द्धिदासिद्धसेविता ३२ कपिलोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात् ॥

सा २७ परतःपराभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिःपोषःपोषणंयस्यआधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवादकृशःमलैरवच्छन्नोबभौ २८ दै
वगुप्तामारब्धकर्मपालितम् २९ निर्वाणंनित्यमुक्तं ३० हेवीरविदुरउपेयुषीप्राप्ता ३१ हेसौम्यतस्यास्तन्मर्त्यंशरीरंसरिद्भूत् रामः
कथंभूतम् योगेनविधुताविलीनामार्त्याहैहिकाधातुमलायस्य ३२ कपिलोऽपियथाविस्तृतंतदेवप्रपंचयति कपिलोऽपीतित्रिभिः ॥ १२९

समनुज्ञाप्य अनुज्ञां संप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणमर्घ्यं निकेतनं च यस्मै ३४ उपशान्त्यर्थं समाहित आस्ते ३५ प्रक
रणार्थमुपसंहरति एतदिति त्रयेण ३६ एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह य इति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे उप

मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः
स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभि
ष्टुतः त्रयाणामपि लोकानामु पशान्त्यै समाहितः ३५ एतन्नि
गदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवान घ कपिलस्य च संवादो देवहू
त्याश्च पावनः ३६ य इदमनुशृ णोति योऽभिधत्ते कपिलमुने
र्मतमात्मयोगगुह्यम् भगव ति कृतधीः सुपर्णकेतावुपल
भते भगवत्पदारविन्दम् ३७ इति श्रीभागवते महापुराणेऽ
ष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने त्रयस्त्रिं
शोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

ललभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचि
तायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीरामः

॥तृतीयस्कंधसमाप्तः